

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

FILOZOFICKÁ FAKULTA

Katedra obecné lingvistiky

Dizertační práce

METAFORY VÝZNAMU

konceptualizace pojmu význam slova v československé a české lexikální sémantice
od 2. poloviny 20. století do současnosti

Autor práce: **Mgr. Marek Nagy**

Studijní obor: **Obecná jazykověda a teorie komunikace**

Vedoucí práce: **Prof. PhDr. Jan Kořenský, DrSc.**

Olomouc 2012

Prohlašuji, že svoji dizertační práci jsem vypracoval samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

V Olomouci dne 25. 2. 2012

Věnováno profesorovi Janu Kořenskému s díky za všechny ty obecnělingvistické debaty, které neustále posouvají horizonty možného. Kolegům za inspiraci a kritiku. Přátelům za nedocenitelnou podporu.

Co je to mulonohý? zeptal se Holme.

Honák znalecky mhouřil oči. Horský prase vocad' ze severu. Vy ste ešte nikdá žádný neviděl?

Ne.

Má nohu jak mula.

Chcete říct, že nemá rozštípnutý kopejtko?

Přesně tak.

Jakživ sem takový prase neviděl, přiznal Holme.

To mě nepřekvapuje, odvětil honák. Ale můžete si je prohlídnout tady, jesli máte chuť.

To bych rád, pravil Holme.

Honák si opět přendal svoji hůl. Zdá se, že to neštymuje s Bibli, že jo?

A co jako?

Ty prasata. Prej sou nečistý, páč maj rozštípnutý kopejtko.

To sem jakživ neslyšel, prohlásil Holme.

Jednou sem to zaslech v kázání. Ten kazatel vo tom věděl fakt hodně. Říkal, že d'ábel má nohu jako prase. Tvrdil, že se to píše v Bibli, tak to bude asi pravda.

Asi jo.

Říkal, že Židi kvůlivá tomu nechtěj jíst vepřový.

Co sou to Židi?

Jeden takovej starodávnej národ z Bible. Ale to pořád nic nevypovídá vo mulonohým praseti, že ne?

Tak co s tím?

Nevím, odvětil Holme. Co teda?

Tak je to prase, nebo ne? Podle Bible.

Řek bych, že prase je prase, i kdyby žádný nohy nemělo.

To já nejspíš taky, pravil honák, páč kdyby mělo nohy, byly by to nohy prasečí. I kdyby nemělo hlavu, stejně byste věděl, že je to prase. Ale kdybyste je viděl chodit s hlavou vod muly, moh byste bejt zmatenej.

Cormac McCarthy, Vnější tma

Obsah

1. Úvod.....	7
1.1 Vymezení práce: téma	7
1.2 Struktura práce: obsah.....	8
1.3 Metoda práce: nástroje.....	10
1.4 Shrnutí: cíle.....	11
2. Rámce teorie lexikálního významu	15
2.1 Obecné podmínky lexikálněsémantické teorie.....	16
2.1.1 Sémiotické dilema: sémiotická rovina	18
2.1.2 Teorie kódu a teorie produkce: kompetenční rovina	19
2.1.3 Mini a maxi v TLV: hraniční rovina.....	20
2.1.4 Zdroje evidence: evidenční rovina.....	22
2.1.5 Hledání metajazyka: konceptualizační rovina.....	23
2.2 Filozofické rámce teorie lexikálního významu	25
2.2.1 Historická perspektiva: přehled	25
2.2.2 Filozofické základy TLV.....	30
2.2.3 Slovo jako centrum a znak: sémiotická presupozice.....	31
2.2.4 Z čeho jsou významy a kde je hledat: povaha významu.....	33
2.2.5 Ontologie a epistemologie jako hranice významu: složky definice.....	38
2.2.6 (Lexikální) sémantika a teorie významu.....	45
2.3 Kritéria relevance a adekvace sémantické teorie.....	49
2.4 Lexikální sémantika a obecná jazykovědná teorie.....	51
3. Lexikální sémantika a paradigmatata jazykovědy ve 20. a 21. století.....	54
3.1 Strukturalismus.....	55
3.2 Generativistická lexikální sémantika (GS).....	62
3.3 Neostrukturalistické přístupy.....	65
3.4 Kognitivní sémantika	76
4. Proudý a směry v československé a české lexikální sémantice od poloviny 20. století do současnosti: základní přehled.....	81
5. Analýza koncepcí.....	85
5.1 Československý lexikálněsémantický strukturalismus.....	85
5.1.1 Reprezentativní modely.....	86
5.1.1.1 Filipcův polyfasetový strukturální model.....	86
5.1.1.2 Dolníkovy potenciality.....	105
5.1.1.3 Blanárovo kolísání mezi statikou a dynamikou významu	109
5.1.1.4 Apendix: Němcova dynamika významu.....	117
5.1.2 Shrnutí.....	118
5.2 Kognitivní sémantika.....	120
5.2.1 Kognitivismus: pansémantika slova.....	120
5.3 Česká mutace (neo)strukturalismu.....	132
5.3.1 Čermákova syntagmatická sémantika.....	133
5.4 Alternativní dynamický model.....	137
6. Shrnutí.....	140
6.1 Tendence jako inspirace.....	141
6.2 Sledované modely: kontakty a kompatibility.....	143
7. Závěr.....	148
8. Seznam použité a odkazované literatury:.....	150
9. Příloha.....	159
Anotace a abstrakt.....	159

1. Úvod

1.1 Vymezení práce: téma

Oblastí, kterou se bude tato práce zabývat, je oblast lexikální sémantiky. Zaměření práce je přitom reflexivní, historicko-metodologické. Protože nepůjde o parciální empirický výzkum, rádi bychom na úvod vysvětlili, jak je text zaměřen a koncipován. Naším cílem je předložit komplexní, filozoficky i empiricky fundovanou metodologickou reflexi několika předních přístupů k popisu významu slova. Pokusíme se představit, ale především analyzovat a srovnat různé podoby tohoto „zájmu“ o otázky lexikálního významu. V obecné rovině se náš příspěvek svým přístupem, zájmem i cílem volně inspiroval programovou statí amerického filozofa Hilary Putnama *Is semantics possible?*¹ I my se v obdobném pokusu z pozic metodologických snažíme o vymezení prostoru a způsobu popisu lexikálního významu. Budeme-li se tedy ptát, je-li sémantika možná, budeme se ptát, jak mluvit o významu slov, a budou nás zajímat takové věci, jako je hledání vhodného metajazyka lexikální sémantiky, otázky dělby a hranic disciplinární práce, motivace stanovování výzkumných úkolů a témat, podoby a typy informací, které by mělo zahrnovat lexikální heslo apod. Výstupem by měl být přehled různých svébytných koncepcí lexikálního významu, a tedy odpověď na filozofy jazyka často kladenou otázku, co je (pro jednotlivé přístupy) oním významem slov.

Není pochyb o tom, že otázky po významu slova jsou implicitně přítomné již v dávné historii zájmu o problémy jazyka (viz např. Platón, Aristoteles, stoikové atd.)² a že i specificky jazykovědný přístup k tématu lexikální sémantiky má už více než stoletou tradici. Vzhledem k rozsahu a složitosti problému proto přistoupíme k redukci korpusu zkoumaných textů a zaměříme se pouze na oblast jazykovědné lexikální sémantiky československé (padesátá léta až počátek let devadesátých) a české (od devadesátých let do současnosti). Toto vymezení je sice (jako všechny historické hranice) arbitrární, nikoliv však nemotivované:

1. Jak uvádí např. Josef Filipec,³ (strukturálně orientovaná) lexikální sémantika se začíná v našem prostředí systematictěji konstituovat až po druhé světové válce.
2. V českém lingvistickém prostředí neexistuje podobně orientovaná práce, tj. chceme tu naši považovat za příspěvek k lingvistické historiografii doposud podrobněji nereflektovaných dějin české lexikální sémantiky.⁴
3. Nejen česká jazykověda se nachází ve fázi metodologického pluralismu, který sice

1 Putnam, 1975.

2 Stručně v kapitole 2.

3 Filipec, 1968.

4 Určitý přehled nabízí sice např. Čermák, 2010, nesoustředí se však pouze na domácí koncepcie, navíc je spíš „telegrafický“.

umožňuje komplementární, nikoliv však nutně koherentní popisy modelovaných jevů,⁵ a je proto zajímavé jednotlivé přístupy komparovat a zjišťovat jejich plausibilitu, explanační sílu, zaměření, cíle, tj. na jejich podkladě zjišťovat modelační adekvátnost a zároveň mapovat vývoj podob daného oboru na omezeném území a se zázemím specifické tradice. Věříme, že taková analýza může napomoci následnému zhodnocení české lexikální sémantiky v kontextu vývoje a podob daného oboru jinde ve světě a může tak napomoci vývoji české lexikální sémantiky.

Obecně tedy můžeme říct, že budeme pátrat po ambicích lexikálněsémantických teorií budovaných v československé a české jazykovědě. Budeme hledat odpovědi na otázky: co by měla taková teorie vyložit, co považuje za obsah lexikální sémantiky, jakou implicitně předpokládá/buduje teorii jazyka, jaká je epistemologická pozice dané teorie apod. V základě bude tedy stát otázka po metajazyčných „našich“ lexikálních sémantikách a podobách toho, co se běžně označuje jako sémantický aspekt lexical entry, reprezentace významu slova.

1.2 Struktura práce: obsah

Naši práci jsme rozdělili do dvou základních bloků a tyto bloky pak do několika částí/kapitol. První blok představí širší rámec našeho výzkumu: rámec filozofický, obecně metodologický a historický, druhý – ústřední – blok se bude soustředit na přehled, analýzu a srovnání tematizovaných konceptů: strukturalistického, neostrukturalistického a kognitivního atd. Závěrečná kapitola pak nastíní vztahy identifikovaných rámců při hypotetickém budování teorie lexikálního významu (TLV)⁶ a možné výhledy vzhledem k aktuálním trendům v dané oblasti.

Ve druhé kapitole nazvané **Rámce teorie lexikálního významu** předestřeme základní otázky spojované s metodologickou reflexí přístupů k lexikální sémantice. Vymežíme tím prostor našeho zájmu, konkretizujeme otázky a úkoly našeho výzkumu a představíme lexikální sémantiku na pozadí kontextu, v němž chceme výzkum provést. Představíme tedy tuto lingvistickou problematiku ve světle přístupů typických pro filozofii jazyka, zejména pro tu její variantu, která bývá označována jako analytická filozofie, přístupů obecné lingvistiky, filozofie a metodologie

5 Ponechme pro tuto chvíli stranou otázku, do jaké míry různé přístupy, metody a modely různě popisují stejné objekty a do jaké míry své předměty zájmu prostřednictvím výkladových rámců vlastně konstituují (viz už de Saussure, ve filozofii vědy pak např. Kuhn, Lakatos aj.).

6 Zkratku TLV budeme používat jako zkratku za spojení „teorie lexikálního významu“ a bude synonymem i ke spojení jako „lexikálněsémantická teorie“, „teorie lexikální sémantiky“ apod. Bude tedy metodologickým nástrojem této práce. V následujících kapitolách se však setkáme s rozlišením mezi teorií lexikálního významu a lexikální sémantikou (případně lexikálněsémantickou teorií). V tomto speciálním kontextu tyto pojmy synonymní nebudou. TLV je pro nás tedy obecným pojmem, který subsumuje všechny pokusy formulovat lexikálněsémantickou teorii. Jeho konkrétní obsah se bude pochopitelně lišit v závislosti na jednotlivých sledovaných přístupech. Ukázat tuto variabilitu je v posledku jedním z dílčích cílů této práce.

lingvistiky. Ukážeme tak podoby sporu o to, „kde“ vlastně významy hledat, jaké možné koncepce nabízejí ontologické a epistemologické úvahy o povaze lexikálního významu, jaké nároky klást na lingvistický výzkum, jaká se nabízejí kritéria adekvace a v tomto ohledu jaké typy poznatků nám na tomto pozadí může poskytnout lingvistický výzkum.

V tomto bloku mimo jiné vymezíme vztahy mezi některými základními pojmy. Protože filozofující úvahy o otázkách významu spadající do tradice analytické filozofie nejčastěji odkazují k tradici logické, formální sémantiky (v Carnapovském duchu), považujeme za kontextově nutné odlišit od této modelově-teoretické sémantiky pojetí lexikálně-sémantické.

V takto široce pojaté první části budeme uvažovat i o vymezení adekvátnosti daného teoretického přístupu, tj. o kritériích, které daná teorie sama označuje za své konstitutivní, případně budeme dané teorie posuzovat z hledisek a vymezení přístupů konkurenčních. Připravíme si tak prostor pro náš zájem nejen o to, jaká kritéria teoretická lingvistika stanovuje, ale i o to, jak se dané teorie s těmito požadavky vyrovnávají. Z lingvistiky jsou známy např. požadavky Hjelmslevovy (konzistence, obsažnost, jednoduchost),⁷ na které se odvolává naše strukturální tradice, i tyto však mohou být dále rozvíjeny, případně přehodnocovány (některé přístupy požadují např. rozšíření i o další kritéria, jako jsou kognitivní adekvátnost, prediktivnost atd.).

Jednou z nezanedbatelných motivací našeho výzkumu je přesvědčení, že představení různých přístupů k otázkám lexikální sémantiky a různých modelů významu slova nám poslouží jako odraz různých představ o povaze jazyka a o obecných/základních úkolech jazykovědy: „Kam“ až můžeme danou znalost považovat za jazykovou? Čím se liší model ideálního mluvčího od modelu jazyka? Co to znamená „znát jazyk“? Zjišťuje jazykověda, co si lidé o slovech myslí, nebo to, jak je používají? Kde je hranice mezi potenciálem slova a slovníkovým heslem? Lze vyložit význam výrazu bez zájmu o problém reference? Atd. Budou nás tedy zajímat nejen představy o tom, co je to lexikální význam, a proměny těchto představ, ale v souvislosti s tím i proměny toho, co by mělo být cílem a limitem jazykovědného popisu. Uvažování o dané lexikálně-sémantické teorii by mělo nabídnout možnou odpověď na otázku, do jaké míry představuje tato teorie slibný projekt, který by nabídl životaschopný popis založený na obecně koncipovaných a filozoficky fundovaných představách o povaze sémantického univerza (Ecoův termín)⁸ a nakonec i o povaze zásadních jazykovědných pojmů – pojmu jazyka a pojmu komunikace.

Součástí prvního bloku budou i kapitoly 3 a 4, které budou mít již specificky lingvistický charakter. V těchto kapitolách představíme podoby moderních TLV obecně (kap. 3) a v základním přehledu i v českém a československém jazykovědném prostředí (kap. 4). Učiníme tak již na

7 Hjelmslev, 1972.

8 Eco, 2004b.

základě explicitního vztahování k lexikálněsémantickým paradigmatům strukturalismu, generativismu, kognitivismu aj.

Druhý blok, kapitoly 5 a 6, tvoří jádro naší práce. Pátá kapitola je nejobsáhlejší a jejím předmětem je přehled a analýza základních přístupů, kterým věnujeme pozornost. Dominují zejména dva nejsilnější proudy: klasická strukturální a kognitivní lexikální sémantika. Pozornost však upíráme i na jemnější nuance uvnitř lexikálněsémantických bádání. Nejprve vždy představujeme lingvistické modely, které byly v naší jazykovědě v daném paradigmatu vypracovány. Ty následně podrobujeme kritice, sledujeme jejich adekvátnost, otevřené otázky, problémová místa a sumarizujeme jejich metodologickou pozici z hlediska lexikální sémantiky i obecné lingvistiky. Šestá kapitola přináší jistou dílčí sumarizaci a znovunačrtnutí obrazu specifických podob československé a české lexikální sémantiky s vyznačením styčných ploch i ostrých hranic. V této kapitole se budeme zamýšlet nad možnostmi převoditelnosti poznatků a jednotlivých zjištění daných přístupů, budeme zkoumat reálnou hloubku koncepčních rozdílů a soustředit se na ty oblasti zpracování lexikálního významu, které by mohly posloužit při tvorbě nové podoby integrovaného modelu. Tím připravíme východiska pro další/budoucí výzkum.⁹

1.3 Metoda práce: nástroje

Náš cíl a záměr je formulován velmi ambiciózně, přesto se ani naše zpracování nevyhne zjevným zjednodušením. Prvním a základním zjednodušením bude abstrakce samotných pojmů, např. strukturální, resp. kognitivní lexikální sémantika. Minimálně v případě strukturální lexikální sémantiky máme co do činění s desítkami, potenciálně však se stovkami textů, v případě kognitivní sémantiky s počtem sice menším, přesto však i v tomto případě nezanedbatelným. I když se dané skupiny badatelů hlásí k určitým tradicím jazykovědného zkoumání, nelze opomíjet fakt, že jsou tvořeny badatelskými individualitami, které rozhodně pouze nenaplnují nezpochybnitelné teoretické postuláty, ale formulují jednak vlastní verzi východisek, jednak se věnují různým aspektům a „aplikacím“ těchto postulatů. Platí to i pro kognitivně sémantickou skupinu, která přeci jen vykazuje větší soustředěnost a homogenost. Navzdory tomuto zajímavému potenciálu jsme nuceni od různých odlišností odhlížet a soustředit se na průniky, které by nám umožnily charakterizovat

9 Třetí – původně plánovaný – blok se nakonec z rozsahových důvodů nestal součástí naší práce a bude připraven jako samostatná studie. Představí pod názvem **Základy teorie významu v současném kontextu: návrh přístupu** syntetizující završení našeho předchozího bádání. Zasadí je do kontextu aktuálních lexikálněsémantických modelů a přístupů. Pokoušíme se v ní načrtnout konceptuální rámec pro budování lexikální teorie – podobu přístupu, která by odrážela pojetí lexikálněsémantického výzkumu kompatibilní s aktuálními trendy a zároveň fundovanou tak, aby co nejlépe obstála tam, kde jsme nacházeli slabá místa představených koncepcí, a také aby obstála v debatě, kterou jsme představili v kapitole druhé a třetí. Jde nám především o vymezení kompetencí a stanovení základních modelačních domén, které by danou sémantickou teorii tvořovaly.

daný přístup jako v podstatných ohledech homogenní. Samozřejmě pokud zjistíme, že v klíčových pojmech teorie dochází k nejednotnostem a výraznějším odchylkám, stanou se tyto difference rovněž předmětem našeho zájmu. To je koneckonců dilema jakéhokoliv obecnějšího a historiografického pojednání.

Tím se dostáváme k metodě našeho sledování. Jako vhodný základní postup se nám jeví rekonstrukce základních „axiomů“ daných teorií prostřednictvím klíčových pojmů užívaných v textech proponentů daného přístupu a následná komparace těchto klíčových konceptů. Vzhledem k tomu, že teorii vnímáme jako základní pojmový inventář, soubor vztahů v tomto inventáři a soubor analytických a syntetických procedur, budeme se soustředit právě na tyto aspekty. Jak bylo řečeno výše, jedním z cílů je hledání „překladu“ mezi těmito konceptuálními soustavami a hledání jakéhosi univerzálnějšího metajazyka pro jejich transformaci do podoby určité – metaforicky řečeno – evaluativní procedury „v chomskyánském smyslu“. Jak jsme naznačili v jiném našem textu,¹⁰ při srovnávání těchto přístupů nejsme v situaci, kdy cosi jako význam slova je předem dáno (definováno, identifikováno) a my pouze analyzujeme technickou stránku jeho popisu. Jsme naopak v situaci, kdy skrze analýzu postulátů, výzkumných procedur a deklaraci ambicí daných teorií zjišťujeme, co pro daný přístup je předmětem popisu, tj. významem slova. Náš hypotetický cíl, hledání „univerzálního“ metajazyka zastřešujícího dané konceptuální soustavy, je pak tedy především ambicí syntetizovat dílčí aspekty teorií ve prospěch určité představy o cílech lexikálněsémantické teorie a o povaze lexikálního významu.

Proto budeme prozkoumávat dané konceptuální soustavy z hlediska jejich zájmů, jejich vnitřní koherence, jejich vyjádřovací mohutnosti, z hlediska komparace s konkurenčními soustavami apod. Budeme přitom vedeni jak záměrem věrné rekonstrukce, tak i konstrukce ve smyslu domýšlení důsledků jednotlivých přístupů, třebaže tyto důsledky nebudou v analyzovaných textech (z různých důvodů) explicitně formulovány.

1.4 Shrnutí: cíle

Základní cíl našeho výzkumu by mohl být lakonicky vymezen i takto: po čem vlastně (v jazykovědě) pátráme, když hledáme lexikální význam. Jak jednotlivé teorie vymezují oblast takového pátrání. Co přesně chceme zachytit a vysvětlit vymezením významu slova, jaké informace by mělo obsahovat prototypické lexical entry dané teorie a proč to budou zrovna tyto informace. Věříme, že v zodpovězení těchto otázek se nám odhalí nejen ambice dané lexikálněsémantické teorie, ale i obecnější ambice vymezující určitý typ jazykovědného zkoumání, tj. že dostaneme i

10 Nagy, 2010 (v tisku).

fundamentálnější odpověď na otázky obecně jazykovědné, např. na otázky typu: co je tím základním předmětem a cílem jazykovědy. Že právě takové odpovědi častokrát stojí v základech budování celých jazykovědných paradigmat, mohou přesvědčivě doložit programové texty čelních jazykovědných autorit minulých věků.

Naše práce je tedy ve svém založení podobná tomu, co Umberto Eco ve své *Teorii sémiotiky* vymezuje jako „kooperativní meze“. Jedním z rozměrů jeho projektu je návrh jednotného souboru kategorií, aby „tato spolupráce [mezi různými disciplínami, které vypracovaly sémioticky relevantní deskripce; pozn. M. N.] byla co nejvíce plodná; to může současně eliminovat naivní zvyk překládat lingvistické kategorie (prostřednictvím nebezpečných metaforických substitucí) do jiných systémů“.¹¹ Náš projekt si nedovolí být tak ambiciózní (nebudeme navrhovat jednotný soubor kategorií), lze jej považovat spíše za přípravnou a parciální fázi pro takový případný pokus. Půjde nám o prozkoumávání vztahů (odlišností, podobností, příbuzností) mezi několika lexikálněsémantickými paradigmaty, která jsou tradičně považována za konkurenční, a vzájemně kritické pokusy o zpracování téže předmětné oblasti – lexikálního významu. A tyto podobnosti a odlišnosti budeme vnímat jako výrazy různých představ o povaze jazyka. O tom, co to vlastně pro naši představu o jazyce, komunikaci a jazykovědě znamená, když hledáme lexikální význam, do jakých oblastí se vydáváme, kde se musíme na naší cestě zastavit a co pro nás bude toto zastavení znamenat. V tomto ohledu vnímáme náš příspěvek jako obecně jazykovědný.

Kromě tohoto obecně lingvistického rozměru má naše práce samozřejmě rozměr historický. Snažíme se v ní zmapovat kus bývalé československé a od devadesátých let i samostatné české jazykovědné historie. Představit badatelské výsledky tehdejších i současných lexikálních sémantiků, charakterizovat jejich východiska, rekonstruovat jejich modely a ptát se po jejich motivaci, zakotvení a opodstatněnosti. V tomto ohledu vnímáme náš příspěvek jako historiografický. Měl by nabídnout teoretickými zájmy vedený pohled na dosavadní vývoj české lexikální sémantiky a v celistvosti ji představit tak, aby bylo možné se vůči dosavadním pracím jakkoliv vymezovat a v tomto smyslu na ně rovněž navazovat.

Kromě těchto specifických cílů - obecně teoretického a parciálně historického srovnání - považujeme vymezení naší práce za podstatné a zajímavé ještě z jednoho důvodu, který překračuje jak rámec historicky akontextového srovnání několika metodologií, tak historicky kontextualizovaného střetávání v prostoru československé a české jazykovědy. Jak bylo uvedeno výše, budeme se věnovat charakteristice vztahu mezi několika lexikálněsémantickými přístupy. Tomu, jak se v českých a československých pracích obrazil spor novějších trendů s předchozí jazykovědnou tradicí. Tato otázka získává na zajímavosti nejen z důvodů výše uvedených, ale také

¹¹ Eco, 2004b, s. 13.

proto, že tyto dnes mimořádně vlivné přístupy původně vyrostly a byly precizovány v jiném než klasicky evropském strukturalistickém prostoru! Např. Lakoff-Johnsonova koncepce nebo třeba koncepce Fillmorova byly vypracovány na pozadí americké generativní teorie (a později sémantiky) a v opozici k ní, tedy jsou argumentačně vztahovány k jiným textům, než na které se odvolává a ze kterých čerpá česká strukturalistická lexikální sémantika. V následujících kapitolách uvidíme, že tento soubor vazeb a vzájemných vymezení je komplikovanější, než by se mohlo na první pohled zdát. A právě z tohoto důvodu považujeme náš výzkum za důležitý. Umožňuje prověřit použitelnost argumentů daného přístupu v tomto specifickém prostředí, nalézt identity, podobnosti i rozdílnosti v takto komplikovaném prostoru. Kromě nepominutelného aspektu historiografické adekvátnosti vnímáme tento specifický fokus také jako příležitost pro samotné, stále živé a bezpochyby ještě se vyvíjející přístupy. Tím, co by mělo vyplynout z našeho srovnávání, je adekvátní obraz těchto postulovaných opozic (ponejvíce opozice strukturalismu a kognitivismu) a prověření jejich založení. Mělo by nabídnout argumenty pro zodpovězení otázek po reálnosti tvrzení o koncepční rozdílnosti obou přístupů, otevřít prostor pro hledání převoditelnosti a modifikací obou koncepcí tak, aby poskytly svoje přednosti jakési zastřešující teorii vztahující její poznatky do podoby integrujícího jazyka komplexněji budované lexikální sémantiky. Věříme, že tento cíl není neadekvátní a jako východisko pro jeho stanovení nám slouží předběžně nalézané podobnosti v modelačních procedurách jak ve světovém, tak i československém a českém jazykovědném prostředí. Hledání takového metajazyka považujeme také za výzvu vzhledem ke kuhnovským úvahám o nepřevoditelnosti odlišných paradigmat. Zajímá nás, jak paradigmatika daných přístupů vymezuje své klíčové pojmy, čím se takto interně definované pojmy od sebe odlišují a zda lze budovat paradigma, které pohltně obě zmíněná paradigmatata a nabídne komplexní vymezení klíčových pojmů tak, aby nabídly explanační sílu větší než dosavadní tradice. Práce je pokusem vsunout do současného metodologického paralelismu oblast, kde se přístupy mohou setkat a explicitně konfrontovat.

Na závěr úvodu bychom rádi učinili ještě dvě krátké poznámky, které spolu souvisí: Tato práce vznikala vzhledem k rozsahu relevantních zdrojů a šíři problematiky více let, než bylo jejímu autorovi i jeho školiteli milé. V průběhu této doby se stále objevovaly nové a nové texty primární a rovněž texty sekundární. Právě ony byly značnou příčinou onoho tvůrčího zdržení. Některé z nejnovějších primárních zdrojů se nám podařilo do stavby práce ještě zapracovat, u jiných už to bylo možné jen velmi zběžně nebo vůbec. Proto může práce v jistých ohledech působit nevyváženě. Je to daň za exponenciální průběh produkce textů v této mimořádně populární oblasti jazykovědy a jsme si plně vědomi otevřenosti a neúplnosti našeho snažení. Náš text vnímáme spíš jako pokus o otevření debaty.

V průběhu práce na tomto textu se nám dostaly do rukou knihy Františka Čermáka *Lexikon a sémantika* a výborné sekundární práce Dirka Geeraertse *Theories of Lexical Semantics* a Umberta Eca *Kant a ptakopysk a Lector in fabula* – zejména Geeraertsovy a Ecovy texty se věnují podobné problematice pod podobným zorným úhlem. Nechceme zastírat, že jsme jak v Geeraertsově, tak v Ecově díle našli spoustu hotových argumentů, které nás buď inspirovaly nebo je rovnou přejímáme, a že jsou tyto práce pro náš text svým způsobem vzorem a bohatou zásobárnou inspirace. Zároveň ale věříme, že naší studií pouze nebudeme opakovat již řečené. Ecovy práce silně ovlivnily zejména obecný výkladový rámec naší studie, přesto se ji pokusíme traktovat v kontextu české jazykovědné produkce a kontextualizovat zjištěními a návrhy, které nabízejí české jazykovědné texty. Z hlediska historicko-metodologického pak vnímáme náš text jako rozvinutí Geeraertsových názorů a jako místo pro jejich konfrontaci s našimi primárními zdroji. Implicitně se pokoušíme ukázat, jak do Geeraertsových konceptů zapadá české lexikálnėsémantické myšlení, tj. ukázat, do jaké míry jsou jeho koncepty a závěry obecněji platné a do jaké míry by nevyhnutelná zobecnění, přítomná v jeho textu, mohla případně zamlžit a příliš paušalizovat obraz naší jazykovědné tradice. Věříme, že právě specifické odlišnosti, které jsme, jak doufáme, našli v textech našich lexikálních sémantiků, nám umožní adekvátně zhodnotit minulost, stav i perspektivy naší jazykovědy v dané oblasti a přispět k úvahám o jejím dalším směřování.

2. Rámce teorie lexikálního významu

In my view, it is impossible to evaluate even the most down-to-earth and apparently unphilosophical works in descriptive semantics unless one has some notion of the general philosophical framework within which they are written.

John Lyons

The history of philosophical thinking about language is not easily separated from the history of logic, nor indeed from the entire history of philosophy. There is no division between thought about the major philosophical categories— knowledge, truth, meaning, reason—and thought about the language used to express those categories.

Simon Blackburn

Nebezpečím a hlavní obtíží následující obsáhlé kapitoly je, že její téma je nejen mimořádně široké, ale kvůli své obecnosti, zásadnosti a letitosti nabralo i patřičnou hloubku. V tomto ohledu její řádky nenabízí o moc víc než pouhý náčrt, základní orientační rozvrh sesbíraný z různých koutů (a občas ve stručné podobě „proforma“ přítomný v přehledových publikacích). Nám v tomto nejistém podniku půjde jen o jednu (ovšemže i tak neskromnou) věc: vyhovět Lyonsovu citátu uvedenému jako motto této kapitoly. Z hlediska našeho záměru považujeme za zásadní ukázat filozofické a obecnělingvistické rámování problematiky (lexikálního) významu. Ono poskytne podstatné (pravda, poněkud obecné) – úběžníky a „nástroje“ pro uvažování o fundamentech lexikálněsémantické teorie, o tom, co pro danou teorii tím „významem slova“ vlastně je. Nejde přitom ani tak o bohatou a dlouhou historii debat o významu (uvedeme ji, samo o sobě to ale mnoho neznamená, navíc jde o historii často se opakující). Jde nám hlavně o rekonstrukci „sedimentů“ debaty o problémech významu z filozofické perspektivy; jde nám o nalézání adekvátního místa pro teorii lexikálního významu v souvztažnosti s filozofickým „hledáním významu“.

V následujících podkapitolách se pokusíme různými postupy především o jednu věc: vybudovat jakési filozofickými a obecnělingvistickými teoriemi fundované analytické instrumentarium pro porozumění smyslu a ambicím námi zkoumaných teorií lexikálního významu.¹² Strukturovat takový proces je nesnadné, veskrze subjektivní. Nepřebíráme žádnou hotovou metodologii (na žádný pokus o celistvou a obecnou metodologii analýzy sémantické teorie

¹² Jak jsem se pokusil ukázat v Nagy, 2009, v epoše rostoucí vědní specializace spočívá aktuálnost a relevance moderní filozofie v tom, že nabízí interpretační rámce, které přesahují úzké hranice jednotlivých věd, či spíš subdisciplín. Lingvistiku a teorii významu nevyjímaje.

jsme v literatuře nenarazili). Zvolili jsme následující postup. Na induktivním základě nejprve stanovíme cosi na způsob obecných podmínek lexikálněsémantické teorie. Tyto podmínky mají heterogenní původ – představují zobecnění pocházející z oblasti filozofie jazyka, teoretické i praktické lexikální sémantiky, obecné jazykovědy apod. Jsou jakýmsi hypostazováním obecných mantinelů, na které podle nás lexikálněsémantické teorie narážejí. Tyto podmínky tvoří základní formy našeho instrumentária. Naplnění forem obsahem obstará zbytek kapitoly. Nejprve z hlediska historicko-problémového představíme téma významu jako jednu ze základních otázek filozofie jazyka (v širším smyslu, nikoliv pouze tzv. linguistic turn). Účelem tohoto exkurzu, který nebude v tradičním smyslu lingvistický nebo filozofický (bude se pohybovat právě na hranici), je poskytnout především schematickou, ale alespoň relativně ucelenou představu o základních rozměrech teorie významu – načrtne filozofickou topologii prostoru, do kterého (lexikální) sémantiku zasazujeme. Pak představíme blíže tři základní rozměry filozofických debat, jež mohou podle našeho názoru přispět k lepšímu porozumění pojmu lexikální význam a ambicím a limitům lexikálněsémantické teorie. V této kapitole chceme zavést do debaty také podstatný obecnělingvistický element fundující lexikálněsémantickou teorii a tímto elementem je otázka relevance a adekvace jazykovědné teorie. Jsme si vědomi, že speciálně tento bod je mimořádně problematický, a přestože je občasným tématem obecnělingvistických debat (viz příklady níže), spor se mnohdy jeví jako spíš verbální. Debaty se týkají častokrát tzv. grounding problému, tj. ukotvení dané teorie, jeho opodstatnění a preference. Hodnotu tak vidíme především v tom, že představení vývoje debaty zrcadlí jisté obecnější preference oboru, tj. naznačuje jeho další směřování. Posledním rozměrem kapitoly bude představení teorie lexikální sémantiky jako pars pro toto, čili jako testovacího prostředí obecnělingvistických předpokladů, rozuměj: rádi bychom fundamenty lexikálněsémantické teorie využili jako nástroj zexplicitnění jistých základních obecnělingvistických předpokladů o povaze jazyka a lingvistických modelačních procedur. Pokusíme se tak na příkladech lexikálněsémantických otázek interpretovat některé ze základních presupozic lingvistických pozic.

2.1 Obecné podmínky lexikálněsémantické teorie

Doposud jsme ukázali, kam budeme mířit při pátrání po základech lexikálněsémantických teorií. Bylo to ale vymezení jen zběžné, spíš orientační, směrovací. Nyní je třeba být konkrétnější. Říct, kde do sebe lexikálněsémantická paradigmata (ne)vědomě narážejí, kde se lámou a co za to může.

Lexikální sémantika samozřejmě skýtá nepřeberně neuralgických bodů a ty se většinou – jako v jakékoliv jiné vědě – týkají technických problémů jednotlivých teorií, vymezení a užitečnosti

toho či onoho konceptu či nástroje, užité analogie, relevance a rozsahu zkoumaného materiálu atd. Prostě běžného provozu. Takové texty jsou důležité pro rozvoj teorie, ověřování jejích zjištění, formulaci budoucích hypotéz. O ně nám půjde také. Ale, a to je důležité, jen v souvislosti s jiným typem textů – s těmi texty, které se přou o základy teorie, které se snaží je identifikovat. Je pozoruhodné (doslova!), jak najednou zmizí distinkce mezi lexikální sémantikou a filozofií jazyka.

Pokusme se nejprve propletenec nabízejících se otázek alespoň trochu schematizovat prostřednictvím rozdělení do (všemožně se překrývajících) rovin. Především přitom, že dané roviny jsou jakými operativními, z indukce vzešly nástroji. Představují obecné otázky, které v dějinách štěpily jednotlivé sémantické teorie do koncepčně odlišných táborů podle toho, co pro ně znamenal pojem „význam slova“, a měly by nám tedy posloužit jako jakési analytické tagy při snaze uchopit tento koncept v dějinách TLV tak, jak stanovuje cíl naší práce.

První velkou oblast sporu – řekněme jí třeba **sémiotická rovina** – konstituuje otázka po povaze jazykového znaku, jak je implikována/presuponována danou teorií: jak rozumět pojmu jazykový znak, jak jej modelovat s ohledem na náš zájem o to, co to znamená, že slova něco znamenají.

Další dimenzi, té můžeme říkat **rovina kompetenční**, představuje spor o dělbu práce při popisu lexikálního významu: co všechno „umodeluje“ lexikální sémantika a co jsou už jevy, na které je její model významu krátký.

Následující rovina, kterou nazveme **rovinou hraniční**, je s těmi předchozími v jistém ohledu spřízněna. Hraniční rovina zároveň představuje nejspíš historicky prototypickou otázku lexikální sémantiky a také **centrální otázku této práce**, protože sestává z úvah nad hranicemi teorie významu ve smyslu ohledávání hranic samotného pojmu významu. Na této rovině se ptáme, kde pro naši teorii končí význam slova a proč zrovna tam a ne jinde.

Tyto tři roviny chápe lexikální teorie ze svého úhlu pohledu tradičně jako základní, protože se nejspíš nejbezprostředněji týkají samotné povahy lexikálního významu, jak lexikálněsémantickou teorii povětšinou zajímá. Naše zaostření se bude týkat **především roviny hraniční a roviny kompetenční**. Věříme, že jejich rozbor nejlépe „obkreslí“ východiska a hranice teorií, kterým především chceme v této práci porozumět. Existují však nepochybně ještě další roviny. Jedna si svou obecností nezadá s výše uvedenými třemi, ale v lingvistických úvahách je spíš postulována, než zdůvodňována, tu nazveme **rovinou ontologickou**. Zbylé dvě roviny jsou, navzdory své obecnosti, již spíše technické a do jisté míry na těch předchozích rovněž závisí. Nepochybně důležitou rovinou je **rovina evidenční**. Jak pracovní název napovídá, jde v ní o zdroj evidence: o jaký typ evidence máme usilovat, na jaký typ slovníku budeme nakonec vysvětlení redukovat? A konečně **rovina konceptualizační**: prostřednictvím jakého metajazykového formátu

konceptualizovat naše východiska do lingvistického modelu?

Všechny vyjmenované roviny jsou zásadní a podstatné. To, že se zejména v analytické části budeme soustředit na rovinu hraniční a kompetenční, je dáno spíš pragmatickým omezením práce než jejich samostatností. Naopak – tyto dvě roviny jsou úzce provázány s těmi zbývajícími, a pokud jim chceme udělit nějaký netriviální smysl, budeme se muset těmi ostatními tak či onak v dalším textu zaměstnávat. Netroufneme si říct, že jedna z rovin je nějakou ArciRovinou, Prstenem, který vládne všem. Vnímáme dané roviny jako konfiguraci, klíčová místa v topologii sémantického prostoru, jímž chceme procházet. A to můžeme učinit mnoha směry. Zároveň ještě jednou připomeňme, že co si určitě netroufneme v této práci udělat, je pouštět se do ŘEŠENÍ dilemat jednotlivých rovin. Každé z nich by si vyžádalo samostatný a hodně obsáhlý svazek (a v dobrých knihovnách jsou jich plné police). Co si troufneme, je maximálně přihlásit se v poslední kapitole k určitým pozicím a stručně říct, proč. V této kapitole je chceme především schematicky představit a poté je v jednotlivých teoriích (kapitola 5) identifikovat, bude-li to možné. Obecný přehled jako nástroj je hlavním cílem druhé a třetí kapitoly této práce.

2.1.1 Sémiotické dilema: sémiotická rovina

Sémiotické dilema má dvě podoby a jedna z nich byla vložena do kolébky moderní jazykovědy spolu s presupozicí, že jazyk je znakovým systémem. Ferdinand de Saussure bývá považován nejen za pionýra moderní jazykovědy, ale také za spoluzakladatele (spíš však obnovitele) sémiotického bádání. Jeho sémiologie traktovaná jako dvousložková teorie znaku dala vzniknout strukturalismu a ten se ve své tradiční lingvistické formě (míněno u nás) této dvousložkové teorie přidržel. V následujících desetiletích se jazykověda pokusila pojednat svůj vztah k sémiotice (tu v přesvědčení, že je vědou podřízenou, občas i v přesvědčení, že je vědou nadřazenou) i prostřednictvím jiných sémiotických teorií. V nemalé míře – například právě v lexikální sémantice – v teorii Luise Hjelmsleva (lze ji vnímat jako technicky mnohem preciznější podobu Saussureova pojetí), v určitých náznacích v teorii Charlese Sanderse Peirce a Charlese Morrise (Jakobson), později např. prostřednictvím francouzských myslitelů (Barthes, Greimas, Derrida) v textově a komunikačně orientovaných teoriích atd. Sémiotické dilema přitom získalo, jak jsme uvedli výše, dvě základní podoby. Tou první, mírnější, bylo dilema uni- a bilaterální koncepce jazykového znaku.¹³ Je znakem – jen v jazykovědné abstrakci rozdělitelná – jednota označujícího a označovaného (Saussure), nebo má větší smysl hovořit o znaku jako o výrazové jednotce, jak by to

¹³ V sémiotických debatách mívá pojem unilateralismu i jiný význam (s ohledem na spor o povahu neintencionálních znaků a obecně povahu pojmu komunikace). My jej tu však užíváme ve smyslu označení koncepce, která pojem znaku vztahuje pouze na výraz, a to ve smyslu TYPE (k vymezení viz např. Novák, 1978).

naznačovalo čtení např. postanalytické (Goodman) nebo čtení poststrukturálního myšlení? To, že Hjelmslev řeší dilema pro jistotu tím, že píše spíš o znakové funkci než o znaku, a to, co bývá v unilateralistickém pojetí označováno jako znak, chápe jako jeden z funkcivů znakové funkce, spor rozhodně neanuluje. Mohlo by se přitom zdát, že jde vlastně o verbální spor o definici, která na podstatě vysvětlování procesů sémiózy nic nemění (vždy stojí něco za něco jiného). Jak ale naznačily zejména práce poststrukturalistického myšlení, tato distinkce míří na samé základy strukturálního (bilaterálního) myšlení a vnáší do debaty zneklidňující prvek unikající, tekuté dynamiky právě na straně toho, co jsme si zvykli označovat jako významovou část znaku. Stručně řečeno, zatímco bilateralistické pojetí znaku vnímá jako systémem artikulovanou jak část znaku na rovině označujícího, tak zároveň souvztažně část na rovině označovaného, v unilateralistickém pojetí je rovina označovaného jakoby v permanentním pohybu, není hotově předpřipravená tak jako část výrazová. Je daleko spíš „rodící“ se v aktuální komunikaci, generována diskurzem atp.¹⁴

Snad ještě zásadnější sémiotické dilema ale představuje filozofická debata, jejímž předobrazem by mohly být snad úvahy Wittgensteinovy nebo Austinovy. A sice, jestli je vůbec vhodné uvažovat o celku jazyka jako o sémiotickém systému v tom smyslu, že jazykové výrazy něco zastupují. Lze se nejspíš oprávněně domnívat, že jak reakce Wittgensteina, tak Austina jsou především osobitým vyrovnáním s extrapolačním redukcionismem „popisného“ uvažování o fungování jazyka v první generaci analytické filozofie. Toto odmítnutí hledat „pod povrchem“ řečových her nějakou další vrstvu je jak (behavioristickým) útokem na psychologismus,¹⁵ tak poukazem na selektivní přístup objektového myšlení o významu (zmněný např. v úvodu *Filozofických zkoumání*). Přestože je to důležitá epizoda zejména z hlediska filozofie jazyka (jak uvidíme dále), klade tato sémiotická skepse mnohé otázky např. ve věci metody jazykovědného zkoumání, podoby jeho metajazyka atp.

2.1.2 Teorie kódu a teorie produkce: kompetenční rovina

Postoje zastávané na této rovině mají mnohdy opravdu do jisté míry charakter arbitrárního rozhodnutí. Ne však docela. O co v nich jde. Pomozme si nejprve malým historiografickým exkurzem. Dějiny jazykovědného myšlení je možné vykládat – mimo jiné – také jako jakýsi „zápas“ o emancipaci jazykovědného myšlení jako typu myšlení sui generis. První dochované náznaky lze datovat do helénistického období, kdy se myšlení o jazyce začíná profilovat jako stále

14 V tomto ohledu je možné také využít rozlišení mezi znakovým pojetím jako „code semiotics“ a „interpretation semiotics“ (viz Petrilli, 2006). Blíže o tom v podkapitole 2.2.3.

15 V tomto kontextu zní skoro paradoxně, že v americkém myšlení se vydal podobným směrem psycholog (John Dewey), který svým přístupem ovlivnil významně dalšího „zachránce povrchu“ a „nepřítele významů“, Willarda Quina.

ještě smíšená a také služebná, ale přeci jen už – minimálně technicky – samostatná disciplína. Proces určité oscilace mezi jazykovědnou samostatností a splývání jejích hranic s jinými disciplínami (filozofií, psychologií, sociologií atd.) ji pak provází až do současnosti. Bopp ji neviděl jako filologii, ale Schleicher ji viděl jako biologii. Steinthal ji viděl jako psychologii, Schuchardt téměř antropologicky. Program Ferdinanda de Saussura (a v roce 1911 i mladého Viléma Mathesia) na počátku 20. století jasně vyhlásil další kolo osamostatnění jazykovědy. Toto hledání specificky jazykovědného je zkrátka skoro stejně staré jako myšlení o jazyce samo. A je to právě pojem „specifické jazykovědnosti“, který stojí také v jádrech sporů této roviny. Jeho aktuální podoba v debatách o lexikálním významu má podobu sporu o existenci hranice mezi sémantikou a pragmatikou nebo, z jiného úhlu pohledu, mezi teorií kódu a teorií produkce. Zatímco teorie kódu je podle Eca teorií popisující „pravidl[a] spojující články jednoho s-kódu s články jiného nebo několika jiných s-kódů“¹⁶ a soustřeďující se na „strukturu znakové funkce a na obecnou možnost kódování a dekódování“,¹⁷ teorie produkce se zaměřuje na analýzu „úsilí, vyžadovaného k tvorbě a interpretaci znaků, zpráv nebo textů“.¹⁸

Co je v modelačních možnostech jazykovědné teorie a co už přesahuje její rámec? Měl by lexikálního sémantika zajímat systém (např. v podobě kódu), nebo by měl navrhovat modely, které zachycují procesy produkce? A když tedy modelujeme systém, měli bychom jej modelovat tak, aby měl „predikční“ potenciál vzhledem k možné produkci? Zkrátka a dobře: zajímá lexikální sémantiku užívání jazyka do té míry, že formuluje svoje modely v podobě, která dokáže zachytit uživatelskou kreativitu, nebo je tento tvůrčí aspekt jazyka (či snad uživatelů?) za jejími modelačními hranicemi a možnostmi? Jak uvidíme dále, tendence postihnout dynamiku lexikálního významu jsou čím dál tím častějším předmětem moderních teorií, je ale otázkou, jak mohou vypadat konkrétní modely tváří v tvář jazykové kreativitě. Proto je kardinální otázkou, jak vypadá horní mez abstrakce daného modelu. O tom, co lze konkrétně předvídat, a co dělat s tím, co předvídat nelze, pohovoříme v poslední kapitole.

2.1.3 Mini a maxi v TLV: hraniční rovina

Jak jsme uvedli výše, je rovina debaty o mini-max v TLV jádrem teoretických sporů a jednotlivé postoje představují vždy amalgám teoretických východisek jednotlivých směrů moderní lingvistiky, postojů k pragmatice výzkumu a rovněž filozofických postojů v otázkách jazyka, ontologie a epistemologie. Zároveň je tato rovina zjevně úzce propojena s rovinou předcházející

16 Eco, 2004b, s. 49.

17 Tamtéž, s. 177.

18 Tamtéž.

(vlastně by se dala z obecnějšího hlediska chápat jako druhá strana téže mince, nejsou však totožné!). Dirk Geeraerts charakterizuje spor mezi minimalistickým pojetím významu a pojetím maximalistickým prostřednictvím opozice mezi strukturální a kognitivní sémantikou. Nejprve si však řekněme, v čem se oba přístupy shodují: shodují se v tom, že lexikální významy jsou vždy součástí komplexnějších sémantických struktur, že jsou součástí „konstrukce“ významu v komunikačních situacích, že akty komunikace zakládají interpretační procedury, do kterých vstupují lexikální jednotky jako jejich součásti. Tedy že komunikace a v ní povstávající porozumění je funkcí celé řady proměnných (velmi bazálně schematizovaných např. prostřednictvím Morrisova rozdělení sémiotických dimenzí do jeho známého trojúhelníku, podrobněji strukturovaných pak např. v Ecově modelu z *Lector in fabula*).¹⁹ To, v čem se oba postoje liší, je míra a podoba vkladu, kterým lexikální jednotky do těchto konstitučních, interaktivních procesů přispívají. Řečeno „slovníkem“ roviny teorie kódu a teorie produkce tedy odlišnost spočívá v tom, kam až v popisu lexikálního významu je ochotna lexikální sémantika zajít – co je a co už není „součástí“ významu dané lexikální jednotky.

Tento spor je v moderní lingvistice často charakterizován jako spor mezi slovníkovým a encyklopedickým pojetím lexikálního významu a má bohatou, pestrou a mimořádně zajímavou historii i současnost.²⁰ Otázky, které ve sporu zaznívají, mají tuto obecně jazykovědnou podobu:²¹ odpovídá význam slova tomu, co zachycuje běžné slovníkové heslo? Tedy existuje specifická jazyková (nebo jazykovědná?) teorie významu, která vyděluje specificky jazykovou rovinu toho, co bychom mohli nazvat „lingvistickým“ významem, nebo je taková hranice iluzorní, nekonzistentní a příliš restriktivní s ohledem na to, co bychom čekali od vysvětlení významu toho či onoho slova? Měli bychom při popisu lexikálního významu hledat specifické jazykové minimum (nutné a postačující podmínky pro identifikaci referentu – doslovný význam), nebo být spíš maximalističtí a zahrnout do jeho popisu tolik informací, aby zkrátka vysvětlily všechny (možné?) podoby užití v daném jazyce **a zároveň** charakterizovaly to, co považujeme za proces rozumění a interpretace? Má být lexikální sémantika striktně denotativní **a** reduktivně relační (identifikační **a** doslovná), nebo má zahrnovat všechny roviny diskurzu a zachycovat i potencialitu konotačního aspektu jazyka (ve smyslu konotace tak, jak o ní hovoří Hjelmslev nebo třeba Barthes). Kolik si má „ukousnout“ z toho procesu konstituce významu v komunikačním aktu? Musí lexikálněsémantický popis

19 To, že jsou pracovně řečeno slova „jen“ součástími komunikačních aktů, samozřejmě neznamená, že by neexistovaly komunikační situace sestávající na výrazové rovině z produkce izolované jednotky chápané v daném jazyce jako jedno slovo. Znamená to spíš to, že daná jednotka je vždy produkována v nějakém kontextu, že počítáme s intencionalitou komunikantů, že ve hře figurují faktory, které analyzují např. teorie topiku, rámců atp. Zkrátka že povstávání významu v komunikaci je výslednicí mnoha typů informací a aktivní interpretační účasti participantů komunikace v tom smyslu, jak o tom hovoří např. Donald Davidson ve své teorii radikální interpretace.

20 Viz např. přehled a jednotlivé studie v Peeters, 2000.

21 O té filozofické se zmíníme níže.

explicitně zhodnotit to, co říká Eco, totiž že „kontext a okolnosti jsou od plného a úplného významu neodmyslitelné,“ nebo to může brát TLV tak nějak na vědomí, ale neučinit to základem své strategie při popisu významu? Odpovědi na tyto otázkové variace výše uvedeného dilematu se liší a důvodů bývá několik. Argumenty obou stran bývají zajímavé, snad ještě zajímavější však bývá soulad programových postojů s následnou deskriptivní praxí. Tak zatímco např. Wierzbicka je zastánkyní existence takového rozhraní, její kritici jí vyčítají, že v její deskriptivní praxi je toto rozhraní až příliš často rozpouštěno a popis tak získává výsledně tvar, který propagují právě kognitivisté.

2.1.4 Zdroje evidence: evidenční rovina

Evidenční rovina svým obsahem opět historicky souvisí s rovinami předcházejícími. Budeme se jí rovněž věnovat v jedné z podkapitol této kapitoly, proto i zde zatím stručně. Východiska pozic ve sporu o „ground“, ukotvení LTV, takřkajíc o obor slovníku při našem vysvětlování a koncipování teorií lexikálního významu se neopírají o nic menšího než o odpovědi v debatě, jaký typ „věci“ popisujeme, popisujeme-li významy slov. Na abstraktní rovině můžeme schematizovat spor demonstrativně srovnáním tvrzení Davida Lewise a Hilary Putnama. David Lewis ve svém obsáhlém článku *Obecná sémantika* explicitně předesílá: „Moje návrhy také nevycházejí vstříc očekáváním těch, kdo analyzování významu automaticky spojují s psychologii a sociologií uživatelů jazyka: s intencemi, smyslovými zkušenostmi a mentálními idejemi nebo se společenskými pravidly, konvencemi a pravidelnostmi.“²² Hilary Putnam se ale ve *Významu slova* „význam“ ptá, proč se zajímat o existenci jazyka, který nemá základní charakteristickou vlastnost lidského jazyka.²³ V souvislosti s psycholingvistickým výzkumem nacházíme variantu tohoto „sporu“ např. v pojmovém rozlišení mezi rule-guided a rule-describable distinkcemi (zhruba řečeno: jsou distinkce, které modeluje jazykovědná teorie, distinkcemi, se kterými operuje uživatel jazyka při jeho kognitivním zpracování v komunikaci?).²⁴ A ještě v jiné – našemu zkoumání blízké – podobě zmiňuje dané dilemma Umberto Eco v souvislosti s Petöfiho generativním modelem interpretace.²⁵ Protože se lze oprávněně domnívat, že jednotlivé postoje si nutně nemusí konkurovat (lze alternativně, komplementárně nahlížet na popisované jako na objekt, který vykazuje nějaké statisticky modelovatelné chování, a zároveň jako na objekt, který lze popsat prostřednictvím vztahové matice atd.), můžeme se zeptat i jinak: potřebujeme nalézt nějakou arcirovinu, která poskytne našim „předmětům“ status „objektu“ (tj. udělí jim punc reálnosti, skutečnosti), nebo bychom místo toho měli spíš usilovat o nějaký komplexní model jazykového chování, který vtěluje

22 Lewis, 2006.

23 Putnam, 2006.

24 Viz např. Branigan-Pickering-Liversedge-Stewart-Urbach, 1995, s. 502-503.

25 Eco, 2011, s. 86.

tyto různé přístupy do jednotného explanačního rámce (něco na způsob Davidsonovy unifikující teorie racionality, ovšem v konkretizované podobě). Má apriorní přednost psycholingvistický model interpretace textu, založený na experimentálním testování konkrétních uživatelů, před sémiotickým modelem, jehož jediným východiskem jsou texty jako kolekce TOKENS? Je důvodem odmítnutí dekompoziční teorie lexikálního významu fakt, že psycholingvistickému experimentu se nepodařilo detekovat dekompozici lexikálních jednotek v průběhu zpracování jazyka (Fodor)? Mluvíme tu stále ještě o týchž předmětech? Evidenční dilema by tedy mělo identifikovat postoje týkající se toho, co jsou zač předměty, které figurují v našich modelech, jaké k jejich zjištění stanovujeme metody a proč volíme tyto metody a nikoliv jiné. Současný vývoj mnoha TLV naznačuje, že sílí tendence k interdisciplinárnímu sladování rámců v prostoru nějakého integrujícího modelu, typicky založeného na modelování lidské kognice.

2.1.5 Hledání metajazyka: konceptualizační rovina

Jestliže se problém evidenční roviny týkal hledání oboru kotvícího slovníku teorie, na konceptualizační rovině již můžeme hovořit o konkrétních slovnících a modelačních metajazycích. Zásadní je pro nás otázka, která má svůj původ nejpozději u sv. Augustina a kterou pro moderní lingvistiku precizoval Luis Hjelmslev²⁶ - otázka způsobu axiomatizace metajazyka dané teorie. V souvislosti s lexikální sémantikou může mít naše zkoumání tuto podobu: jak získat pro popis významu metajazyk s dostatečnou expresivitou a zároveň s terminologicky-exaktně/bez vágnosti definovanými jednotkami a bez vazby na konkrétní jazyk objektový?

Řekněme rovnou, že kromě první podmínky, která je nezbytná a nadřazená (potřebujeme dostatečnou expresivitu, abychom vyhověli aristotelským podmínkám definice, kdy definiendum = definiens), zbylé dvě podmínky jsou samy předmětem debaty.

Debata o hledání vhodného metajazyka svým způsobem kopíruje dějiny lidského snažení o hledání dokonalého jazyka²⁷ a v moderním lexikálněsémantickém myšlení můžeme její počátky spojit s formalizačními tendencemi souvisejícími s hledáním převodního jazyka pro potřeby strojového překladu a objevují se pak dál ve formálních teoriích umělé inteligence nebo třeba v kognitivní psychologii.²⁸ Pro Meřčuka stejně jako pro Wierzbickou je ideálem takového jazyka sada univerzálních významových atomů, sémantických „figur“ prostřednictvím kterých by bylo možné popsat všechny jazykové výrazy všech existujících jazyků. Tato leibnizovská, jazykově-nezávislá (nebo prostě jazykově univerzální) „abeceda“ významu²⁹ představuje tedy jednu z pozic –

26 Hjelmslev, 1972.

27 Viz vynikající Ecovu monografii Eco, 2001.

28 Viz např. skripta *Exaktní metody v jazykovědě* (Achmanovová a kol., 1965).

29 Podotýkám, že termín abeceda je vhodný proto, že takové jednotky nemají mít povahu znaku, pouze znak

axiomatizovanou, reduktivní a univerzální.

Kritikové této pozice se staví k tomuto typu projektů skepticky z několika důvodů. Jedním je poukaz na nedostatečnou expresivitu takového metajazyka. Přesvědčení, že nalezneme (zkonstruuje) metajazyk, který se svou expresivitou vyrovná jazyku přirozenému, a přesto bude dostatečně (tj. netriviálně) reduktivní a univerzální, je podle nich pouze zbožný sen, který nedokáže pokrýt všechna užití daného výrazu nebo diferencovat mezi výrazy sémanticky blízkými. Další námitkou, která se ozývá, je námitka jazykového relativismu. Navzdory tvrzení, že dané atomy významu nejsou jazykově specifické (tedy nejsou výrazy konkrétního jazyka), jsou vždy „zachyceny“ výrazy nějakého přirozeného jazyka. Kritika opírající se v podstatě o strukturalistické pojetí významu jako funkce jazykového systému pak upozorňuje na specifickou sémantickou determinovanost daného zástupného výrazu systémem konkrétního přirozeného jazyka, tj. jeho specifičnost, nikoliv univerzalitu. Velmi zásadní námitka pak upozorňuje na problematický status „neinterpretovatelných“ sémantických atomů a na nejasnost ve zdůvodněních jejich základnosti/jednoduchosti atp. Co znamená základní, jednoduchý – obecný a abstraktní, označující smyslově vykazatelné vlastnosti?³⁰

Tábor kritiků není homogenní, proto se liší jak důraz na jednotlivé argumenty, tak podoba „protinávrhů“. Jakýmsi obecným sjednocením může být důraz na rozvolnění přílišné reduktivnosti v dosavadní teorii významu. Tyto reakce zároveň kladou otázky, do jaké míry dané metajazyky determinuje teorie, tj. jestli jsou nebo nejsou teoreticky ne/závislé? Zatímco někteří neodvrhují např. komponentový způsob reprezentace, ale poukazují na neudržitelnost redukcionismu a postulativní jednoduchosti jednotek významu (Eco), jiným vadí metajazyk predikátového kalkulu a uchylují se k popisu prostřednictvím přirozeného jazyka (Langacker). Další kritikové odmítají modelační schematizaci a vědomě rezignují na reduktivní povahu modelů (těch je naštěstí málo), případně se soustředí na modelování prostřednictvím imagistických nástrojů (Lakoff, Langacker) atd. Někteří se pokoušejí o ukotvení vlastních modelů prostřednictvím experimentálních a s formalizací pracujících disciplín. Sami však musí často čelit námitkám kritizujícím neexaktnost, heterogenost, libovolnost, spekulativnost, povrchnost či „nelingvističnost“ svých vlastních návrhů.

Zkrátka i v této oblasti jsme svědky chaotického metodologického víření posledních desetiletí, kdy už můžeme hovořit častokrát spíše o koexistenci než explicitním dialogu mnoha přístupů a modelačních procedur.

spolukonstituovat. Na rovině významu by tedy měly plnit stejnou funkci jako fonémy na rovině výrazu, tj. by neměly být otevřené interpretaci, nýbrž chápány jako nějak bazální.

30 Viz např. Eco, 2004b, s. 49-50.

2.2 Filozofické rámce teorie lexikálního významu

Jedna z nejčastějších námitek, které lze z lingvistických pozic zaslechnout, je „feymanovská“ námitka, jež tvrdí, že lingvistiku můžeme provozovat bez toho, že by nás musely zajímat názory filozofů. Podíváme-li se však pozorně na vývoj bádání o jazyce v posledních cca 50 letech, zjistíme dvě velmi důležité věci: 1) pozornost se čím dál častěji a čím dál intenzivněji upínala k otázkách významu/sémantiky, 2) nástroje, které jazykovědné bádání v této oblasti implementovalo do svých teorií a procedur, mají původ ve filozoficko-logických teoriích, ať už jde o východiska a postupy formální sémantiky, kterou můžeme považovat za jedno z dětí filozofického obratu k jazyku, nebo o postoje kořenící mnohem hlouběji v minulosti. Zároveň se však může zdát, že tato revoluce sice poznamenala jazykovědnou syntakto-sémantiku, tradiční lexikální sémantice se však intenzivní spolupráce mezi jazykovědou a filozofií vyhnula. Pokusíme se ukázat, že i když je zjevné, že největší úspěch zaznamenala sémantika v oblasti „větné“ (pravdivostně hodnotová sémantika nebo také modelově teoretická sémantika), rovněž v oblasti lexikálního významu lze snadno vystopovat sedimenty filozofické tradice usazené na dně jednotlivých teorií. Proto považujeme za zajímavé nahlédnout, s jakými problémy a námitkami se některé filozofické přístupy musí vyrovnávat. Pokud zakládají přístupy k lexikální sémantice, pak jejich problémy jsou problémy lexikální sémantiky.

2.2.1 Historická perspektiva: přehled

Filozofické práce, které jsou relevantní pro naše uvažování o lexikální sémantice, nacházíme v západním myšlení pochopitelně už v období antiky. A to jak v té podobě, kterou bychom dnes řadili spíš do oblasti filozofie jazyka, tak v podobě naznačující komplikovanou, ale zřejmou genetickou souvislost s moderní, tradičně pojímanou jazykovědou (tj. např. lexikologií).³¹ Vedou se pochopitelně spory o to, kdy už je možné hovořit o prvních základech sémantické teorie (tj. v podobě modelově explicitního a relativně komplexního vysvětlení pojmu významu, nikoliv v podobě poznatků dotýkajících se toho, co dnes jako sémantiku označujeme); někdo za takovou teorii považuje první pasáž Aristotelova spisu *O vyjadřování*,³² případně pak související spisy logické i „psychologické“ (jiní kritici³³ však považují toto tvrzení za příliš vstřícné a silné). Tyto (filozoficky jinak podstatné) nuance jsou ale pro naše uvažování v tuto chvíli vedlejší.³⁴ Jakési

31 Tuto tradičněji orientovanou linii zde ale pomineme, byť je bohatě rozvíjena.

32 Aristoteles, 1959, s. 225.

33 Srov. Weidemann, 2006.

34 Je nepochybně důležité v případě takových úvah vymezit např. to, co zahrnuje ambice formulovat teorii významu – co taková teorie vysvětluje. A s těmito vymezeními je tradičně potíž, neboť jsou častokrát spíš náhodně výčtová, neformální až metaforická. Teorie významu tak má někdy vysvětlit, proč slova nepovažujeme jen za zvlnění vzduchu nebo skvrny na papíře, jindy předložit popis procesů, jak lidé slovům rozumí nebo předložit analýzu

protosyntakto-sémantické základy teorie významu lze nepochybně nalézt už i u Platóna (technicky např. v dialogu *Sofistés*, obecněji/“filozofičtěji“ v dialogu *Kratylos*, zejména však v jeho koncepci idejí). A je zřejmé, že uvažování o významu se v podobě etymologizační (podobné však spíš folkové etymologii než moderní etymologii postupně a systematictěji konstituované až v 19. století) a tradičněji jazykovědné (témata synonymie, polysémie, homonymie) objevuje už v éře sofistů a Platónových předchůdců, nejen současníků.³⁵

Platónovu teorii výměru pojmu, v řeckém soudobém myšlení jen těžko odlišitelnou od teorie výměru slova, zakomponovanou do komplexní ontologické a epistemologické spekulace, je nepochybně možné vnímat jako implicitní prototeorii sémantiky plnovýznamových výrazů (nejspíš však ne teorii reference). To, co nacházíme v Platónových dialozích opakovaně promyšleno ve věci principů vymezení obsahu pojmu (čti: definice významu slova), dochází explicitního a systematického rozpracování v Aristotelových pracích věnovaných teorii znaku (*O vyjadřování*) a ve spisech logických (*O vyjadřování*, *Topiky*, *Druhé Analytiky*) a metafyzických (*Metafyzika*).³⁶ Takto nastolená, byť přerušovaná a modifikovaná, přesto však existující linie prochází pak dějinami západního sémantického myšlení až do současnosti. Komentáře v Sextu Empirikovi dokládají, že teorie významu hrála klíčovou roli ve stoické filozofii jazyka (dialektice) a epistemologii. Prostřednictvím rozpracování konceptu lekton, abstraktní, ontologicky specifické sémantické součásti procesu značení a komunikace, jež konstitovala jeden z vrcholů (snad triadického) „modelu“ znaku, vstupuje na scénu konkurenční (dynamický, procedurální) model významu znaku (slova). Ten je – na rozdíl od Aristotelova pojetí významu jako definice ve tvaru ekvivalence – založený na pojetí sémiózy jako implikace.³⁷

V raném středověku představují klasický případ pokusu formulovat základní problémy teorie významu některé texty sv. Augustina. Ať už se jedná o dílo *O učiteli* nebo o pozdější spisy, představuje Augustin základní obrysy sémiotické a jazykově-filozofické problematiky traktované v konceptech rozumění, interpretace, reference, významu, tj. v pojmech z oblasti (moderní) sémantiky. Množství prací věnovaných teorii významu slova zrodila – i díky „objevu“ Aristotela³⁸ – středověká filozofie jazyka. Z hlediska lexikálnėsémantické teorie se jako nejvýznamnější jeví sémiotické debaty o „aristotelské“ klasifikaci jsoucen univerza prostřednictvím „stromové“ hierarchie sestávající z rodů, druhů a diferencí. Její stopy lze nalézt v mnoha moderních teoriích lexikálního významu a ještě se k ní rozhodně vrátíme. Významnou a související úlohu však sehrála

mechanismů označování a interpretace atd.

35 Viz např. úryvky z výroků Démokritových ve *Zlomcích předsokratovských filozofů*, odkazy v Platónových dialozích nebo v Aristotelově *Poetice*.

36 K tomu viz např. Modrak, 2001 nebo Eco, 1984a.

37 Podrobněji viz Eco, 2004b, tam také o anticipaci současných procedurálně a instrukčně orientovaných sémantik.

38 Např. přes Boethiův komentář Porfýriova *Isagoge*.

také např. teorie supozice, zabývající se rolí, „kterou dané slovo přijímá po svém začlenění do věty, aby mohlo referovat k mimojazykové skutečnosti“.³⁹

Zajímavou perspektivu i problematiku oživila novověká filozofie jazyka (částečně právě v konfrontaci se scholastickou filozofií, ale rovněž v nepřehlédnutelné návaznosti), zejména prostřednictvím paradigmatickými změnami motivovaného obratu k problematice vztahu lidského jazyka a podmínek možnosti poznání. Patrně nejznámějším příkladem je Lockova sémantická teorie načrtávající mentalistický model jazykového znaku (slova) a jeho fungování v procesu komunikace. Lockův epistemologický koncept představuje jednu z pozic v debatě o ontologickém statusu významu slova (je jím idea v lidské mysli, moderně řečeno máme se dívat na význam jako na mentální reprezentaci?) a opět přivádí na scénu problematiku definice slova, principu sdílení významu jako vysvětlení faktu rozumění, hranic a principů utváření významu (sociálních, ontogenetických apod.) aj. Při troše fantazie a interpretační vstřícnosti nalezneme už v Lockově textu zárodky otázek, které bude o několik století později řešit kognitivní lingvistika a analytická filozofie jazyka a mysli. Bohatou a inspirativní kapitolu novověkého myšlení o významu slova představuje také dobová fascinace konstruováním tzv. dokonalých, univerzálních jazyků. Tyto teorie i parciální realizace (mimořadně předjímající např. metajazyky sloužící jako terra comparationis při úvahách o strojovém překladu apod.) z pera Johna Wilkinse, George Dalgarna nebo Francise Lodwicka a také např. pozdější náčrt Leibnizova konceptu *characteristica universalis* (stanovení elementárních pojmů lidského myšlení, tj. v jeho pojetí i významů jazykových výrazů) jsou ve svých základech definičními pokusy o zachycení sémantických hodnot jazykových znaků, tj. opět implicitní teorií lexikální sémantiky.⁴⁰

Rovněž konec osmnáctého století a století devatenácté nabídlo, ať už prostřednictvím francouzských encyklopedistů, Kantovy filozofie nebo třeba v díle Johna Stuarta Milla, dostatek příkladů obecněsémantických (a v posledku z hlediska obecné jazykovědy relevantních) analýz (viz např. Millův podstatný vklad do debaty o rozlišení denotace a konotace nebo Kantovu novověkou iniciaci sporu o povahu analytického a syntetického soudu).

Všechny zmíněné příklady (a výčet by mohl být samozřejmě mnohem bohatší) mají nejen ilustrovat kontinuálnost a dlouhověkost problémů, o kterých budeme v této práci mluvit. Mají již předběžně naznačovat jejich základní obrysy a sloužit jako referenční bod pro pozdější analytičtější úvahy. Je totiž zřejmé, že mohou stejně snadno posloužit jako zrcadlo mnohem pozdější lingvistické bezradnosti.

Skutečné zásadní setkání filozofie a jazykovědy nad společnými tématy ale přichystal až

39 Eco, 2011, s. 393. Podrobněji o tomto např. také Eco, 1984a.

40 Mnohé z těchto nápadů – v rozvinuté podobě – dodnes rezonují v současných lexikálněsémantických teoriích!

konec století devatenáctého a století dvacáté, které bývá již tradičně charakterizováno v dějinách filozofie jako století tzv. linguistic turn. Jako stvrzení našich východisek může posloužit odkaz na tvrzení jednoho z nejvýznamnějších filozofů 20. století – Willarda Van Ormana Quina. Ten označuje proces, který zasáhl nemalou část západní filozofie minimálně od poloviny 20. století, jako sémantický zdvih.⁴¹ Ten je výsledkem přesvědčení, že filozofie může mnohé své problémy řešit analýzou jazyka a jeho základních kategorií, což vedlo k zájmu o jednu z kategorií nejzásadnějších – kategorii významu.⁴² Enormní nárůst prací, které mají v názvu slovo význam nebo se významu věnují, pečetí definitivní prolnutí teoretické jazykovědy s filozofií. Iniciující Fregeho *O smyslu a významu* nebo *Myšlenka: logické zkoumání*, Russellova teorie popisů, Ogden-Richardsovo *O významu významu*, Carnapův *Meaning and Necessity*, Quineova *Dvě dogmata empirismu* a *Word and Object*, Austinovo *Jak udělat něco slovy* nebo *Význam slova*, Searlovy *Speech Acts*, zásadní Putnamova stať *Význam slova* „význam“ jsou několika (byť zásadními) příklady faktu, že mnohé z toho, co bylo ve vědách o jazyce většinou přítomno spíše implicitně, stává se teď předmětem zkoumání, zpochybňování a testování.

Pokud jde o explicitní a vzájemné projevy, skutečně aktivní a bohaté stýkání se filozofie a teoretické lingvistiky nad otázkami významu generuje prostor věd o jazyce zhruba od 60. let 20. století (vrcholně od druhé poloviny 60. let a v letech sedmdesátých), a to zejména v diskuzích iniciovaných Chomského *Syntaktickými strukturami* počínaje a vrcholící *Aspekty*⁴³. V tomto období Chomsky jednak předkládá vlastní model inkorporace sémantické roviny do svého modelu popisu jazykové kompetence, jednak iniciuje vznik samostatného proudu komplementárního doplnění svého typu popisu v jiné teorii.⁴⁴ Rovněž v konfrontaci iniciuje vznik krátkého, ale intenzivního proudu tzv. generativní sémantiky a dalších alternativních koncepcí, z nichž některé (case grammar, cognitive grammar) se nakonec staly zakládajícími kameny celého konkurenčního paradigmatu. V tomto relativně krátkém časovém úseku vstupuje do lingvistického povědomí samostatně i v polemice s některými generativistickými tezemi Searlova verze teorie mluvních aktů, výrazně působí v debatě o významu názory H. P. Grice, zejména pokud jde o otázky rozsahu sémantické teorie, pojmu intencionality a přesvědčení apod. V tomto období se začíná rozvíjet (sémanticky motivovaná) teorie textu, místy ve své formalizované podobě (van Dijk, Kintsch, Petöfi, Eco), která (z hlediska vztahu slovo-text) řekne mnoho o lexikální sémantice. Filozofové jazyka projevují rovněž eminentní aktivitu při úvahách o aplikaci formálně-logického aparátu jako sémantického

41 Quine, 1960.

42 O jiném, „lingvistickém“ přístupu viz Searle, 1969, s. 3-4. Tam hovoří o dvou podobách filozofie jazyka: philosophy of language a linguistic philosophy.

43 Chomsky 1965 a 1966.

44 Katz-Fodor, 1963.

komplementu formalizované gramatické teorie Chomského a jeho kolegů.⁴⁵

K alespoň elementárnímu vymezení prostoru v oblasti sémantiky se s ohledem na výše uvedené procesy ještě v této kapitole vrátíme později. Zmíněné období lze každopádně považovat za klíčové i pro rozvoj a formování nových podob lexikální sémantiky, minimálně v debatách za Atlantikem. A je zřejmé, že tyto debaty už se bez filozofického zázemí neobejdou. Práce Lakoffovy, Fillmorovy, Wierzbické, Jackendoffa nebo Katze jsou již explicitně součástí debaty o povaze lexikálněsémantických kategorií a východisek teorie významu v podobě, v jaké je formulují a komentují filozofové jazyka. Koneckonců výše zmíněné lze za filozofy jazyka v jistém ohledu považovat.

V podobě neformálního důkazu se můžeme přesvědčit o vlivu filozofických teorií významu, resp. uvědomit si jejich relevanci při stanovování východisek a metodologie konkrétního lexikálněsémantického popisu prostým prolistováním základních přehledových a rekapitulačních prací věnovaných problémům sémantiky z pozic specializovaných věd o jazyce. Lyonsova *Linguistic Semantics* klade na filozofické zázemí teorií velký důraz a věnuje jim samostatné kapitoly. Lakoffovy *Ženy, oheň a nebezpečné věci* stopují východiska objektivistického pojetí významu až k Aristotelovi. Wierzbicka se na několika klíčových místech explicitně odvolává na Leibnize a polemizuje s Fodorem nebo Lakoffem. Aitchisonová zmiňuje v základních obecných pasážích své monografie *Words in the Mind* Wittgensteina, Fodora s Katzem, Quina, Pustejovského (který je inspirován Aristotelem!), pochopitelně Lakoffa. Clarková a Clark v *Psychology and Language* klasifikují teorie významu prostřednictvím koncepcí Putnama s Kripkem nebo Carnapa. Jackendoff se vyrovnává s Davidsonem a Carnapem, Langacker napadá stejně tak platonistickou koncepci významu, jako např. přístup Fodorův. Atd. Koneckonců např. i *Česká lexikologie* Josefa Filipce a Františka Čermáka tento fakt minimálně registruje, práce českých kognitivistů se pak filozofických východisek své teorie explicitně dovolávají.

Fregeho zásadní rozlišení mezi smyslem a významem (Sinn a Bedeutung; odlišné však od způsobu, jakým tyto pojmy užívá tradičně lingvistika, minimálně ta strukturní) sice konstituovalo zejména pravdivostně orientovanou dvouúrovňovou sémantiku, ale již Carnapovy práce o modalitě a teorie významových postulátů otevřely prostor i pro úvahy o popisu sémantiky jednotlivých slov, nikoliv pouze jejich typů.⁴⁶ Pro lexikální sémantiku se později jako důležité ukázaly Wittgensteinovy myšlenky z některých paragrafů *Filozofických zkoumání* (zejména ty věnované hraničním slov, definičním problémům významu viděným optikou komunikace a reference a

45 Viz např. zde zmíněný Lewis, 2006.

46 Pro vysvětlení rozdílu viz další kapitolu. V práci *Význam a synonymie v přirozených jazycích* Carnap výslovně uvažuje o empirických experimentech týkajících se slovního významu. Důvodem je samozřejmě jeho metodologický behaviorismus.

samozejmě ty, které věnoval úvahám o rodinné podobnosti) nebo nepochybně práce Austinovy a Searlovy. Filozofie přirozeného jazyka přináší do analytického proudu zájem o otázky komunikace (analýza optikou řeči jako jednání) a zároveň debatu posouvá blíže směrem k pojmům, jako je pravidlo, konvence, intence, dynamika, otevřenost, tj. sociologizují (např. Wittgenstein) a psychologizují (např. Grice, Searle) problematiku významu uvnitř analytického proudu. Quineovy „lexikografické experimenty“ s džunglinou řekly cosi podstatného o našem hledání významu (o jeho pragmatickém a relativním zakotvení), slavná Putnamova stat' *Význam slova „význam“* (ale i další, např. *Is semantics possible?* nebo *How not to talk about meaning*) a její následná kritika pak představují jeden z vrcholů filozofického uvažování o významu slova.

I když je pro nás paradigmatickým představitelem obratu k jazyku tradice analytické filozofie, nejedná se zdaleka o jedinou linii ve filozofické reflexi jazyka ve 20. století. Naopak můžeme konstatovat existenci různých filozofických koncepcí, jejichž kořeny tkví buď v jiné tradici nebo podobnou tradici autonomně a odlišně transformují. Jde přitom o zdroje často filozoficky, geograficky i oborově nehomogenní, jimiž však inspirované koncepce v průběhu druhé poloviny století tvoří, podle našeho názoru, místy velmi zajímavé propletence, které jsou výsledkem vzájemných vlivů zpočátku nesouměřitelných přístupů. (Proto je dnes možné pořádat kolokvia o paralelách mezi filozofií Donalda Davidsona a Martina Heideggera nebo spolu s Rortym hledat styčné body mezi analytickou a hermeneuticko-strukturalistickou filozofií.) Kromě analytické filozofie tak můžeme hovořit o fenomenologicky fundované filozofii jazyka (např. fundamentální pojetí jazyka u Heideggera, pro který je charakteristická jeho až ontotvorná funkce, instrumentálnější pojetí řeči u Patočky, jež představuje jedno z východisek české kognitivní sémantiky). Ecova sémantická teorie by jistě nevypadala stejně bez post/strukturalisticky založené filozofie jazyka Foucaulta nebo Derridy (Derridova teorie znaku – i jazykového – a vztah takto pojatého znaku ke světu a našemu vědění/poznání, problém tzv. sémantického driftu). Lakoff s Johnsonem hovoří v předmluvě k *Metaforám, kterými žijeme* o inspiraci Ricoeurovými myšlenkami věnovanými metafoře. Atd.

2.2.2 Filozofické základy TLV

Výčet obecných podmínek lexikálnėsémantické teorie, uvedený v předchozí podkapitole, schematizovaně zastupuje několik souborů témat, otázek a názorů, jež svou obecností stojí na pomezí filozofie jazyka a obecné jazykovědy. Záleží přitom spíš na akcentech než na jasném rozdělení. Zejména otázky po ontologické povaze významu, problém určení jeho hranic nebo uvažování nad explanačními ambicemi sémantické teorie se vynořují v dějinách filozofie (jazyka)

poměrně často, a zejména filozofie 20. století jako filozofie linguistic turn je přetvořila v silná témata. V této podkapitole je přiblížíme formou představení základních pozic. Připomeňme přitom ještě jednou zásadní věc: cílem není přispět do těchto debat argumentačně podpořenou pozicí. Charakter této práce je z tohoto ohledu přípravný – jde o to identifikovat sledované pozice uvnitř lexikálněsémantických teorií a tím tyto teorie typologizovat. Toto samo pak prostřednictvím odkazu na danou debatu generuje její potenciální problémy/přednosti.⁴⁷

Pokus extrahovat pro účely naší práce jakési konstantní tematické a pojmové úběžníky se soustředí na tyto oblasti filozofie jazyka:

1. Ontologický status významu: jaký je ontologický status významu, tj. co je významem jazykových výrazů (v různých podobách: v jakém prostoru významy „hledat“ a jestli se vůbec dají hledat)?
2. Definiční „obsah“ významu: jaký je vztah mezi naší znalostí faktů o světě a znalostí jazyka – významu jazykových výrazů (v různých podobách: existuje tu nějaká principiální hranice, jde o různé typy znalostí, dokážeme je od sebe odlišit na základě jasných kritérií)?
3. Ambice lexikálněsémantických teorií – co je v možnostech lexikální sémantiky (v různých podobách: kam až dosáhne lexikálněsémantická teorie, které procesy zvládne modelovat a které už jsou mimo její modelační možnosti)?

Témat je samozřejmě mnohem víc (k některým se dostaneme v jiných podkapitolách),⁴⁸ a to se ani nebudeme podrobněji věnovat sémantické variantě filozofické skepse, která popírá perspektivu zmíněných otázek a postojů ve prospěch odmítnutí nějaké jednotné teorie významu, která by mohla dávat rozumné odpovědi na výše položené dotazy.⁴⁹

2.2.3 Slovo jako centrum a znak: sémiotická presupozice

Už od počátků je zřejmé, že uvažování o problému významu je v západním myšlenkovém

47 Samozřejmě v závislosti na dalším vnitřním uspořádání dané teorie. Dané teorie mohou být pochopitelně vnitřně nekoherentní, stejně tak mohou být ovšem nekoherentní i jejich filozofické modely (východiska).

48 Např.: Jaký je vztah lidského jazyka a mysli (opět v různých podobách: jakou roli hraje pojem významu při popisu interakce mezi poznávajícím subjektem „uchopujícím“ svět a tímto světem, jak lidská mysl zpracovává význam v komunikaci, existují tu podstatné závislosti mezi pojetím významu a pojetím mysli)? Jak zapadá pojem významu do popisu fungování jazyka z hlediska procesu lidské komunikace (jakých procedur se významy v komunikaci účastní, co se s významy v komunikaci děje)? Prostřednictvím jakých procedur můžeme poznání jazykových významů objektivizovat (jaké nástroje – modely a modelační postupy – nám umožní vybudovat teorii významu pro výrazy přirozeného jazyka)? Co přesně modelujeme, modelujeme-li významy jazykových výrazů za pomoci daných konkrétních nástrojů a v daných specifických rámcích (jazykovou kompetenci mluvčího – jeho znalosti, strukturu abstraktního systému, „povědomí/kompetenci průměrného“ nebo „ideálního“ uživatele, specificky jazykovou/relativní úroveň x univerzální struktury lidské mysli, procesy lidského rozumění apod.)? Atd.

49 Nejznámější podobu popření takové systematizace a zpochybnění toho, že pojem významu je něco, co je třeba vysvětlit (je to spíš sám o sobě nástroj vysvětlování), představují nejspíš Wittgensteinova *Filozofická zkoumání*. Ale zajímavá je v tomto směru třeba i studie Austinova (1998), snažící se ukázat nesmyslnost takového obecného tázání po významu an sich.

prostoru jednak povětšinou sémiotické (jazykové výrazy jsou znaky, které něco zastupují, vyjadřují, pojmenovávají),⁵⁰ jednak je toto myšlení soustředěno na slovo jako základní a výchozí jednotku. Slovo (a slušelo by se říct především plnovýznamové slovo) v tomto pojetí význam nese nebo označuje a je výchozí jednotkou sémantického zkoumání a popisu. Ačkoliv se ani jedno nedá tvrdit absolutně, lze v historickém kontextu filozofie jazyka vidět jako paradigmatickou formu otázky tvrzení „O čem mluvíme?“.⁵¹

Historie sémiotiky nabídla pochopitelně nepřehledné množství sémiotických koncepcí a bylo by neúnosné zde představovat v detailu byť jen stručný výběr. Zaměříme se spíše na stručné vymezení opozice zmíněné výše při charakteristice roviny sémiotické. Základní opozicí diskutovanou v české lexikální sémantice byla opozice unilaterální a bilaterální koncepce znaku. Jak jsme uvedli, jedná se o spor o definici znaku z hlediska jeho struktury/složenosti, který je v tomto ohledu zároveň sporem o analýzu procesu semiosis. Je znakem pouze výraz, smyslově identifikovatelný objekt (v širokém slova smyslu), který „stojí za něco jiného“,⁵² nebo je znakem **jednota** výrazu a obsahu, označujícího a označovaného stvořená a svázaná jazykovým kódem? Toto dilema bylo v jistém období diskutováno v českém lingvistickém prostoru.⁵³

Domníváme se, že distinkci (a její důležitost) lze zachytit prostřednictvím vztažení daných konceptů k idealizovaným procesům fungování procesu sémiózy a základních sémiotických východisek.

Bilateralistická koncepce se opírá o základní de Saussurovu dichotomii langue a parole a zároveň dichotomii označujícího a označovaného. V tomto pojetí existuje stabilní systém relací mezi označujícím a označovaným, který konstituuje jazykový znak. Tento jazykový znak je pozitivní, „hotovou“ jednotkou roviny langue jako souboru prostředků, které jsou následně používány v komunikačních aktech (parole). V idealizované podobě je toto užití možné chápat jako výběr hotových, připravených jednotek z inventáře a jejich „vlození“ do komunikačního procesu. Samotný komunikační proces je potom možné nahlížet prostřednictvím tzv. „postal package“ metafory – posílání hotových, označující-označované fixujících jednotek, nositelů „připraveného“ významu. Struktura langue je v tomto ohledu apriorní komunikaci, která je její pouhou realizací, naplněním již vymezeného. Kód⁵⁴ předem artikuluje to, co je v komunikaci realizováno, je striktním limitem.

50 Výjimky se ovšem najdou, např. Wittgenstein, Austin a Searle.

51 Vypůjčeno z názvu sborníku statí Pavla Tichého, jehož teorie významu je podle nás ukázkovým reprezentantem takového sémiotického myšlení o povaze sémantiky a jazyka jako celku. Viz Tichý, 1996 nebo Tichý (online).

52 Klasické „aliquid stat pro aliquo“.

53 Viz stručný přehled v Horecký, 1982 a tam uvedenou literaturu.

54 Dodejme, že v této práci budeme teorii kódu chápat volněji než jen jak ji chápe postal package model, resp. že teorie kódu nebude nutně s tímto modelem synonymní.

Zatímco bilaterální koncepce pracuje v extrémní podobě s tzv. „postal package“ modelem, unilaterální pojetí je podle našeho názoru charakterizovatelné v kompromisní verzi prostřednictvím pojetí kódu jako „meaning-making potential“,⁵⁵ v radikálnější pojetí má podle našeho názoru blízko k interpretativní koncepci sémiotiky (např. k pojetí Peircovu). V tomto modelu je znakem v striktním smyslu pouze výrazová struktura a její relace k významu není fixována tak rigidním způsobem jako v idealizovaném bilaterálním modelu, ale je výsledkem interpretativního chování v komunikační situaci. Přiřazení funkcí prostřednictvím znakové funkce – řečeno hjelmslevovsky – je otázkou aktuálního užití, nikoliv hotové struktury ve smyslu langue. Takový model se vzdává striktní dichotomie mezi langue a parole (mezi kódem a zprávou), je tzv. usage-based. Unilaterální pojetí znaku je reflexí aktuální jedinečnosti komunikačních situací a reakcí na jejich dynamiku. Interpretuje užívání jazyka jako komplikovanou interaktivní proceduru, která má vzhledem ke vztahu výraz-obsah spíše pravděpodobnostní než fixní podobu. Pokud bychom chtěli volně vztáhnout takové dynamické pojetí k nějaké existující koncepci v analytické filozofii jazyka, pak by podle našeho názoru měla blízko k Davidsonově koncepci radikální interpretace a s ní souvisejícímu konceptu výchozí a průběžné teorie.⁵⁶

2.2.4 Z čeho jsou významy a kde je hledat: povaha významu

Jsou významy v hlavě?

Prvním a klíčovým bodem sémantických debat je problém ontologického statusu lexikálního významu a s tím úzce spojená otázka, v jaké sféře máme po významech pátrat. Mohlo by se zdát, že je vlastně celkem lhostejné, kde budeme významy hledat. Spolu s Davidem Lewisem bychom mohli tvrdit to, co říká ve své rozsáhlé studii *Obecná sémantika*.⁵⁷ Totiž že nejdříve musíme zjistit, co význam dělá, a pak teprve hledat to, co tohle dělá, přičemž práce lexikálního sémantika by skončila tím prvním. Jenomže názory na povahu významu bývají nakonec stejně implicitně přítomné v obecných rámcích teorie a nesou s sebou proto závazky obecného charakteru.⁵⁸ Zkrátka to, jak mluvíme o významu, závisí na tom, jak pojmáme vztah jazyka a světa (a opačně).

Základní, i když neúplnou podobu filozofického dilematu v této oblasti formuluje Jon Barwise: „Where is meaning anyway, in the mind of the speaker or author, or in the world shared by a speaker and his audience and an author and his readers? There would seem to be an almost

55 Petrilli, 2006, 181.

56 Viz např. Davidson, 1984.

57 Lewis, 2006.

58 Je zajímavé, jak se tato debata o statusu entit objevujících se v jazykovědné teorii podobá debatě o teoretických pojmech exaktních vědních oborů (viz např. sborník *Filosofie vědy*, Praha 1968) a jak se dokonce užívá její metaforiky (srov. Geeraerts, 2010, s. 104 o Katzovi). O implikacích debat o statusu významu viz např. sérii polemik mezi Peregrinem, Cmorejem, Maternou, Svobodou a Raclavským (Filosofický časopis, 2005 aj.).

irresolvable conflict in the facts of language use“.⁵⁹ Barwise toto dilema označuje jako souboj tzv. „world oriented tradition of semantics“ s „psychological tradition“ a přidává k výčtu ještě „the speech act school“ jako další specifickou podobu odpovědi na filozofické pokusy o lokalizaci významu.

Jednoduchou, ale v posledku vlastně výstižnou a přehlednou klasifikaci pozic v tomto dlouhém sporu předkládá Jaroslav Peregrin ve svém článku *O čem je sémantika* a ve své monografii *Úvod do teoretické sémantiky*⁶⁰. Peregrin rozděluje filozofické pozice v teorii významu na substanciální a strukturální. Ty substanciální mají navíc různé podoby: významy jako hmatatelné věci, významy jako předměty myšlenkového světa mluvčího jazyka a významy jako předměty světa objektivních abstrakt. Takové lokalizační rozdělení, které schematizuje Peregrin, je tvář v tvář vývoji filozofie pochopitelně (mimořádně užitečnou!) simplifikací. Spor, který lze označit jako hledání toho, co a kde je význam, má kromě lokalizačního a ontologického rozměru i vrstvy, které odkazují k otázkám, jež souvisejí s problémy jazyka a komunikace v určitém ohledu bezprostředněji, než se zdá naznačovat spor o to, „kde dlí významy“. Prostřednictvím lokalizační metafory jej totiž lze vnímat jako výraz napětí mezi dvěma základními intuicemi, které spojujeme s naším uvažováním o jazyce, a sice vědomím zjevné subjektivity komunikantů konceptualizované v pojmech idiolektu a individuální pojmové výbavy a zároveň nepopíratelně sociální, interaktivní povahy komunikace, interpretace a osvojování předpokladů, které sociální aktivity komunikace zakládají. Vědomí komplikovaného vztahu mezi specifícností individua, interpretačními procesy a veřejností, sociálností a koordinovaností komunikačních aktivit je skutečným hybným momentem filozofického uvažování o povaze významu a jazyka. Výsledkem jsou pak různé podoby koncepcí externalismu a internalismu, individualismu a konvencionalismu atp.

Významy jako věci

To, jestli se v případě významu jedná o entity a jestli jsou to entity mentální, které by měly být předmětem studia, nebo máme takové entity hledat někde mimo lidskou mysl, je první bazální distinkcí filozofického uvažování o lexikální sémantice.

Podobu extrémní lokalizační protoverze takového dilematu lze ilustrovat na dvou příkladech ze starší filozofie.

Na jedné straně tu máme Platónovu koncepci významu, jež je podle nás ukryta v jeho teorii idejí. Platónovo propojení jména a ideje a jejich statusu je možné interpretovat jako určitou teorii významu jazykových výrazů, a to jak z hlediska povahy vztahu výraz-význam, tak z hlediska

59 Barwise, 1988, s. 23.

60 Peregrin, 2003.

ontologického statusu samotného významu. Ideje jsou v Platónově pojetí věčné, nepomíjivé, nesmyslové formy věcí, jejich dokonalé předobrazy, jichž jsou věci ve světě pouze nedokonalou nápodobou. Platón postuluje ontologickou strukturaci skutečnosti z několika důvodů, jedním z nich budou důvody epistemologické.⁶¹ Povaha jazyka je pak vyložitelná na základě vztahů existujících v trojúhelníku slova – ideje – věci. Rozpoznání něčeho, nějaké věci jako takové, že ji můžeme označit daným jménem, je rozpoznání toho, že dané individuum participuje na určité ideji, že je její určitou nápodobou. V *Ústavě* zase Platón tvrdí, že „obyčejně děláme tak, že kolem každé skupiny jednotlivin, kterým dáváme totéž jméno, klademe jedno eidos“⁶². Toto eidos můžeme v jistém slova smyslu chápat jako význam jazykového výrazu, protože ono je tím, co pod sebou „sjednocuje“ jednotliviny, k nimž budeme jazykový výraz náležitě vztahovat, stává se v podstatě kritériem pro náležité užití takového výrazu, pro pravdivou predikaci. A jak připomíná – i když v trochu jiném kontextu – Platón pro změnu v *Kratylovi*: „Zdali pak tedy, můj rozmilý, nemusí i onen zákonodárce umět vkládat do hlásek a slabik jméno přirozeně vhodné ke každé jednotlivé věci a hledět k onomu samému skutečnému jménu (tj. určitému eidos, pozn. M.N.) a tak tvořit i dávat všechna jména [...]“⁶³ Toto eidos, ideu, objektivně existující nezávisle na člověku, „vyjádřitelnou“ definicí založenou na představě, že všechny věci označované tímto jménem spojuje soubor nutných vlastností, jež tvoří podstatu ideje, lze chápat jako Platónův objektivistický ekvivalent významu.

Proti takovému pojetí lze postavit např. přístup Johna Locka.⁶⁴ Lockovy významy jsou totiž zcela zřetelně nejen idejemi lidské mysli, jakýmijsi mentálními reprezentacemi věcí, ale jsou zároveň navýsost subjektivní.⁶⁵ Locke vnímá relaci mezi slovem (výrazem) a ideou (významem) jako výsledek arbitrárního přiřazení, které je plně v kompetenci mluvčího a posluchače. Kritiku takového pojetí významu – zejména ve vztahu k vysvětlení procesu komunikace a dorozumění – ukazuje podle našeho názoru poměrně přesvědčivě Peregrin (1995).

Platonistické řešení vystihuje naše obecné přesvědčení, že význam slov není věcí libovůle

61 Opírá se o požadavek objektivní pravdivosti jako nutné podmínky možnosti poznání. Viz např. úvodní a závěrečné pasáže dialogu *Kratylos*.

62 Platón, 2005, 10, s. 368, paginace 596 A.

63 Platón, 1935, s. 10, paginace 389.

64 Locke, 1984. Dalo by se možná očekávat, že protikladem koncepce Platónovy bude v tomto ohledu pojetí Aristotelovo. Motivací by mohla být slavná pasáž z již zmiňovaného spisu *O vyjadřování*, ve které Aristoteles načrtává čtyřúrovňový model znaku. Zejména kvůli pojmovým distinkcím zastřeným pozdějším překladem Aristotela do latiny, je dnes předmětem sporu interpretace této části spisu a následujících oddílů (např. z pohledu teorie reference), především pokud jde o povahu znakové relace mezi slovem a tím, co Aristoteles nazývá hnutí duše. Právě tyto „likeness, or images, or copies of the thing“ jsou podle našeho názoru Aristotelovými kandidáty na pojem významu. Hnutí duše je možné chápat jako entity subjektivní (jako příslovecné „významy v hlavě“). V tomto ohledu se ale jeví věc až příliš nejasná. Aristoteles hovoří o tom, že tyto hnutí duše jsou všem společné a také že jsou konstituovány jakousi formou odražení společné mimojazykové skutečnosti a v tomto ohledu je lze chápat spíše jako pouhou přemístěnou variantu Platónova přístupu (i když se specifikací právě u Platóna chybějící intuice o přítomnosti významů v subjektu – významy jsou i nadále objektivní, pouze jsme specifikovali mechanismus jejich přítomnosti v subjektu).

65 Tak se mi alespoň jeví také interpretace např. Petra Glombíčka (Glombíček, 2005).

subjektu, že slova se vztahují k tomu, co označují, na základě principu, pravidla, které je ukotveno mimo individuum (Platón je přesvědčen, že je ukotveno v objektivní říši idejí). Druhou intuici, totiž že s významy vstupujeme jako subjekty prostřednictvím výrazů do kontaktu (že jim rozumíme, že jimi něco míníme), že je zkrátka nějak zpřítomňujeme v myšlenkových a komunikačních (interpretačních) aktech, ponechává z hlediska explikace platonistický přístup nevyřešenu. Na tu se naopak soustředí lockovské řešení, které posiluje intuici subjektivní (osvojení významu je empirický proces, existují subjektivní odlišnosti ve znalostech), zato však neintegruje do vysvětlení konvenční, intersubjektivní a veřejný aspekt jazyka a komunikace.

Za volnou resuscitaci ontologické debaty z platonistického pohledu na významy lze v moderní filozofii považovat linii započatou Fregeho pracemi a reprezentovanou jistou částí logické tradice (u nás např. Tichý, Cmorej, Raclavský, Materna). V zájmu o lokalizační status významu pak pokračuje zejména část filozofů a lingvistů spojená s tzv. kognitivním obratem (Johnson, Jackendoff, Lakoff, Langacker), i když v tomto případě je motivace dána spíš zájmem o určení relevantního prostoru při získávání evidence o sémantice jazykových výrazů (na základě psychologických zjištění o kategorizaci a obecněji v souladu s mentalistickým postulátem).⁶⁶

Zajímavou linií v lokalizačním rozměru sporu o význam je různorodá směsice filozofických názorů, která zpochybnila samu lokalizační představu o povaze významu. V prostoru filozofie přirozeného jazyka, v díle pozdního Wittgensteina a také v pokusech Quineových zároveň krystalizuje odmítavý, volně řečeno nesémiotický postoj k pokusům o „lokalizaci“ významu. Pro Wittgensteina nebude význam cílem, ale prostředkem vysvětlování (nebude rozhodně nějakou existující entitou, ale spíš funkcí⁶⁷ výrazu). Wittgenstein napadá jak lokalizaci mentalistickou (např. argumentem proti soukromému jazyku), tak konkretistickou (argument s Nothungem) a objektivistickou (argument slovnědruhový aj.). Pro Austina bude celá obecná otázka po totožnosti významu nesmyslná (viz *Význam slova*). Quineův centrální útok na ontologizaci pojmu význam (ve *Dvou dogmatech empirismu* nebo *Ontologické relativitě*) se zase opírá o definiční nekorektnost pojmu a o pragmatickou inspiraci Deweyho, navíc konstituuje nový, holistický přístup k pojetí významu (spojený s metodologickým behaviorismem), který přestává pátrat po významu, protože význam přestává být věcí i „věcí“. S podobnou skepsí se pak setkáváme také třeba u Davidsona.

Nový impuls a mnohem strukturovanější podobu získala debata o tom, „jestli jsou významy v hlavě“ v sedmdesátých letech a osmdesátých letech díky myšlenkovým experimentům Hilary Putnama, Saula Kripkeho nebo Tylera Burge. Proměnila doposud spíš obecnou a vágní diskuzi (připomínající místy scholastické spory o univerzália) v debatu prověřující základní koncepty teorie

66 Srov. Jackendoff, 1988.

67 Ne v matematickém slova smyslu.

jazyka a vyústila v koncepční spor mezi různými podobami tzv. externalismu a internalismu. Iniciačním byl v tomto ohledu zejména Putnamův text *Význam slova „význam“* (inspirovaný některými Kripkeho myšlenkami týkajícími se reference vlastních jmen z *Naming and Necessity*), který představil jednak velmi obecnou koncepci vztahu jazyka a světa prostřednictvím výkladu principu reference některých výrazů,⁶⁸ jednak uvedl do oběhu zásadní pojmy formující další diskuzi (např. pojem jazykové dělby práce). Pozornost se začíná soustředit např. na to, „jakou váhu máme při identifikaci myšlených a komunikovaných obsahů udělit společenským standardům a jakou osobním charakteristikám individua“.⁶⁹ Spíš než na hledání významů jako věcí se jednotlivé koncepce soustředí na vymezení faktorů a způsobů, jakými tyto faktory determinují takové jazykové a sémantické fenomény, jako je reference, interpretace, připisování přesvědčení apod. Putnam píše: „Stručně řečeno navrhuji, abychom „význam“ nedefinovali tak, že vybereme objekt, který ztotožníme s významem [...] ale tak, že určíme normální formu (či spíše typ normální formy) popisu významu.“⁷⁰ Putnam se tak pokusil ukázat, že významy nejsou v hlavě, protože vztah mezi výrazy pro přírodní druhy a jimi referovanými entitami je založen na bezprostřednějším typu kontaktu (esence objektů a její „křest“), Burge je zase přesvědčen, že jazykové konvence a dělba jazykové práce jsou těmi faktory, které determinují propoziční obsah našich výroků, i když sami určité výrazy neovládáme. Bilgrami předpokládá, že „běžné připisování obsahů se odehrává na podstatně lokálnější úrovni“, tedy že aktuální význam je kontextově senzitivní.

To vše se přitom děje na pozadí debaty o povaze a úloze konvence v jazyce (je nutnou podmínkou dorozumění?), idiosynkracie významu (je nutné předpokládat sdílený význam?), expertní a neexpertní znalosti (která tvoří význam slova?), intersubjektivitu, znalosti jazyka (co musí o významu vědět kompetentní mluvčí?) atd. Na jedné straně bude stát silně „sociální“ pojetí (Burge), které do determinace významu promluv vnáší silný konvenční, sociální, externí prvek (ten „připisuje“ význam prvkům promluvy) nebo individuálnější pojetí Davidsonovo či Bilgramiho, které spoléhá na kontextově-interpretacní („lokálnější“) připisování obsahu.⁷¹ Na straně druhé pak internalistické pojetí např. Searlovo nebo Kořátkovo, které obhájí individuálnost, ne pasivní determinovanost obsahu, tj. předpoklad, že navzdory odlišné (a např. neúplné) znalosti významu jazykových výrazů u jednotlivých mluvčích (mezi sebou, ve vztahu k jazykovému kolektivu) je konstituce propozičního obsahu aktivním aktem individua. Tzn. že připsání obsahu promluvy mluvčímu nepředpokládá jen jakési jeho parazitování na společenském pojmovém repertoáru, jehož obsahová znalost je mu nedostupná.

68 Výrazy pro přírodní druhy (ke specifikaci viz Putnam, 2006).

69 Kořátko, 2006, s. 184.

70 Putnam, 2006, s. 320.

71 K tomu viz Kořátko, 2006, s. 205-208.

Ve světle těchto obecných úvah se nabízí otázka, jestli nedat za pravdu Lewisovi a uznat, že pro tvorbu TLV nejsou výše uvedené otázky až tak podstatné. Ptejme se tedy, v jakých konkrétních aspektech se dotýkají formulovaná témata a pozice obsahu TLV.

Důležité je zdůraznit, že všemi zmíněnými návrhy se dané teorie soustředí na to, jak popisně překlenout původně jasně rozdělený prostor mezi komunikujícími subjekty (a jejich subjektivitou) a zjevnou nesoukromostí jazyka, tedy v podstatě prověřují a precizují pojem intersubjektivnosti (jeho váhu, nosnost, obsažnost), resp. vytváří strukturu propojení subjektu, mimojazykové skutečnosti a faktu existence jazykového společenství.⁷² To, v čem se liší, jsou akcenty a zvolené determinanty. Zvolená souvislost se objevuje v lexikálněsémantických teoriích v několika oblastech. Zmínme alespoň pár z nich:

- Námi zkoumané TLV se pokouší nějak zachytit pojem intersubjektivnosti jazyka (hovoří o intersubjektivně formovaných obsazích vědomí, o sémantických univerzáliích, o vtělesněných významech apod.). Od tohoto pojetí se pak odráží jejich rozhodnutí např. v těchto oblastech:
 - V rámci jakého útvaru popisujeme významy jazykových výrazů?
 - Jaká míra idiosynkracie je ještě únosná proto, abychom zahrnuli jisté užití jazykového výrazu do popisu významu?
 - Jaká kritéria uijeme pro zachycení průměrné znalosti významu?
 - Jaký je vztah expertní a průměrné znalosti při popisu významu?

Věříme, že pokud původní, poněkud „vzdáleně“ vyhlížející debatu o ontologické „lokalizaci“ významu reinterpretuje v kontextu těchto obecných úvah o úloze a „obsahu“ pojmu významu při explikaci procesů komunikace a rozumění (v kontextu pojmů pravidlo, interpretace, konvence, expertní a průměrná znalost atd.), ukáže se podstatná souvislost mezi budováním TLV a danými filozofickými postoji.

2.2.5 Ontologie a epistemologie jako hranice významu: složky definice

Svým obsahem bude následující podkapitola úzce souviset s tou předešlou. Připomeňme si nejprve stručně, co jsme řekli v předchozí podkapitole o problematice hranic významu z pozic lexikální sémantiky. Základní otázkou bylo, jestli by se měla lexikálněsémantická teorie snažit být spíše minimalistická nebo maximalistická. Tento mini- a maximalismus se přitom týkal povahy informací pojatých jako vymezení významu slova. Aniž bychom se k něčemu ontologicky

⁷² Putnam hovoří o vektorech charakterizujících význam, v podobném duchu lze podle našeho názoru rozumět např. návrhům Barwise.

zavazovali, mohla by parafráze znít: co všechno musíme o slově vědět, abychom znali jeho význam. Uvažovali jsme přitom o jakémsi úzkém a širokém profilu, který jsme metaforizovali prostřednictvím pojmů slovníku a encyklopedie. Zatímco slovníkový profil se soustředil na postižení tzv. podstatných diferenčních rysů (myšleno třeba i v nějak zprostředkovaném vztahu k referentu),⁷³ encyklopedický profil měl spíš podobu mnohoaspektového popisu, jehož limitem nebyly pouze tzv. nutné a postačující podmínky (podstatné diferenční rysy), ale šlo o bohatý, různorodý korpus informací, „pool of resources“.⁷⁴

Také v tomto případě nalezneme zjevné paralely (a vlivy!) poměrně snadno i ve filozofii jazyka. Víra v to, že nám proto filozofie poskytne přehledný aparát k uchopení problému (nebo přímo odpověď), je však bohužel spíš lichá. Sama filozofie se totiž potýká nejen s názorovou růzností, ale také s terminologickou nejednoznačností a v souvislosti s tím s názorovou nejasností.⁷⁵ Jen zmatek, který provází užívání „termínů“ značení, reference, denotace, designace, signifikace, supozice, konotace...atd., vede opakovaně k přesvědčení, že je třeba se mnoha starých pojmů definitivně zbavit a nahradit je novými, s přesně vymezeným obsahem (jako to zkusil v lingvistice udělat např. Hjelmslev). Co nám ale filozofie poskytnout může (a dobrá filozofie to dělá), je inspirace, jež přesahuje parcialitu axiomů lingvistiky. V tomto případě daná odhalením jistých presupozic (nebo třeba kořenů a motivací), které různá východiska v uvažování o hranicích významu zakládají. Zatímco moderní lingvistika říká: „zajímá nás jazyk, ne svět“, filozofie to říct nemůže.

Kdykoliv se filozofie zabývala otázkou stanovení významu slova (a jeho hranic), týkalo se to – pod různými jmény – statusu definice (jak ji stanovit, co ji zakotvuje) a organizace našeho vědění a poznávání. Filozofie obratu k jazyku transformovala toto téma do podoby vymezení vztahu mezi jazykem a světem a debaty o hranici mezi rozuměním jazyku a rozuměním světu. Možnou inspiraci nabízí schematizace filozofického rozměru takových sporů prostřednictvím stručného výkladu Aristotelovy teorie definice jako kulturně silně dominantního přístupu k vymezení významu (jak o ní hovoří ve *Druhých analytikách* a jak je ukotvena prostřednictvím výkladů v *Metafyzice* atd.) a prostřednictvím náčrtu části debaty o vztahu tzv. syntetických (někdy též faktuálních, faktivních) a analytických výroků (Carnap, Quine) a dogmatech empirismu (Quine, Davidson).

Definice: podstatné a nepodstatné

73 V další kapitole uvidíme, že jestli jde nebo nejde o referent, je pro některé teorie také podstatné.

74 Z jiného kontextu vypůjčené Bilgramiho obrazné pojmenování.

75 Pro snahu zmapovat např. historii konceptu denotace viz Eco, 2011, tam také odkazy na další podobně orientované snažení.

Začněme definicí. Pojem definice je pochopitelně obecným vlastnictvím vědy (každá disciplína potřebuje definici svých jednotek), v případě lexikální sémantiky je předmětem definice význam lexikální jednotky, typicky slova. Samozřejmě existuje mnoho vymezení definice, viz např. přehled v Čejka, 1992 nebo Hromek, 2002. Z historicko-kulturního hlediska lze však považovat za prototypickou definici významu víceméně různé variace na definici aristotelskou, která se opírá o stanovení nadřazeného rodu a specifické difference. Připomeňme si pozadí takového přístupu k definici. Tento typ definice je zaprvé založen na představě definice jako ekvivalence (definiendum = definiens), a zadruhé – protože byl konstruován s ontologicko-epistemologickými ambicemi v rámci Aristotelovy metafyzické koncepce – jeho architektura tato metafyzická východiska odráží. V Aristotelově pojetí definice je vtělenu teorie kategorií, teorie substance a akcidentálních atributů („struktura“ jsoucna) a teorie o hierarchickém uspořádání jsoucna v celku univerza. Tyto tři aspekty Aristotelovy metafyziky pak ústí v podobu definice, která analyticky vysvětluje význam jména tak, že popisuje ty atributy, které konstituují substanci jsoucna. Lakoff o tomto filozofickém založení sémantiky hovoří jako o objektivistické sémantice.⁷⁶ Sémantice, jejímž bytostným předpokladem je metafyzický realismus a která je příznačná pro větší část západního myšlení o jazyce. Tradičně uváděným příkladem je Aristotelova definice člověka prostřednictvím atributů rozumnosti a živočišnosti.

Vzhledem ke značné složitosti a místy i nejednoznačnosti problematiky (pro zpřehlednění odkazujeme na Ecův výklad)⁷⁷ zjednodušeně řekneme, že principem definice je stanovit ekvivalenci mezi definiens a definiendum tak, že analytická část ekvivalence obsáhne ty atributy, které náležejí subjektu per se, moderní terminologií řečeno analyticky. Toho je docíleno tak, že identifikujeme objekt popisu v hierarchické struktuře jsoucna a definičně jej uchopíme prostřednictvím nadřazeného rodu a příslušných diferencí. Stanovit tyto difference (ve dvourozměrné binární stromové struktuře) v konečném a dostatečném počtu je však úkol, jehož praktické řešení Aristoteles spíše naznačuje než plní. Pochybnosti o našich možnostech absolutně proniknout k podstatě jsoucna (tj. de facto odhalit ty skutečné esenciální příznaky) pak podle Eca⁷⁸ stvrzuje v duchu aristotelské tradice Tomáš Akvinský svou skepsí a poukazem na pouhou inferenční podstatu našeho vědění, tedy na sémiotické „hypotetizování“ o esenciálních příznacích na základě zkušenosti.

Stručně shrnuto – význam výrazu je zachycen definicí, tato definice je ekvivalentní výrazu a její skladba odpovídá těm vlastnostem označovaného objektu, které identifikujeme jako vlastnosti esenciální – zachycují podstatu, určující charakteristiky vymežující daný objekt v říši jsoucna a

76 Lakoff, 2006.

77 Eco, 1984a, s. 46-68.

78 Tamtéž.

odlišující ho od jsoucen dalších. Máme tedy před sebou pojetí významu jako stanovení esence, tj. nutných podmínek, které vymezují daný objekt.

Problém analytičnosti: fixace nutnosti

V moderním pojetí je tento princip sémantické definice (definiens logicky vyplývá z definienda a vice versa) ukotven v konceptu tzv. analytického výroku. Problematiku vztahu analytických a syntetických soudů nacházíme již u Kanta, budeme se však soustředit na současnější variantu sporu, jak o něm hovoří a jak jej formální definicí nejprve pro logické a později i mimologické termíny rozpracoval Rudolf Carnap. A to v souvislosti s jeho teorií L-sémantiky (koncepte logického prostoru, logické pravdivosti a popisu stavu), úvahách o vztahu mezi pravdami logickými a faktuálními a později také v souvislosti s (lexikologicky relevantní) teorií významových postulátů.

Právě proto, že se vyhneme technickému výkladu Carnapova přístupu, sluší se neopomenout, že Carnap původně danou teorii analytičnosti formuloval 1) pro jazyky formální sémantiky (nikoliv pro jazyk přirozený) a 2) se netýkala vztahů mezi mimologickými výrazy. Protože se však Carnap později rozhodl aplikovat svůj přístup i v oblasti tzv. deskriptivní sémantiky (tj. sémantiky historicky daných přirozených jazyků), probereme jej především v tomto kontextu.⁷⁹

Aristotela pojí s Carnapovým projektem přesvědčení, že logická analýza je adekvátním rámcem a skutečným organon při vědecké organizaci našeho poznávání. Carnapova L-sémantika charakterizuje pojem analytičnosti prostřednictvím pojmu L-pravdivosti. Pojem analytičnosti byl vymezen formálně pro konstruované symbolické jazyky a původně zaměřen na vymezení mimologických termínů na bázi popisu stavu prostřednictvím souborů atomárních výroků. Pokud budeme daný pojem chtít explikovat ve smyslu materiální analytičnosti (ve vztahu k výroky subjekt-predikátovým), pak analytický je takový výrok, který je L-pravdivý (logicky pravdivý), to znamená, že jeho pravdivost může být rozhodnuta pouze na základě sémantických pravidel, bez jakéhokoliv přihlídnutí k mimojazykovým faktům. Proti tomu stojící faktuální výrok je výrok, pro jehož ověření je třeba provést empirické zkoumání, jehož výsledek je porovnán s obsahem výroku. A pouze toto porovnání může rozhodnout o jeho pravdivosti. Toto přehledné a snadné rozlišení vyznívá přitom krystalicky čistě zejména ve chvíli, kdy na pojem analytičnosti nahlížíme optikou původních Carnapových návrhů. To jest, když uvažujeme o konstruovaných systémech (logické sémantiky) a případně striktně definovaných mimologických termínech. Hranice mezi syntetickými a analytickými výroky je ostrá a jasně vymezená, protože známe explicitní podobu pravidel odvozování (ta jsou axiomatizována) a máme k dispozici jasně vymezené významy mimologických

⁷⁹ K vymezení viz Carnap, 1968a.

termínů a sémantických vztahů mezi nimi.

Když se na daný přístup podíváme optikou takové empirické vědy, jako je lexikální sémantika, je zřejmé, co se nám tu nabízí. Při takto pojatém pohledu na pojem analytičnosti by se v jistém ohledu dalo – a jak připomíná Jaroslav Peregrin,⁸⁰ také se to dělo – uvažovat o analytických výrocích jako o výrocích, které jsou vlastně v jistém smyslu empirické: jsou to výroky, které faktálně popisují vztahy mezi výrazy daného jazyka na základě logického vyplývání, tedy poskytují dobrý základ pro exaktní uchopení lexikálního významu. A Carnap nám také ukazuje, jak by taková „pragmatická teorie intenze“ (jež je v podstatě jeho teorií empirické sémantiky) mohla vypadat. V článku *Význam a synonymie v přirozených jazycích*⁸¹ navrhuje model stanovení významu empirických výrazů založený na pojmu synonymie (jež je druhou stranou mince, první stranou je pojem analytičnosti) a modality. Význam výrazu je v něm vymezen jako intenze predikátu a je obecnou podmínkou, kterou musí objekt splňovat, aby byl uživatel jazyka ochoten přiřadit predikát k danému objektu.⁸² V duchu aristotelské definice by pak měla definice lexikálního významu podobu analytického výroku, na jehož pravé straně bychom našli konjunkci predikátů, tj. měla by podobu toho, co Carnap charakterizoval jako významové postuláty. Ty „explicitně stanovují vztah synonymie mezi non-logickými výrazy, které v daném postulátu figurují, čímž vlastně definují jejich význam“.⁸³ Význam výrazu by tedy byl dán souhrnem všech analytických pravd, ve kterých se tento výraz vyskytuje.⁸⁴ Zatímco však Carnap formuloval tuto teorii pro sémantické systémy, jak ukazuje jeho výše zmíněný text o synonymii, je principiálně použitelná (funguje jako model) i pro zachycení vztahů mezi výrazy přirozeného jazyka. Co je však podstatné, Carnap v daném textu upozorňuje na problém intenzionální vágnosti, tj. na možnost nejistoty, jisté otevřenosti a vágnosti při empirickém procesu stanovování intenze (kognitivní složky) významu výrazů přirozeného jazyka. V souvislosti těchto zjištění a jeho pojetím induktivní (statisticky orientované) logiky i jeho koncepcí teoretické vázanosti významu termínů dostáváme minimálně v případě sémantické teorie přirozeného jazyka podstatně méně čistý a jasný obrázek významu, než by nám bylo na základě původního návrhu milé (a jak uvidíme za chvíli, Quine celou situaci ještě zhorší). Zajímavé ale pro nás zůstává zjištění, že v Carnapových úvahách dostáváme k dispozici filozofickou teorii, která je: silně formalizovaná, exaktní, logicky orientovaná, explicitní a má poměrně jasno jak v teorii extenze, tak v teorii intenze. A také v tom, co je to ta kognitivní rovina významu, kterou jsme si zvykli označovat jako denotaci. Jak připomíná Ladislav Tondl ve svých

80 Peregrin, 1995.

81 Carnap, 1968a.

82 Tamtéž, s. 263.

83 Srov. Carnap, 1968b.

84 Peregrin, 1995.

úvahách o stupních analytičnosti⁸⁵ a v souvislosti s tím, co mělo jako reakce na Carnapovu teorii o faktitivních a analytických výrocih přijít, skutečnost je daleko méně přehledná, vstoupíme-li do tak problematického terénu, jako je užívání výrazů přirozeného jazyka a hledání jejich významů.

Zásadní obrat v názorech na povahu vztahu mezi syntetickými a analytickými výroky znamenal slavný Quineův článek o dvou dogmatech empirismu. Quine se v něm jednak pokusil napadnout samu podstatu (a existenci!) významu, jak jej definoval Carnap (ve vztahu k pojmům synonymie a analytičnosti), jednak – v souvislosti s tím – napadl představu o existenci ostrého rozhraní mezi analytickými a syntetickými výroky. Poukázal na to, že v základu takového ostrého rozlišení stojí mylná koncepce vztahu teorie (jazyka) a světa, která předpokládá jakýsi jazykový, epistemologický a nakonec i ontologický atomismus. V základech tohoto atomismu se ukrývá představa, že jsou dva typy výroků – ty, které nepodléhají falzifikaci (jsou pravdivé nutně), a ty, které falzifikaci podléhají, a to izolovaně, atomisticky v konfrontaci s podobně atomisticky pojatými fakty. Peregrin⁸⁶ charakterizuje Quineovu pozici následovně: „Tradiční pojetí analytičnosti implikuje, že analytický výrok je ten, který nemůže být falzifikován. Ale podle Quina nemá smysl hovořit o falzifikaci jednotlivého výroku - falzifikujeme vždy nutně nějakou množinu výroků. Falzifikace množiny výroků nám říká, že nemůžeme mít tuto množinu jako celek za pravdivou a tedy že musíme odmítnout alespoň jeden z jejích prvků; neříká nám ale nic o tom, který. Quine tak dovozuje, že trvale chránit před falzifikací (a tudíž mít za analytický) můžeme důsledně vzato *kterýkoli* výrok - břímě falzifikace můžeme vždy svalit na nějaký jiný. Falzifikace některých výroků, na rozdíl od falzifikace výroků jiných, nám sice může způsobit nemalé obtíže, principiálně nemožná však není“.⁸⁷

Vztáhneme-li Quineovu pozici prostřednictvím Carnapova pojetí definice extrapolovaného z pojetí významových postulátů na definici aristotelskou, pak citelně narušíme princip její konstrukce. Jestliže neexistuje principiální (ve smyslu definitivní) rozhraní mezi tím, co je pravdivé o subjektu predikace analyticky, a co je pravdivé pouze synteticky (hranice je vždy určována teorií a ta je vždy náchylná k revizi), pak neexistuje principiální a definitivní hranice mezi vlastnostmi akcidentálními a vlastnostmi esenciálními (rozdělení je samo kontingentní, historicky podmíněné). A pokud je toto rozlišení základem pro definici významu (význam = esenciální/analytické vlastnosti), pak sám význam slova se stává jakousi provizorní dynamickou entitou, která je fixována podmíněně celku teorie, jazyka a vystavena procesům proměny.

Aby bylo jasné, co se nesnažíme říct: neříkáme, že taková hranice je iluzorní. Říkáme, že taková hranice je funkcí teorie, kterou můžeme vnímat jako funkci, jejímiž proměnnými je náš –

85 Tondl, 2006, s. 272nn.

86 Peregrin, 1995, s. 22.

87 Tamtéž.

bezesporu komplikovaný – vztah k mimojazykové skutečnosti v celku poznávajícího, komunikujícího a vyvíjejícího se společenství. Naše představa významu jako slovníkového záznamu nutných a postačujících podmínek se rozpadá do podoby kolekce rovnoprávných, byť vždy nějak aktuálně uspořádaných diferencí (řečeno aristotelovsky), jejichž stupeň privilegovanosti je provizorní a podléhající aktualizaci.

Třetí dogma empirismu: o hranici mň

Quineovy myšlenky vyvolaly mnoho kritiky, staly se také ale inspirací pro rozvoj dobře známého epistemologického přístupu: relativismu. Svádí totiž k představě (i když pochybuji, že by byla Quineovi vlastní), že konceptuálního rámce fungují de facto jako formační procedury nestrukturovaného obsahu (tuto myšlenku známe z de Saussurových nebo Hjelmslevových „náčrtků“). Debata, kterou tato interpretace vyvolala, má svou výraznou a samostatnou hodnotu ve filozofii poznání, ale může posloužit i jako inspirace pro uvažování o povaze významu. Podstatně ji ovlivnil Quineův žák Donald Davidson, který tuto představu označil jako třetí dogma empirismu.

Quine a v přibližně stejné době také Wittgenstein (a později právě Davidson nebo třeba Rorty) každý svým způsobem narušili představu vztahu jazyka a světa, budovanou notnou částí západní metafyziky a v transformované podobě přítomnou také v raných fázích filozofického obratu k jazyku: představu jazyka jako jakéhosi příručního nástroje na popisné kopírování skutečnosti. V rámci nemetafyzického a behavioristického přístupu Wittgenstein svými jazykovými hrami a významy jako úlohami v těchto hrách a Quine svým holismem nebo kritikou mýtu muzea přiřkli – byť z jiných pozic – jazyku daleko aktivnější a podstatnější úlohu při naší interakci (to je nová metafora jazykového chování se světem.⁸⁸ Silnou oporou tohoto pohybu směřujícího od názoru, že poznávání jazyka se liší od našeho poznávání světa, k názoru, že je nutné vnímat tento vztah jako jakési prolnutí těchto dvou podob poznávání, jsou Davidsonovy názory týkající se jeho teorie významu. Jistě není náhodné, že se tak děje v souvislosti s akcentem na pojmy (radikální) interpretace a komunikace.

V textu *O samotné myšlence pojmového schématu* a dalších⁸⁹ předestírá Davidson myšlenku o nutné revizi představy týkající se rozhraní mezi teorií významu a teorií přesvědčení. Toto přesvědčení lze charakterizovat takto: Teorie významu by měla zachycovat to, co slova znamenají (jako jakési limity toho, co je možné říct), teorie přesvědčení by pak zachycovala to, co si daný člověk myslí (o světě, jeho fungování, zkrátka jeho názory). Interpretace by pak měla být

88 Tato formulace je samozřejmě vágní. Aktivní úlohu jazyka viděli už Frege nebo Russell. Rozdíl je však v tom, že Frege i Russell vnímali tuto aktivitu jako primárně negativní, zastírající „pravou povahu věcí“, což předpokládalo, že hodnotitel tohoto vztahu stojí někde mimo tento vztah. Byla to navíc aktivita nechtěná a cílem bylo ji odstranit. Wittgenstein i Quine ji naopak vidí jako podstatnou, v jistém smyslu neodstranitelně „ontotvornou“.

89 Shromážděných především v souboru Davidson, 1991.

„součtem“ těchto dvou teorií. Jenomže, jak upozorňuje Davidson, tváří v tvář behavioristické evidenci užívání jazyka v komunikaci nedokážeme nikdy principiálně rozhodnout, co z toho, co mluvčí tvrdí, připsat jeho přesvědčením o světě a co připsat významu užitých slov (což neznámá, že si nemůžeme rozumět nebo usuzovat, co si ten druhý myslí). Toto rozdělování se děje vždy arbitrárně v dané komunikační situaci jako „kalibrace“ strategií v závislosti na okolnostech, znalostech mluvčího, jeho komunikační historii atd. a je vedeno regulativy principu vstřícnosti a principu koherence (podmínky racionality).⁹⁰

Jaké poučení jsme se pokusili do této zkratky skrýt? V zásadě dvě: 1) poučení, že hranice mezi tím, co lze považovat za znalosti o jazyce, a tím, co je to schopnost vyznat se ve světě, je v oblasti významu hranicí spíš pragmatickou, arbitrární a 2) poučení, že význam slov je něco tak intimně spjatého s naším rozuměním světu, že – řečeno s Putnamem – fakty jazyka a fakty světa tvoří nerozmotatelný propletenec. Uvažovat o jednom bez druhého je vždy výsledkem účelové abstrakce. Tedy budovat skutečnou teorii významu znamená vždy budovat ji s ohledem na tento fakt vpletenosti vědění o jazyce do vědění o světě. Řečeno úvodní metaforou slovníku a encyklopedie je to přesvědčení, že hranice mezi slovníkem a encyklopedií je vždy provizorní a že jako lepší metafora se jeví představa slovníku jako relativně a účelově stabilní části encyklopedie. Jako něčeho, co putuje univerzem encyklopedie a v závislosti na okolnostech provizorně „betonuje“, „zamrazuje“ jisté množiny znalostí, aby je v jiných situacích nechával roztát a místo nich zpevňoval jiné.

Domníváme se, že zatímco v případě předchozí podkapitoly možná nebyly souvislosti mezi filozofickými koncepcemi a otázkami budování TLV úplně přímočaře zřejmé, v tomto případě jsou nejspíš zřetelnější. Filozofické koncepce prezentují konkrétní hypotézy o významu a jeho vlastnostech. Jak upozorňuje v této souvislosti Eco, proti strnulé a z hlediska empirického problematické vizi významu aristotelské nebo carnapovské, quinovská holistická teze ze *Dvou dogmat empirismu* doporučuje dívat se na význam jako na dynamický objekt, ve kterém o tom, co budeme počítat jako podstatné a co jako vedlejší, rozhodují okolnosti užití.

2.2.6 (Lexikální) sémantika a teorie významu

Filozofie jazyka se věnovala zásadněji ještě jedné oblasti související s problematikou „postižení“ významu jazykových výrazů. Kromě úvah o tom, co/kde je význam a jakým typem vědění je naše znalost významu, věnují filozofové pozornost také tomu, jaké nároky klást na sémantickou teorii (co „dokáže“ z hlediska obsažnosti a dosažnosti). V této subkapitole téma

90 K tomu viz Marvan, 2010.

přiblížíme na příkladu terminologické distinkce, s níž se lze v textech věnovaných významu lexikálních jednotek setkat. Nejde přitom jen o terminologické rozlišení (jež je již tradičně skoro beznadějně) – samotné pojmové napětí, o kterém budeme hovořit, představuje soubor zajímavých koncepčních sporů.

Volně řečeno se pokusíme vysvětlit, co vede k rozlišování mezi (lexikální) sémantikou a teorií významu (na které lze v lexikálněsémantických teoriích narazit) a jak to souvisí s filozofickým sporem o rozhraní mezi sémantikou a pragmatikou. V některých lingvistických pracích (ve skutečnosti v mnoha pracích; např. těch z oblasti klasické strukturální jazykovědy) se totiž setkáme s tvrzením, že „teorie významu se nevyčerpává v (lexikální) sémantice“.⁹¹ To se může

91 Čtenář spíš formálně orientovaný si pro změnu může zase přečíst dokonce něco o tom, co je a co není skutečná sémantická teorie (a pokud je fanouškem lexikální sémantiky, pak nebude nadšený). To předznamenává další velké téma sémanticky orientované filozofie jazyka – vyjasnění toho, jakou formu by měla sémantická teorie mít a jaké jsou její limity z hlediska konkrétnosti. Tematické jádro má podobu sporu o „skutečnou sémantiku“ a sporu o „plnokrevnost“ teorie významu. Toto pojmové napětí má své kořeny v době počátku intenzivnější interakce mezi formální logikou a lingvistikou (viz výše). První podobu debaty programově vymezil ve své definici „skutečné sémantiky“ David Lewis (2006, s. 199-200), když kritizoval o tzv. markery se opírající model významu v podání Katze a Fodora. A to tvrzením, že: „Sémantické markery jsou symboly: položky ve slovníku umělého jazyka, kterému můžeme říkat sémantická markrovština. Sémantická interpretace jejich prostřednictvím tak není ničím více než překladovým algoritmem z objektového jazyka do pomocného jazyka markrovštiny [...] Sémantika, která se nezabývá pravdivostními podmínkami, není sémantikou“. Skutečná sémantika je podle Lewise (viz jeho text) sémantikou opírající se o modelově-teoretickou teorii (Tarski, Carnap) s úrovní specifikace významu odpovídající – zhruba řečeno – specifikační jemnosti kategorií Chomského generativní gramatiky (hledá v podstatě jejich sémantické pandány). Takto budovaná sémantika není pro Lewise pouhým překladem, ale skutečnou teorií pravdivosti založenou na usouvztažňování výrazů jazyka s mimojazykovou skutečností, tj. teorií toho, co jazykové výrazy znamenají (k čemu odkazují, k čemu se vztahují). Podobně osvětluje motivaci pro pravdivostně-hodnotovou sémantiku (z empirického hlediska!) také např. Phillip Johnson-Laird (Johnson-Laird, 1988). Je potom zajímavé, jak vztah takto budované sémantiky k sémantice lexikální charakterizuje Richmond Thomason. Lepore (1983) jej parafrázuje takto: “To ask the semanticist to give a specification of the meanings of words would be to ask too much, since it would require of him that he constructs a world encyclopedia“. Z tohoto pohledu lexikální sémantika nemůže být „opravdovou sémantikou“. Naproti tomu Katz hájí svoji pozici poukazem k tomu, že jeho teorie sice není konstruována s ohledem na pojem pravdivosti, ale protože pojem pravdivosti není pro sémantiku centrální, neopomíná ani jeho teorie nic podstatného. Sémantika tak zůstává v Katzově podání lexikální sémantikou jako teorií schopnosti porozumět výrazům (jak uvidíme v další kapitole). V rozsáhlé debatě na téma adekvátnosti katzovské nebo modelově-teoretické sémantiky jako teorie významu není doposud shody. Zatímco proponenti tzv. modelově-teoretické sémantiky donekonečna opakují, že základem sémantiky je „language-to-world ground“, jejich oponenti budou opakovaně namítat, že sémantiku je možné provozovat, aniž bychom vystoupili ze světa vztahů uvnitř jazykového (nebo třeba znakového) systému (do světa extenzí). Pokus poukázat naopak na neadekvátnost takto budované formální sémantiky učinil jednak Hilary Putnam (odkazem na její vnitřní inkohereci), jeho argumentu pak využil také George Lakoff při své kritice objektivistické sémantiky. Na druhou stranu zajímavou kritiku, jež jako neadekvátní hodnotí jak strukturalistickou sémantiku (Katz), tak modelově-teoretickou sémantiku (Montague) z důvodu jejich parciálnosti, nabízí Ernst Lepore (1983) se svým davidsonovským pojetím teorie významu.

Druhá debata, v jistém aspektu ne nepodobná té první, se dotýká možností sémantické teorie. Konkuruje si v ní dva přístupy. Přístup tzv. modest theory of meaning (McDowell, Davidson) a přístup tzv. full-blooded theory of meaning (Dummett). Základní otázkou tohoto sporu je, co všechno by měla taková teorie významu obsáhnout – čeho by měla být zachycením. Řečeno s Leporem a Johnsonem – co bude tím jazykovým knowledge pro teorii významu? Měla by taková teorie být plnohodnotná, tj. zachytit „jakými konceptuálními znalostmi musí mluvčí disponovat, aby mohl výraz [...] kompetentně využívat v jazykové komunikaci“ (Marvan, 2010, s. 77, viz podrobně v Dummett, 1996 – zejména první dvě kapitoly), nebo spíš skromnější a nenabízející takovou analýzu pro všechny primitivní termíny objektového jazyka, nýbrž nabízející pouze „interpretativní redeskripci“ (Marvan, 2010, s. 73) výrazů objektového jazyka v metajazyku za užití T-vět? Spojitost s lexikální sémantikou je zde však již příliš volná, přesto rozhodně existuje, zejména pokud bychom přistoupili na Dummetovu verzi a začali řešit, jak takový „from the outside“ popis znalosti lexému bude vypadat.

zdát překvapivé, lehce matoucí, tedy podezřelé.

Existuje hned několik způsobů, jak tomu rozumět. Nás zajímá perspektiva, jejíž výkladovou osou je vztah mezi pojmy sémantiky a pragmatiky.

Explicitní usouvztažení sémantiky a pragmatiky má svůj původ v sémiotické teorii Charlese Morrisa, autora výroku o tom, že pojem významu je zmatený a zbytečný. Morris vymezuje sémiotiku jako vědu, „která zkoumá věci nebo vlastnosti věcí fungující jako znaky“.⁹² Proces, ve kterém něco funguje jako znak, nazývá semiosis a identifikuje tři dimenze tohoto procesu, jež jsou předmětem zkoumání tří typů: syntaktického, sémantického a pragmatického. Zatímco sémantika se podle Morrisa zabývá vztahem designace, případně denotace (jeho objekty jsou designáta, případně denotáty), pragmatika se zabývá „vztahem mezi znaky a jejich interprety“.⁹³ Morris tak vyděluje tři (spolu se syntaktikou) „subdisciplíny“ sémiotiky, jak ale – podle našeho názoru přesvědčivě – ukazuje Eco,⁹⁴ měli bychom toto rozdělení chápat jako rozlišení tří perspektiv, tří rozměrů „fenoménu sémiózy“, nikoliv rozdělení na tři samostatné disciplíny, každou s vlastním specifickým objektem zájmu. Pasáže z Morrisova textu zřetelně ukazují vzájemné propojení (a neredukovatelnost) těchto tří rozměrů, kde sémantické je nutně závislé na pragmatickém atd. a vice versa.⁹⁵ Pokud bychom tedy chtěli v takto interpretovaném kontextu přeci jen mluvit o významu, pak by asi neadekvátnějším ekvivalentem bylo pojetí významu znaku jako amalgámu všech tří dimenzí sémiózy – sémantické, syntaktické a pragmatické. (A takovou pozici by podle nás zřejmě hájil např. Eco s poukazem na to, že v tom případě by teorie významu spadala v jedno s teorií interpretace). Sémantika (teorie designace) je v tomto pojetí jedním z rozměrů teorie významu (tedy vlastně sémiotiky). Význam je pak v tomto ohledu vyjádřením takto dimenzované hodnoty jazykového znaku, je „vyčerpávajícím způsobem specifikován zjištěním pravidel jeho užívání“.⁹⁶ Takové pojetí je výrazem přesvědčení, že teorie významu je pojem širší. Je komplexní teorií těchto tří dimenzí sémiotického procesu. Popsat význam (jazykového) znaku znamená popsat všechny tyto dimenze, tj. popsat sémiózu.

S touto divizí a dělbou vědecké práce se ztotožňuje i Carnap, který ji však přetváří ke svým speciálním účelům. Pro Carnapa je pragmatické zkoumání takovým zkoumáním, kdy je v něm činěna explicitní reference k uživateli jazyka. Pokud od této reference abstrahujeme a soustředíme se pouze na vztah mezi výrazem a jeho designátem, přecházíme do oblasti sémantiky. Pragmatické zkoumání je tedy zkoumáním, které ve svém popisu nějak zohledňuje uživatele jazykových výrazů,

92 Morris, 1970, s. 11.

93 Morris, 1970, s. 14.

94 Eco, 2005.

95 Viz oddíl 14 v Morris, 1970, s. 48-49.

96 Morris, 1970, s. 45.

jejich chování. Carnap ve svém *Introduction to semantics*⁹⁷ hovoří také o rozlišení mezi čistou a deskriptivní sémantikou podle toho, jestli se daná teorie týká přirozených jazyků (deskriptivní) nebo uměle konstruovaných kalkulů (čistá). V případě empirického zkoumání přirozených jazyků (tj. v případě „lingvistickém“) pak ještě dodává, že deskriptivní sémantika (i syntaktika) je z tohoto pohledu založena na pragmatice, protože ta je – jako studium užívání jazyka – primárním zdrojem sémantické (a syntaktické) evidence.⁹⁸ Podle Carnapa je sémantika prostě výsledkem možné abstrakce od elementu užívání jazyka a jeho uživatelů. Interpretace (metodologické a předmětné) samostatnosti a především nezávislosti sémantického a pragmatického zkoumání (navzdory předchozí bohaté filozofické tradici) silně zakořenila v prostoru zkoumání jazyka a předmětem kontroverze se stala až ve chvílích konfrontace takového přístupu s analýzami Wittgensteinovými, Griceovými nebo Searlovými. Nejen ony, ale zejména ony nastolily znova otázku, v čem vlastně spočívá odlišení fenoménů sémantických od fenoménů pragmatických ve vztahu k teorii významu. Názory na předmět a povahu pragmatiky se však dost odlišují. Jsou, řečeno s Ecem, různě liberální. Zejména v logicko-sémantické tradici jsou za pragmatické fenomény považovány tzv. indexické prvky, tj. prvky, které vtahují do propozičního obsahu okolnostní faktory (jsou to deiktické výrazy časové a místní, osobní zájmena, v některých teoriích i vlastní jména). Jiné přístupy preferují jako pragmatické jevy, které se opírají o rozlišení mezi tzv. doslovným významem a jeho komunikačním užitím (nepřímý význam, ironie, různé další typy implikatur atd.). Tyto teorie předpokládají, že ačkoliv se dané fenomény podílejí na významu výpovědi, jejich popis nespadá do ambicí sémantické teorie (tu zajímá doslovný, slovníkový, standardní význam výrazu), ale právě do oblasti pragmatiky jako studia aktuálního komunikačního užití tohoto výrazu v determinujícím kontextu.

Všimněme si prosím, že ačkoliv se týká rozhodně problematiky významu, hranice mezi sémantikou a pragmatikou je zde vedena zejména po ose, kterou označuje Eco⁹⁹ jako osu označování versus komunikace. Existují ovšem i jiná pojetí pragmatiky. Např. Bar-Hillel vidí jako pragmatické otázky ty, které zahrnují nejen aktuální akty interpretace fenoménů, jako jsou indexické výrazy, ale také jevy jako znalosti v pozadí, znalost jazykového a mimojazykového kontextu apod. Z tohoto pohledu tedy není možné klást rovnítko mezi pragmatiku a komunikaci. Eco proto navrhuje rozlišení mezi pragmatikou označování a pragmatikou komunikace. Zatímco pragmatika označování¹⁰⁰ se zabývá tím, „jakým způsobem v sémantickém systému reprezentovat pragmatické fenomény“, pragmatika komunikace se věnuje modelování způsobů „jak analyzovat

97 Carnap, 1942.

98 V pozdějších letech chápe Carnap zkoumání významu v oblasti přirozených jazyků už prostě jako spadající do pragmatiky. Viz Carnap, 1968a, s. 252.

99 Eco, 2004a, s. 223.

100 Označování lze chápat jako mapování struktury jazykového kódu pojímaného jako relaci mezi s-kódy. Viz Eco, 2004b, s. 49.

pragmatické fenomény, které se odehrávají v průběhu komunikace“.¹⁰¹ Toto rozlišení signalizuje tedy stupně volnosti v sémantické teorii. Nepopírá, že existují fenomény komunikace, které je teorií označování (kódu) velmi obtížné (ne-li nemožné!) předvídat. Jak ale ukazují výzkumy už od konce 70. let, přesto existuje tendence do popisu lexikálního významu (jako předmětu sémantické teorie) zahrnout mnohé fenomény, které dosavadní teorie považovaly za nezvladatelně pragmatické (teorie rámců a scénářů, mentální modely, pádová gramatika apod.). O tom, že pro zachycení jistých komunikačně pragmatických fenoménů, je vhodné budovat spíše obecné mechanismy než teorii kódu (např. na způsob Griceových maxim), přesvědčivě hovoří např. Eco, u nás svou analýzou Tondlovy sémantické teorie poukázal na limity i možnosti modelování např. Kořátko.

Také v tomto případě je souvislost s teoriemi lexikální sémantiky zřejmá. S odkazem na poměrně stabilní lexikologickou terminologii v tomto případě můžeme hovořit o analýze vztahu mezi zkoumáním významu slova (lexikální sémantika) a jeho smyslu (Čermák, 2010 aj. hovoří o aktualizaci), o prozkoumávání bohatosti deskriptivních elementů, mechanismů a zejména fenoménů, které chce lexikální sémantika zabudovat do popisu lexikálních jednotek. Obecně – předestření filozofických pozic týkajících se této distinkce je rámcem pro úvahy o zdůvodnění míry „bohatosti“ sémantické teorie.

Pokud se tedy vrátíme k terminologické distinkci z úvodu této podkapitoly, pak je zřejmé, že teorii významu můžeme vnímat jako bazální sémiotický pojem. Teorie lexikální sémantiky pak bude svým způsobem pojem, jehož obsah se bude proměňovat podle toho, jaký typ fenoménu a jaké mechanismy bude teorie schopna zahrnout do svého systematického popisu budovaného jako nástroj „pragmatiky označování“.

2.3 Kritéria relevance a adekvace sémantické teorie

Jednou ze základních otázek kladených při posuzování jednotlivých jazykovědných teorií je otázka po kritériích adekvátnosti dané teorie, kterou výrazně systematizoval na pozadí konfrontace své jazykovědné teorie s dosavadní strukturalistickou teorií a jazykovědnou praxí Noam Chomsky. Odpovědi na tuto otázku, ve své podstatě filozofickou (viz např. debatu o statusu teoretických entit ve filozofii vědy, problém Ockhamovy britvy atp.), se přitom v průběhu vývoje moderní lingvistiky proměňovaly.

Pokud je nám známo, první explicitní požadavky na adekvátnost jazykovědné teorie nalezneme v moderním lingvistickém myšlení u Hjelsleva (v obecném souznění se současníky z Vídeňského kroužku). V souhlasu např. s raným Mathesiem nebo de Saussurem odmítá Hjelslev

101 Eco, 2004a, s. 228.

psychologickou redukcí lingvistického vysvětlení. Evidenčním materiálem je mu text, cílem popisu předpokládaný jazykový systém jako entita sui generis. Vyjdeme-li z Hjelmslevových požadavků, na které se jazykovědci častokrát odvolávají a které bychom mohli považovat za kritéria relevantní nejen pro jazykovědu, pak rekonstruovaná gramatika musí dostát nárokům logické konzistence, jednoduchosti a obsažnosti.¹⁰² Na této základní úrovni daná kritéria tedy fungují podobně jako kritéria Chomského, který za rozumnou teorii jazyka považuje tu, která má podobu tzv. evaluativní procedury (tj. je univerzální gramatikou v tom smyslu, že na základě stanovených kritérií umožňuje vybrat tu nejlepší z gramatik; u Chomského je velmi důležité kritérium jednoduchosti).¹⁰³ Zatímco kritéria logické konzistence a jednoduchosti jsou kritéria formální, kritérium obsažnosti je kritériem empirickým (navrhovaná gramatika musí vysvětlit co největší objem jevů, dat). V čem se bude strukturalistický přístup a přístup Chomského lišit, je posuzování epistemologického statusu dané teorie. Zatímco strukturalistické gramatiky považovali mnozí jejich autoři (zejména ti američtí) za pragmatické strategie uspořádání jazykovědných dat (a jejich metodou byla indukce), Chomského kritérium adekvátnosti je kritériem realistickým nebo objektivistickým – daná gramatika si vždy nárokuje pravdivost (nekonstruuje obsah černé skříňky, rekonstruuje ho, resp. ho objevuje). Toto Chomského realistické kritérium adekvátnosti, spojené s mentalismem, který v prvních fázích práce na teorii generativní gramatiky a univerzální gramatiky jeho přístup rámoval, tedy uvedlo do lingvistiky (a do lexikální sémantiky, viz např. koncepci Katzovu) další ambice a zároveň parametr pro posuzování lingvistické teorie, a tím je kritérium kognitivní adekvátnosti. Chomsky přitom svou pozici explicitně vymezoval jak proti dobově dominantnímu lingvistickému přístupu, kterým byl americký deskriptivismus, tak proti dobovému psychologickému behaviorismu. Proti sobě tak stanula na jedné straně schizmatu racionalistická pozice Chomského, na druhé straně antimentalistická (a antinativistická), behavioristická pozice např. Quinova.¹⁰⁴ S nezadržitelným rozvojem kognitivní psychologie (a obecně kognitivní vědy) se tak Chomského kognitivistické kritérium začíná od šedesátých let v jazykovědě pomalu etablovat a zakládá jednu z větví tzv. kognitivní lingvistiky, resp. funduje silnou linii psycholingvistického výzkumu.

Současná situace je v tomto ohledu komplikovaná, faktem zůstává, že z pozic empiricky fundované a experimentální lingvistiky sílí hlasy volající právě po výrazném a obecnějším uplatňování tohoto kritéria kognitivní adekvátnosti. Schwarzová to shrnuje v tvrzení: „Lingvistické teorie již nemají být budovány v teoretickém a metodologickém vakuu, nýbrž s ohledem na poznatky o struktuře a fungování lidské kognice“.¹⁰⁵

102 Hjelmslev, 1972, s. 15.

103 Chomsky, 1966,.

104 Ke vztahu empirismu a racionalismu z pohledu Chomského viz např. Chomsky, 1995.

105 Schwarzová, 2009, s. 35.

O základních kritériích, teď už přímo pro sémantickou teorii, hovoří např. Ray Jackendoff. Počítá k nim expresivnost, kompozicionalitu, univerzalitu, schopnost vysvětlit základní sémantické fenomény (synonymie, antonymie atp.), gramatickou provázanost a kognitivní adekvátnost. James Pustejovsky, autor velmi respektované a propracované formalizované teorie lexikálního významu (tzv. generative lexicon theory), v souladu s Chomského teorií gramatiky postuluje pro lexikálnėsémantickou teorii nutnou vlastnost produktivnosti (tj. její „kreativní“ aspekt) a řadí se tak spolu s Jackendoffem do linie, kterou pro lexikální sémantiku započal svou lexikálnėsémantickou teorií Jerrold Katz (u něj se jednalo o jinou lexikálnėsémantickou variaci na Chomského pojetí gramatiky, o kritérium sémantické přijatelnosti)¹⁰⁶.

Na druhé straně korpusová lingvistika bude vyžadovat taková kritéria, jako je kritérium datové adekvátnosti, tj. respektování statistických vlastností sledovaného jazyka z hlediska sledovaných jevů. Atd.

Považujeme proto za zajímavé sledovat, jaká kritéria adekvátnosti chtějí respektovat nebo respektují námi sledované teorie. Co budou ona metodologická omezení a příkázání.

2.4 Lexikální sémantika a obecná jazykovědná teorie

Z výše uvedeného je zřejmé, že odpověď na otázku: *Co přesně modelujeme, modelujeme-li význam slova?* není úplně snadná. Dokonce ani v případě, když se podobně jako tradiční lingvistika odvoláme na jazykovědné pojetí významu (tj. vzdáme se ambice modelovat význam v jeho komplexnosti, což je – mimochodem – poměrně zvláštní, vezmeme-li v úvahu, že jazykověda by podle některých ne zrovna nevýznamných jazykovědců měla vysvětlit něco tak základního, jako je spojení zvuku a významu).¹⁰⁷ Na základě prozkoumání lingvistické tradice můžeme předběžně říct, že alternativ je hned několik a představují fundamenty daných přístupů a teorií. To zejména proto, že odpovědi na tyto otázky jsou nepřímými odpověďmi na otázku po úkolech a kompetenci jazykovědy jako takové.

Jak se konkrétněji ukáže v následujících kapitolách, můžeme se tedy ptát třeba takto: Je to, co děláme, když hledáme lexikální význam, zjišťování, jak lidé skutečně používají slova? A pokud ano, pak se musíme ptát, zda musíme zjišťovat a zachycovat také jejich kontexty? A pokud ano, jaké kontexty to budou? Jazykové (tedy pouze ko-texty)? A kam až tyto ko-texty budou sahat (bezprostřední slovní okolí, klauze, odstavec, texty)? A není to málo? Nebudeme muset zachycovat i kontexty situační, elementy prostředí (tj. vytvářet reprezentace sémioticky komplexnější)? A

¹⁰⁶ Pro kritiku tohoto pojetí viz Bar-Hillel, 1970) a jeho bonmot, „že kanibalismus se nemá vylučovat lingvistickými prostředky“ (citováno dle Panevová, 2010, s. 31).

¹⁰⁷ Byl to tušíme – vlastně docela překvapivě – Leonard Bloomfield, kdo takto v podstatě definoval jazykovědu.

pokud se omezíme pouze na jazykové kontexty, jakou fazetu lexikálního významu to vlastně budeme popisovat, když víme, že rozumění je proces, který se odehrává jako výsledek těchto komplexních komunikačních aktů?

Nebo se můžeme zeptat i jinak: popisujeme, co slova mohou znamenat, nebo co doposud znamenala? Kde je hranice mezi potenciálem slova (co by mohlo znamenat) a popisem jeho významu? A jak se z tohoto pohledu vyrovnáme s faktem rozdílů mezi jednotlivými uživateli? Znamená to, co slova „skutečně“ znamenají „většinou“, „průměrně“? V tomto kontextu se také nabízí otázka, jestli, když pátráme po významu, zjišťujeme, co si lidé o slovech myslí, nebo zkoumáme, jak je používají (a vede jedno zákonitě ke druhému)? A kdo vlastně bude tím uživatelem? Průměrný uživatel, ideální uživatel? Budeme opravdu popisovat, co má mluvčí v hlavě? Jak do toho zapadá např. takové etymologické povědomí? A není nakonec ideální uživatel to samé co zpřítomnění totality řečového užití? Stejně tak nás dějiny lexikální sémantiky postaví před otázku, jestli potřebujeme k vyložení významu vysvětlovat referenci (je reference součástí významu)? A tak dále.

Z této neútěšné záplavy otázek je zřejmé, že problémy, na které narážíme při snaze vymezit ambice a předmět lexikálněsémantického popisu jazyka, mají svůj odraz v ještě obecnější rovině. Dané otázky můžeme totiž přeformulovat do podoby:

- Jakou povahu má jazyk, tj. co se myslí pojmem jazyk, když chceme modelovat lexikální sémantiku konkrétního národního jazyka? (Kde začíná, končí, jaké elementy znalostí zahrnuje?)
- Co je předmětem/úkolem jazykovědy (ve smyslu de Saussurovy otázky z prvních kapitol *Kurzu obecné lingvistiky*)?
- Jakou epistemologickou ambici s naší teorií spojujeme? Realistickou? Pragmatickou?
- Je vhodným přístupem k modelování (lexikálního významu) tradiční vědecký redukcionismus?
- V případě, že zvolíme redukcionistickou strategii, jaká jsou kritéria pro hranice dané redukce?
- Má se jazykovědná teorie zaměřit spíše na úzus nebo na normu?
- Jaký je status normy (je norma mapováním stavu, nebo mapováním uživatelské reflexe stavu jazyka)?
- Co všechno a proč lze systematizovat (pokrýt „zákonem“) a tím učinit součástí jazykovědného popisu?

Snad je v daném kontextu zřejmé, že ad hoc se nabízející obecně jazykovědné otázky jsou vlastně jen odrazem konkrétních otázek, jež si musí klást každý, kdo chce budovat teorii lexikálního významu. A v tomto ohledu je tedy zjevné, že analýza proměn lexikální sémantiky může načrtnout obraz proměn jazykovědy jako celku, změnu jejích ambicí, pozice v systému věd, kritérií a zájmů. Věříme, že naše práce napomůže porozumět z jistého úhlu pohledu tomu, co pro jazykovědu znamená být jazykovým faktem a jazykovědnou perspektivou. Věříme, že na pozadí relačního vymezení klíčových pojmů dané teorie ukážeme na zlomku jazykovědného zkoumání odlesk odlišností v celku sledovaných přístupů. V případě, že platí výše zmíněná teoretická vázanost pojmů, je pochopitelné, že klíčové pojmy, jako jsou jazyk, jazykověda nebo význam nebudou totožné a budou tak představovat kritické oblasti srovnání i výzvu k hledání možností budování obecnější teorie.

3. Lexikální sémantika a paradigmatata jazykovědy ve 20. a 21. století

Se stanovováním hranic, přelomů, původů, počátků a konců paradigmat bylo vždy spojeno víc problémů, než je historikům vědy milé. A to nejen v lingvistice (jak ukázali např. Koerner, Percival, Sériot), ale i ve vědách přírodních (např. Toulmin nebo Kuhn). A nezachrání nás ani prostá chronologie, spíš naopak. Podobně obtížně vymežitelný charakter, jaký představuje z hlediska rozvoje třeba fenomén evropské renesance, má zřejmě i lingvistika 20. a 21. století. Difúzní rozložení jak v prostoru, tak v čase, překrývání a soupeření přístupů, jejich vynořování a zase zapadání, to vše znesnadňuje načrtnout nějaký jednoduchý a přehledný obraz vývoje moderního lingvistického myšlení, jeho lexikálněsémantickou podobu nevyjímaje. Odkaz na setrvačnost mladogramatického myšlení koexistujícího s rodícím se strukturalismem budiž teď zástupcem hlubšího vysvětlení, na které nemáme dostatek prostoru. Organizační historiografické kritérium, které je v tomto ohledu pro naši práci nejpodstatnější, je kritérium epistemologické. Zajímají nás myšlenkové rámce.

Koncepce následující kapitoly je odrazem výše uvedeného a považujeme za důležité ji zařadit ze dvou důvodů. Tím prvním důvodem je kontextualizace českého lexikálněsémantického myšlení. Zvýrazníme alespoň obrysy podob světové lexikální sémantiky proto, aby bylo přinejmenším trochu jasné, v kontaktu s čím a v kontextu čeho se rodily myšlenky Filipcovy, Blanárovy, Vaňkové atd., a mohla tak vystoupit jejich specifičnost, odvozenost, zkratka jejich historicko-metodologická pozice. V tomto ohledu je třetí kapitola důležitá pro jádro naší práce. Poskytne první kontext a zároveň ukáže alternativy. Druhý důvod směřuje k poslední kapitole. V té chceme uvažovat o možných obrysech lexikálněsémantické teorie, která by těžila z podnětů české lexikální sémantiky za současné inspirace právě těmi tendencemi, které nalezneme ve světovém kontextu, ale v českém prostředí zatím větší reflexe nedosáhly.

Při výkladu se podržíme formální strukturace obsažené v Geeraertsově monografii,¹⁰⁸ protože se nám jeví jako vhodná a promyšlená (nikoliv však lokálně neproblematizovatelná).¹⁰⁹ Geeraerts v ní rozděluje lexikální sémantiku 20. století do několika oddílů v souladu s tím, jak vnímá paradigmatické proměny daného oboru na základě jím vymezených kritérií. Vyděluje přitom čtyři základní paradigmatata: strukturalistickou sémantiku zahrnující jak její evropskou, tak

108 Geeraerts, 2010.

109 Geeraertsova monografie odráží autorovu pozici v oboru i hlubokou znalost problematiky. Přesto – je zaměřena výhradně na teorie orientované lexikologicky (a dokonce ne všechny – viz např. komputační teorie). Například v ní tak nenalezneme práce z oblasti textové lingvistiky, které ve svých specifických kontextech jistě přispěly k osobitému náhledu na otázky lexikálního významu (zmíníme je v souvislosti s Janem Kořenským). Příspěvek Beaugrandův, Ecův, Petöfiho, van Dijkův aj. jistě ovlivnil nemálo z toho, co dnes můžeme sledovat zejména v oblasti počítačové lexikální sémantiky (viz Pustejovsky-Boguraev, 2005). Přesto se Geeraertsova schémata z praktických i rozsahových důvodů přidržíme.

zámořskou podobu, sémantiku generativistickou (neztotožňovat se sémantikou generativní!), sémantiku neostrukturalistickou, která, přestože názorově různorodá, vychází historicky nebo koncepčně v podstatných ohledech z premis, které považuje Geeraerts pro strukturalismus za určující, a sémantiku kognitivní, zahrnující opět různé teorie a modelační postupy spojené však některými podstatnými sdílenými východisky (zejména pokud jde o vztah mezi tzv. jazykovou/slovníkovou a encyklopedickou informací).

Přestože nás zajímá lexikální sémantika druhé poloviny 20. století, začneme náš přehled podobně jako Geeraerts o několik desetiletí dříve. Strukturalismy, směry které formovaly velkou část československé a české lexikální sémantiky, se totiž začaly rodit už před první světovou válkou.

3.1 Strukturalismus

Vymezit koncepční východiska strukturalismu obecně a zároveň v relativní úplnosti je velmi složitým historicko-metodologickým úkolem s bohatou tradicí a mnoha tvářemi (viz např. linii francouzského strukturalismu a následného poststrukturalismu ve filozofii, literární vědě a sémiotice). Toto nemůže být cílem naší práce, ovšem není možné to nereflektovat a ignorovat. Strukturalismus v (jakési pochybné) obecnosti a rovněž strukturálně pojímaná lexikální sémantika jsou stále se vyvíjející a živé přístupy, které od svých počátků prošly různými proměnami, vývojem ve smyslu rozvíjení základních předpokladů stejně jako jejich korekce apod. (viz např. Filipcovo zdůvodnění).¹¹⁰ Stejně tak má strukturalismus mnoho variant, které se mohou lišit metodologicky i na obecnější rovině. Viz např. Greimasovu představu, že popis významu by měl probíhat na rovině, která je jazykově nezávislá, oproti přesvědčení, že za strukturální lze považovat takový přístup, který zpracovává lexikálněsémantické otázky na úrovni jednotlivých jazyků, protože lexikální význam je jazykově specifický a jazykově vázaný (u nás Blanár, Filipec). Přesto asi lze nalézt jakousi obecnou „tezi“. Věříme, že na základě určujících a zakladatelských textů obecnělingvistických (zejména de Saussure, Hjelmslev) jsme schopni identifikovat minimálně koncepční rámce (prahy obsahu) a následně alespoň přehledově sledovat, jak byly tyto rámce realizovány v jednotlivých teoriích.

Nejprve malý přehled sekundární: podle Lyonse¹¹¹ lze považovat za základní východiska strukturálního přístupu¹¹² k popisu (sémantiky) jazyka dva klíčové pojmy: struktura a relace.¹¹³ Zdůrazňuje tím strukturalistickou soustředěnost na fakt, že jazyk je nutné nahlížet jako systém

110 Filipec, 1996.

111 Lyons, 1996, s. 102.

112 Paradigmatem je mu hlavně de Saussurova obecná lingvistika.

113 Ve skutečnosti samozřejmě zdůrazňuje na jiných místech i další klíčové pojmy jako distinkce langue a parole, příklad slouží jako úvodní ilustrace.

vzájemně provázaných jednotek, jejichž identita je vyložitelná vždy jen ve vztahu k ostatním jednotkám toho systému. To, co je v jazyce podstatné, jsou relace, ty zakládají identitu. V podobném duchu, s důrazem na relace, vykládá východiska strukturalismu také Geeraerts¹¹⁴ a ilustruje to na de Saussurově příkladu se šachovou partií. Eco¹¹⁵ ve specificky sémantickém kontextu upozorňuje na provázanost výše uvedených pojmů s de Saussurovým pojmem hodnota a poukazuje na lingvističnost strukturalismu v tom ohledu, že vylučuje zájem jak o to, co filozofie jazyka označuje jako referenty, tak o psychické entity, rozuměj reprezentace jazyka v mysli¹¹⁶ (k tomu rovněž Eco).¹¹⁷ Atd.

Pokud bychom se měli držet textů otců zakladatelů, pak bychom u de Saussura museli vyjít z jeho základních dichotomií langue-parole, označující-označované, synchronní-diachronní, syntagmatický-asociativní a pojmů arbitrárnost, linearita, hodnota, protiklad a rozdíl, sociální povaha jazyka, v Hjelmslevově podání pak z dichotomií systém-proces, forma a substance, výraz a obsah, purport, syntagmatický a paradigmatický a zejména důležité distinkce denotace a konotace.

V základu klasického strukturalistického přístupu de Saussurova nebo Hjelmslevova stojí myšlenka, že jazykověda by měla respektovat fakt existence jazyka jako předmětu zkoumání sui generis, tj. měla by hledat takový výkladový rámec, který by nebyl odvozený z jiných věd, naopak by nabízel svébytné, rozumějme jazykovědné hledisko. Zcela jasně to říkají v úvodních pasážích svých klíčových textů oba přední teoretikové nové strukturalistické lingvistiky. Jazykovědný popis nezajímá mimojazyková skutečnost (svět referentů), neboť ten není součástí jazyka, stejně tak jej nezajímá – moderně řečeno – reprezentace jazyka v lidské mysli, neboť jazyk je pro strukturalisty fenomén společenský, nadindividuální. Jazyk má být vykládán ze sebe sama - jako systém znaků, jejichž dvě části jsou obě fakty jazyka, nikoliv okolního světa nebo mysli jazykových uživatelů.

Lze říct, že jako se strukturalismus de Saussurův kriticky vymezil na pozadí lingvistiky 19. století, resp. se profiloval v duchu dobové „krize“ lingvistiky jako soubor koncepční, pojmové a metodologické reflexe dosavadního bádání, podobně na tom byla později konstituovaná strukturální lexikologie a lexikální sémantika. Jeden z jejích prvních představitelů Leo Weisgerber k povaze významu říká toto: „A word is not a cluster of sounds with which one associates a specific psychological content or a chunk of objective reality, but a word is an unbreakable unity of a phonetic aspect and a conceptual aspect, construed in terms of the symbolic function. The meaning

114 Geeraerts, 2010, s. 48 nn.

115 Eco, 2004, s. 88.

116 Je nepopiratelné, že de Saussure pracuje v *Kurzu obecné lingvistiky* na mnoha místech s psychologickými pojmy. Jak se ale snaží dovodit někteří jeho komentátoři, a jak se zdá i nám, není psychologické zkoumání (alespoň ne v tom smyslu, jaký reprezentuje psychologie nebo kognitivní věda) předmětem de Saussurova zájmu. Tím je jazyk jako fenomén sui generis.

117 Eco, 2011.

of a word—well, that is something that does not really exist, or at least not in the sense in which it is usually meant. The meaning inheres in the word, as a function of its phonetic part“.¹¹⁸

Weisgerber se vymezuje vůči dosavadní praxi zkoumání lexikálního významu, která byla v duchu diachronní orientace lingvistiky 19. století zaměřena především na semaziologické zkoumání jazykové změny (tj. vývoje) a opírala se (zejména pod vlivem psychologické linie v německé jazykovědě)¹¹⁹ o zkoumání významu jako entity psychické.

Takto pojatá strukturální lexikologie – zaměřená na synchronní, strukturní, specificky jazykový popis sémantických faktů, se stala paradigmatickým lexikální sémantikou zhruba do 70. let 20. století a i poté v různých aspektech ovlivňovala a ovlivňuje výzkum lexikálního významu.

Klasifikace strukturalistických přístupů se v jednotlivých přehledových studiích různí. Lyons¹²⁰ hovoří o přístupu 1) komponentové analýzy a 2) teorii významových postulátů (v závorce zmiňuje ještě teorii sémantických/lexikálních polí), Čermák¹²¹ hovoří pouze souhrnně o strukturalismu a poté zmiňuje teorii komponentové analýzy, Ducháček¹²² se věnuje soudobým specifickým přístupům (např. Greimas, Pottier, ale i Katz a Fodor) a zobecnění zatím nehledá (je na to v té době také příliš brzy). Filipec s Čermákem¹²³ odlišují jednotlivé teorie, nevytváří nijaká systematická zobecnění. Atd. Dále se přidržíme vymezení Geeraertsova. Ten v kombinaci metodologicko-historického přístupu rozlišuje tři podoby strukturní lexikální sémantiky:

- teorii lexikálních polí (TLP)
- komponentovou analýzu (KA)
- relační sémantiku (RS)

Teorie lexikálních polí stojí jako základní metodologický koncept v podstatě na počátku strukturalisticky orientovaného bádání a opírá se o tzv. mozaikové pojetí významu. K prvním významným představitelům TLP můžeme určitě počítat Josta Trierera, který pro aplikaci tohoto postupu sémantické analýzy hledal inspiraci v koncepci de Saussurově a v pracích Weisgerberových. Trier ve své práci *Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes: Die Geschichte eines sprachlichen Feldes* charakterizuje přístup TLP takto: „The fact that a word within a field is surrounded by neighbours with a specific position gives it its conceptual specificity; because this specificity derives from its demarcation with regard to its neighbours. The exact position in which it is placed as a small stone in the grand mosaic of signs decides on its value, it determines which part exactly from the global mass of the cognitive representation under

118 Citováno z Geeraerts, 2010, s. 49-50.

119 Viz Morpurgo-Davies, 1998.

120 Lyons, 1996.

121 Čermák, 2010.

122 Ducháček, 1969.

123 Filipec-Čermák, 1985.

consideration it carves out and represents symbolically.“¹²⁴ Lexikální pole tedy představuje množinu sémanticky souvisejících lexikálních jednotek, jejichž významy jsou k sobě vztaženy vzájemným sebeomezujícím vztahem, a které představují jazykově specifickou strukturaci určité oblasti reality. Eco toto základní strukturalistické pojetí charakterizuje následovně: „Kulturní jednotka existuje a je rozpoznávána vzhledem k tomu, že existuje další jednotka, která je k ní v opozici. Jde o vztah mezi různými členy systému kulturních jednotek, který od každého z členů odečítá to, co je přenášeno jinými“.¹²⁵ Asi následně nejvlivnější ilustrací je Hjelmslevův příklad z *Prolegomen*, kde kontrastivně ukazuje různé formy obsahu při strukturaci téhož purportu (de Saussurovy mlhoviny).¹²⁶ Tato koncepce tvoří elementární základ strukturalistických popisů významu a byla mnohokrát rozpracována a využita (Greimas, Lyons, Tokarski, Ullmann, u nás Blanár, Filipец, Němec atd.). Hjelmslev na Mezinárodním lingvistickém kongresu v Oslu (1958) postuluje cíl strukturního zkoumání lexika jako analýzu nevykračující za hranice zavřených tříd, tj. de facto za analýzu malých lexikálních polí vázaných základními sémantickými vztahy mezi jejich členy (Tokarski, 1984). Původní verze samozřejmě otevřely celou řadu otázek a problémů. Patří k nim vztah lexikálního a pojmového pole (Lyons) a s ním související problematika tzv. lexical gaps,¹²⁷ otázka hranic uvnitř pole (Gipper) a problematika vztahu mezi poli/jejich prolínání (Trier, Ducháček).¹²⁸ Stejně tak byla otevřena debata o jednotkách pole (slova, slovní spojení), o problematice formálních vztahů v poli, kolokací a afinit (Porzig), což v posledku přispělo k rozvoji distribuionistických a formálněji orientovaných rozpracování (Firth, Harris, Apresjan). Geeraerts to na konci svého přehledu shrnuje těmito slovy: „Such a conception, in which the lexicon turns out to be a vast network of relations — semantic, formal, morphological, syntagmatic — did not gain wide currency within lexical field theory as it originally developed, but at the same time there was a general acceptance in structuralist linguistics that the structure of the lexicon included both formal and semantic relations.“¹²⁹

Právě problém s fenoménem lexical gaps byl dle Geeraertse jedním z důvodů etablování **komponentové analýzy** – nebo také někdy lexikální dekompozice –, kterou vnímá jako logické rozvinutí teorie polí. Komponentová analýza se stala pro svou přehlednost velmi oblíbenou formou při (strukturní) analýze významu, a to jak v evropské lingvistice, tak v lingvistice zámořské. Lyons (1996) ji stručně charakterizuje jako analýzu smyslu¹³⁰ lexému na jednotlivé komponenty a

124 Citováno z anglického překladu v Geeraerts, 2010, s. 54.

125 Eco, 2004, s. 88.

126 K oběma pojmům viz Hjelmslev, 1972 a de Saussure, 1996.

127 Lyons, 1977, s. 253.

128 Viz např. Ducháček, 1978.

129 Geeraerts, 2010, s. 61.

130 V originále je užito výrazu „sense“, který Lyons definuje jako množinu, síť sense-relations mezi výrazem a dalšími výrazy v daném jazyce (Lyons, 1996, s. 80).

poznává, že takový přístup má dlouho filozofickou tradici.

Pro evropskou lingvistiku formuloval základy komponentové analýzy významu (obsahu) Luis Hjelmslev, a to v souladu se svou sémiotickou teorií o figurách a znacích, výraznější rozvinutí je však spojeno se jmény A. Greimase, B. Pottiera nebo E. Coseria.

Hjelmslev se pokouší při analýze obsahu systematicky zavést podobnou restrikcí, jakou zavádí pro plán výrazu. Navrhuje stanovit minimální uzavřenou třídu elementů, které slouží jako dále neanalyzovatelné figury, jejichž prostřednictvím je možno analyzovat obsah jednotlivých lexikálních jednotek. Metoda je tedy založena na jeho obecných vědních východiscích pokoušejících se vytvořit takový model, který redukuje potenciální otevřenost množiny jevů na uzavřenou a jednotkově omezenou výkladovou bázi. Známa je Hjelmslevova „matice“ redukující veličiny býk, kráva, muž, žena atd. v obsahovém plánu pomocí veličin on a ona, tur, člověk atd.¹³¹ Podobný postup volí i Pottier, známou ilustraci představuje jeho analýza sedacího nábytku. Opoziční struktura pole je vyjádřena prostřednictvím několika binárních os, které de facto označují jednotlivé komponenty významu lexému, složky tzv. sémému. Pottier označuje tyto prvky jako sémy. Viz tento model:¹³²

lexémy	(Relevantní) sémy					...
	k sezení	na nohách	pro 1 osobu	s opěradlem		
				pro záda	pro ruce	
<i>pohovka</i>	+	+	-	+	+	
<i>lenoška</i>	+	+	+	+	+	
<i>židle</i>	+	+	+	+	-	
<i>taburet</i>	+	+	+	-	-	

Jak uvádí Geeraerts, tento přístup je v souladu s aristotelsko-tomistickou definiční tradicí, jež se snaží definovat jsoucno prostřednictvím per genus proximum et differentiam specificam, v Pottierově případě sémém prostřednictvím archilexému a diferencujících sémů. O problémech a rizicích s takovou „aristotelskou“ metodou spojených ještě pohovoříme později. Zajímavé jsou na Pottierově koncepci minimálně dvě obecné otázky: první je spojena s jeho kategorií virtuémés, které jsou v podstatě probabilistickou teorií kolokace, druhá je spojena se statusem diferenčních sémů, resp. s otázkou jejich stanovení a jejich základnosti. Nevzdaluje se tu, jak upozorňuje

131 Hjelmslev, 1972, s. 75.

132 Převzato z Ducháček, 1969.

Geeraerts,¹³³ Pottier strukturalistické představě o obsahové analýze jazyka založené čistě na faktech jazykových, nikoliv na popisu referentů?¹³⁴ V jakém ohledu jsou zvolené sémy specificky jazykové, nikoliv zkušenostní, založené na povaze referentů? Neredukujeme zde jazykový na prostě jen specifický ve vztahu k jiným jednotkám téhož jazyka a zároveň ekonomický, tj. maximálně jednoduchý (v jistém kontextu)?¹³⁵

Na podobném základě – tím myslíme v analogii s fonologickou analýzou – založil svou komponentovou teorii sémantického popisu pro zámořskou lingvistiku Eugene Nida, největší slávu ji však zajistila až na generativistických předpokladech založená teorie Katze a Fodora. K jejich verzi se ještě dostaneme.

Lákavost komponentové analýzy je zřejmá: 1) koresponduje s obecným vědním předpokladem jednotkové redukce, 2) dává naději na nalezení univerzálního výkladového metajazyka (není to ale nutná podmínka), 3) umožňuje velmi přehledně a (kvazi)formálně prezentovat sémantiku jednotlivých slov v relačním aspektu (sub)systémů v lexikální zásobě. Jenomže takový přístup v sobě skrývá také některé zásadní a očividné problémy, které vyvolávají otázky: 1) Na základě jakého kritéria stanovíme komponenty (co rozhoduje o tom, že výraz metajazyka je komponentem)? 2) Jsme schopni stanovit uzavřenou množinu takových komponentů? 3) Je možné předpokládat univerzální hierarchickou strukturu mezi komponenty? 4) Poskytuje definice ve formě komponentů skutečně komplexní analýzu významu daného výrazu (poskytne nám návod pro užití/rozumění výrazu)?

Relační sémantika představuje pojetí, které má velmi silnou tradici a stalo se víceméně úběžníkem moderního lexikologického výkladu problematiky významu. Tento přístup se, jak připomíná jeho snad nejznámější představitel John Lyons, neliší zásadně od přístupu Trierova apod. koncepčně. Liší se v domyšleném akcentu u pojmu relace.

RS je sémantikou, která se obává konfúznosti pojmu konceptuální obsah, pozitivního vymezování „konceptů“, které výrazové formy označují. Předchozí pokusy zachytit význam slova byly sice možná metodologicky správně nasměřované, byly ale zmatené, protože to, co chápaly jako popis obsahu, byl spíše popis referentů (viz naši poznámku výše k Pottierovi). Podle Lyonse je nutno: rozlišit sense, což je pro něj akontextový, systémový součet sémantických vztahů lexikální jednotky, a meaning, což je výsledek kontextové aktualizace, momentální sémantická hodnota v procesu komunikace.¹³⁶ Na jednom místě svůj přístup charakterizuje následovně: „The question ‘What is the sense of x?’ [...] is methodologically reducible to a set of questions, each of which is

133 Geeraerts, 2010, s. 77.

134 Pro oponentní názor však viz např. Rastier a kol., 2002, s. 39.

135 Viz Hjelmslevova kritéria zmiňovaná v kapitole 2 nebo Nidovy postuláty v Nida, 1979.

136 Což v podstatě odpovídá užívanému jazykovědnému rozdělení na sémantiku a pragmatiku.

relational: Does sense-relation R hold between x and y?“ Lexikálněsémantický popis lze tedy redukovat na popis sémantických relací, jichž je lexikální jednotka účastna. Náplň práce RS spočívá v identifikaci základních sémantických vztahů v jazykovém systému a vysvětlení takových základních jevů jako stejnost/podobnost významu, opačnost významu, významová anomálie, nadřazenost atp.¹³⁷

Podobně jako TLP a KA, i RS musí čelit některým námitkám. Ty zásadní se týkají independence relačních kategorií ve vztahu k tomu, co bychom nazvali jako konceptuální vymezení významu lexémů. Jak jsme uvedli výše, Lyonsova kritika směřovala právě tímto směrem – konceptuální (o analýzu mimojazykových referentů a vztahů mezi nimi opřený) popis sémantiky byl zatížen tím, co se zejména v kognitivní sémantice považuje za encyklopedické znalosti. Tedy typ informace, která není podle strukturalistického pojetí součástí významu, ergo specifické jazykové struktury. Striktně relační přístup RS by tedy „should be able to establish sense relations without having recourse to that other level“.¹³⁸ Jak však dovozuje Geeraerts, právě tato ambice je naplňována spíše problematičtě. Podobně založený problém nacházíme i pokud se zamyslíme nad rozlišením mezi relacemi, které lze považovat za čistě sémantické, a relacemi, které považujeme za relace encyklopedicky motivované, tj. za relace nikoliv jazykové struktury, ale relace mezi referenty. Už toto samotné odlišení způsobuje nemalé potíže (synonymie je sice relace nahraditelnosti jazykových výrazů, ale co tuto nahraditelnost zakládá?), pokud navíc usoudíme, že např. relace meronymie je relací jazykovou (viz např. Cruse), proč za takovou relaci nepovažovat relaci mezi původcem děje, dějem a jeho výsledkem (vyjádřenou např. formou implikace ve formě podobné teorii významových postulátů, case grammar apod.).¹³⁹ V jakém ohledu je čistě jazykovou relací relace konverzibility?

Shrnutí

Pokus shrnout strukturální sémantiku do několika prototypických tezí jen na základě výše uvedeného by skončil pochopitelně nezdarem. Už to samotné je místy zatíženo hraniční simplifikací, resp. dotýká se jen výchozích tezí, nereaguje na obranné reakce atp. Potřebujeme však model – prototyp, který neslouží ani odsudku ani adorování. Chceme vytvořit pozadí, základní nástrojovou sadu, pro uchopení jiných objektů než je úplnost strukturalismu. Pokud se sada ukáže jako příliš hrubá, bude to spíše inspirace než nedostatek. Sadu je možné kritizovat, není však primárním cílem našeho snažení. Pokud tedy výše uvedené kontextualizujeme odkazovanou literaturou, domníváme se, že můžeme tvrdit následující:

137 V tomto ohledu je mimořádně podrobnou (ale svébytnou) aplikací např. Cruseho *Lexical semantics*.

138 Geeraerts, 2010, s. 89.

139 K významovým postulátům viz Carnap, 1968b, k možnostem aplikace v lexikální sémantice pak třeba Partee, 2006.

Strukturalismus akcentuje metodologicky relační charakter jazykových jevů, v tom spočívá jeho systémovost. Při analýze se soustředí pouze na horizontální výkladový rámeček (vztah jazyková jednotka – jazyková jednotka, nikoliv jazyková jednotka – svět:mysl) – jazyk je samostatně existující ohraničený objekt. Nepopírá (pochopitelně!) vertikální situovanost jazykového systému, ta ovšem není předmětem zkoumání. Samotná povaha popisovaných jazykových struktur je otázkou: americký strukturalismus byl víceméně interpretačně pragmatický (jazykověda prostě uspořádává data korpusu za jistým účelem), evropský nabízí pozici jak neutrální (Greimas), tak formulace směřující spíše k víře v existenci samostatného a ohraničeného jazykového systému. Z důvodu samostatnosti a specifčnosti jazykovědného zkoumání je povětšinou programově skeptický k psychologickému výkladu kategorií¹⁴⁰ (v tomto antimentalismu se shoduje evropský s americkým přístupem), podobně se staví k výkladu jazyka prostřednictvím mimojazykového světa referentů. Kontaminování slovníku encyklopedií, to je noční můra lexikálněsémantického strukturalismu. A nejen jeho!

3.2 Generativistická lexikální sémantika (GS)

V předchozí kapitole jsme se pokusili ukázat, jaká východiska s sebou nesly prvotní formulace strukturálně orientované sémantiky, a v této souvislosti jsme zmínili rovněž velmi vlivnou komponentovou analýzu – původně strukturalistický koncept (myšlenkově ale mnohem starší!). Komponentová analýza však dobře posloužila i v rámci teorie, která je s tou strukturalistickou častokrát dávána do ukázkového protikladu – v rámci generativního popisu jazyka. A protože ten vnesl v této konfiguraci do lexikálněsémantického prostoru i něco „navíc“, věnujeme mu samostatnou podkapitulu.

Za manifestační text generativistické sémantiky lze považovat dvě práce: Katz-Fodorovu *The Structure of semantic theory* (KF) a Katz-Postalovu *Celistvou teorii lingvistických popisů*. Obě práce představily jednak metodu popisu (KA), jednak výkladový rámeček a koncepční zdůvodnění. A právě toto rámování – spíše než cokoli jiného z technického řešení – představuje náznak v posunu myšlení o lexikálním významu.

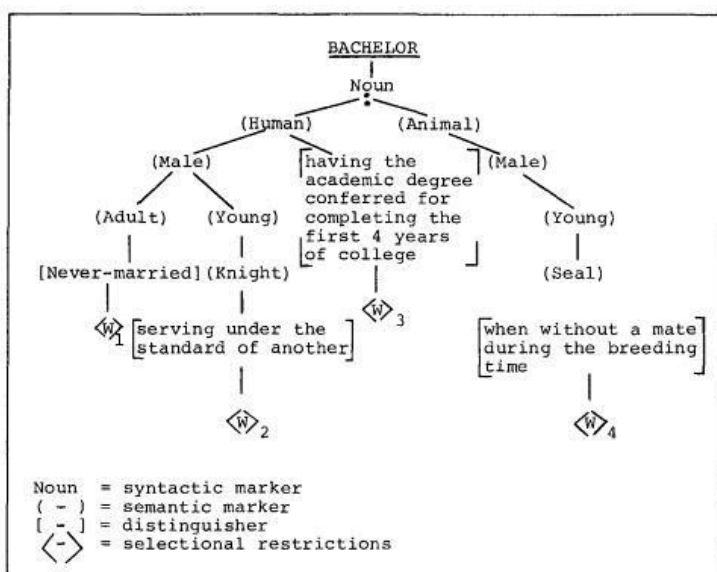
Generativistická teorie významu je pochopitelně spojena se základními východisky generativistického paradigmatu jako takového: respektuje produktivní (generativní) aspekt přirozeného jazyka, což vyjadřuje svou podobou (operace, pravidla), je (programově!) mentalisticky orientovaná, je formální a explicitní, budovaná po vzoru přírodních věd, je rovinová.¹⁴¹

140 Viz Saussure, 1996 nebo Hjelmslev, 1972 aj.

141 Viz Chomsky, 1966 nebo Chomsky, 1995.

GS představuje díky tomu, co nazývají Katz s Fodorem projection rules, zrcadlový obraz a zároveň doplnění formálně-syntaktické roviny popisu jazykové kompetence. Základními stavebními prvky (komponenty) významu lexikálních jednotek jsou tzv. deskriptivní rysy.¹⁴² Ty „skládají“ význam výrazu a je možné je rozdělit do dvou typů: markery a distinktory. Zatímco markery detekují tu část významu, kterou je výraz zapojen do základních sémantických vztahů uvnitř systému daného jazyka, distinktory reprezentují to, co je z hlediska významu u daného výrazu idiosynkratické. Kritériem rozlišení těchto dvou podmnožin je pak v KF modelu důležitost markeru při hypotetické disambiguaci „čtení“ výrazu ve větě charakterizované jako „anonymní dopis“. Pokud daný sémantický rys disambiguuje potenciální víceznačnost, je možné jej považovat za marker (tj. za skutečně sémantickou hodnotu příslušného jazyka). Jak připomíná Eco,¹⁴³ je tento návrh „bohatší“ než např. návrh Hjelmslevův, protože nejen odlišuje jednotky, ale nabízí i jistou pozitivní charakteristiku obsahu (prostřednictvím distinktorů). Při kompozici (věta se skládá) významů jednotlivých lexikálních jednotek do větších celků vzniká sémantická reprezentace věty, která může být – podobně jako v případě syntaktickém – a/nomální. V případě tohoto významového amalgámu rozhoduje o a/nomálnosti reprezentace princip slučitelnost deskriptivních rysů.

Základní schéma reprezentace lexikálního významu má tedy tuto podobu:

KF model byl od počátku podroben kritice, což vedlo k jeho úpravám. Přehled výtek s odkazy lze nalézt v Ecoových pracích (1984, 2004), v Geeraertsovi (2010), ve Filipec-Čermák

142 Z historického hlediska je zajímavé, že Jerry Fodor později, mimo jiné na základě psycholingvistických experimentů, komponentové pojetí významu (a obecně představu něčeho takového, jako je samostatná sémantická reprezentace v jazykovém modelu) opustil. V pokračujících debatách tak teorii obhajoval už jen Jerrold Katz.

143 Eco, 1984a, s. 48.

(1985), u Ducháčka (1969) aj. Než představíme ty základní, zmíníme jeden aspekt KF modelu, který posunuje lexikálnėsématickou debatu do nového prostoru. Tento aspekt souvisí s procedurální, kreativní charakteristikou generativistického přístupu. Katz s Fodorem totiž hovoří o ambici popsat schopnost kompetentního uživatele jazyka interpretovat větu daného jazyka,¹⁴⁴ tj. popsat soubor znalostí, které k tomu uživatel jazyka má k dispozici (kognitivní moment). Autoři KF modelu však zároveň upozorňují, že hodlají hovořit pouze o jazykovém typu informace. Jen tu je totiž podle nich možné podřídít formalizaci, a je proto nutno ji odlišit od informace encyklopedické (znalosti světa). Právě toto dělení se však stává hlavním zdrojem problémů.¹⁴⁵

V jádru daného přístupu tkví přesvědčení, že je nutné striktně rozlišovat tzv. analytické (nutné) a syntetické (faktuální) komponenty významu (příčemž ty druhé jsou organizovány v popisu dost nahodile). Jak však upozorňuje Eco, takový model není ve skutečnosti schopen dostát své původní ambici vyložit interpretativní procesy uživatelů jazyka a připomíná daleko spíš jednoduchý slovník než soubor instrukcí k tomu, jak porozumět výrazům daného jazyka v bohatství reálných komunikačních situací (není zkrátka dobrým modelem bohatého kódu přirozeného jazyka). Pokud podle Eca teorie nedocení a nezpracuje faktory související s prostředím (s vlivem mimojazykových faktorů), bude podceňovat konotativní aspekty významu (ve smyslu Hjelmslevově) a bude trvat na „platonismu“ svých ukazatelů (jako neinterpretovatelných), bude cenou za její čistotu, formalizovatelnost a doslovnost zejména její strnulost a torzovitost, resp. nepřiměřená reduktivnost a rovněž nekonzistence. Problémem se přitom stává právě ona (pomyslná) hranice mezi jazykovou a encyklopedickou informací, kterou lze vnímat jako hranici mezi výše uvedenými syntetickými a analytickými vlastnostmi, tj. mezi markery a distinktory. Jak ukazují koneckonců i Katz s Fodorem, jejich delimitativní kritérium mezi těmito dvěma typy reprezentace není bez problémů, protože se zdá, že hranice mezi markerem a distinktorem je založena spíš na arbitrární než jiné bázi a není dostatečně formálně propracována (pro podrobnější vysvětlení a příklady Geeraerts 2010, Eco 2004, nebo Peeters, tam také další literatura). To je zřejmě také důvod, proč se v pozdější verzi modelu tato distinkce již neobjevuje.

Jak jsme však zmínili v předchozí kapitole věnované filozofickému zázemí debaty o lexikálním významu, spadají práce generativních gramatiků do důležitého období, které dalo vzniknout nejen mnoha dalším variantám lexikálních sémantik (viz dále), ale obecně vzato posouvalo celá obecnělingvistická východiska. Kromě zmíněného prolnutí s filozofií úzce spojených formálních analýz významu (Carnap, Montague, Kripke, Putnam, Lewis atd.) s lingvistickými jde obecně o posun směrem ke zdůraznění sémantických východisek popisu jazyka

144 Uvádějí i další schopnosti, věříme však, že všechny tvoří případy interpretace, tj. jsou podřízeny této schopnosti.

145 Dříve jsme již zmínili, že kritika z pozic modelově-teoretické sémantiky se soustředila také na absentující pravdivostněhodnotové jádro Katz-Fodorovy sémantiky.

(viz generativní sémantiku, teorii textu, teorii mluvních aktů, kognitivní sémantiku), o přesun k dynamičtějšímu popisu sémantiky (sémantika jako interpretativní disciplína¹⁴⁶) a o zohledňování kognitivního hlediska, tj. o stále výraznější prorůstání s paradigmatem kognitivní orientace věd o člověku. To jsou základní úběžníky a přínosy generativismu k otázkám lexikální sémantiky.

3.3 Neostrukturalistické přístupy

Minimálně od poloviny 20. století sílí tendence k multiparadigmatičnosti přístupů. Devatenácté století bylo orientováno především diachronně a v jeho poslední čtvrtině je možné registrovat čím dál výraznější náznaky proměny jazykovědného paradigmatu směrem k synchronní orientaci. Jejím nositelem se staly různé strukturalismy, které dominovaly moderní jazykovědě do poloviny 20. století. Díky mnohvrstevnatým procesům zejména v americké jazykovědě je od 50. let zřetelná jazykovědná tendence k formalizaci a také k jakési multioborovosti, což jsou procesy, které přidávají jazykovědě nové a nové fazety. V kombinaci s rostoucím zájmem o otázky významu tento proces ústí mimo jiné do nárůstu různých přístupů k otázkám lexikální sémantiky. Ty povětšinou (kriticky) navazují na dvě silná paradigmatata – generativní a strukturální a v čilém kontaktu s ostatními disciplínami (psychologie, filozofie jazyka, literární věda, informatika, sémiotika atp.) posouvají lexikální sémantiku vstříc novým rámcům a obsahům. Neostrukturalistické přístupy tvoří první podmnožinu tohoto procesu, a přestože místy nesourodé, místy mimoběžné, jsou výrazně spojeny s modely, které jsme doposud představili.

Geeraerts v této souvislosti hovoří o rozvíjení odkazu komponentové analýzy významu a odkazu relacionistickém. Protože zde již stojíme před mnohostí teorií, představíme je pouze v základním přehledu.

Natural Semantic Metalangue (NSM) Anny Wierzbické

Anna Wierzbicka, původně školená v kontextu strukturální lingvistiky (moskevská škola), vyvinula osobitou lexikálněsémantickou teorii, která tradice strukturní analýzy překračuje směrem k některým kognitivistickým tendencím.¹⁴⁷ Zároveň je někdy charakterizována jako zástupkyně idealistického (Geeraerts, 2010) nebo leibnizovského (Aitchison, 2003) proudu.

Za základní charakteristické rysy NSM přístupu lze považovat: idealismus, neexperimentalismus, diskretnost jednotek, reduktivnost elementů a invariantnost významů. Geeraerts toto pojetí označuje jako přístup, ve kterém „the mind is neat but the world is fuzzy“.¹⁴⁸

146 Nemáme na mysli tzv. interpretativní sémantiku Chomského, ale interpretativní sémantiku spíš ve smyslu sémiotické, textově-teoretické a kognitivní (viz níže).

147 Srovnej odkazy a citace v kapitole věnované české kognitivně-kulturní sémantice.

148 Geeraerts, 2010, s. 127.

Základními pilíři teorie i metody NSM jsou: 1) primitivní koncepty a 2) princip reduktivní parafráze.¹⁴⁹ Primitivní koncepty jsou jakési stavební kameny pro popis lexémů – představují univerzální metajazyk v podobě přirozeného jazyka (Wierzbicka tento metajazyk ospravedlňuje korektivem přeložitelnosti – principle of translatability a korektivem „domorodosti“ – principle of indigenisation).¹⁵⁰ Reduktivní parafráze ve smyslu popisu založeného v posledku na primitivních konceptech pak je vlastně slovníkovým popisem významu daného lexému. Pro tento popis stanovuje Wierzbicka nejen sémantické komponenty, ale rovněž syntaktiku (obecnou formu). Viz např. heslo anglického lexému „sad“:¹⁵¹

X is sad =

X feels something

sometimes a person thinks something like this:

something bad happened

if I didn't know that it happened,

I would say: I don't want it to happen

I don't say this now

because I know: I can't do anything

because of this, this person feels something bad

X feels something like this

Z metodologického hlediska se Wierzbicka ve své práci hlásí k redukcionistickému pojetí (v jistém aspektu hjelmslevovskému, ona se odvolává např. na Leibnize) a zároveň k tradičně strukturalisticky prosazovanému oddělování jazykové a encyklopedické informace. V debatách na toto téma Wierzbicka popírá, že je "impossible to draw a line between 'meaning' and 'knowledge' or between 'dictionaries' and 'encyclopaedias'",¹⁵² protože to považuje za jakousi brzdu studia lexikonu (slovní zásoby). Vnímá takové rozlišení jako vhodné vzhledem k cílům, kterých má z obecného hlediska její teorie dosáhnout. Pojímá celý problém i relativně pragmaticky, když říká: "Belief that a dictionary definition represents nothing other than a selection from a (real or imaginary) encyclopaedia entry, with the choice being determined by practical considerations and having no theoretical justification, leads to stagnation in lexical semantics" (ibid.).

V čem spatřuje Wierzbicka danou diferenci? V něčem na první pohled podobném jako ji spatřovali Fodor s Katzem. Podle Goddarda (jejího souputníka) „linguistic knowledge is essentially shared between all the speakers of a language, whereas real-world knowledge is not" (Goddard 1998, s. 14). A Wierzbicka se snaží zachytit právě toto „folk knowledge“. Sama k tomu říká: „I am using the words "dictionary" and "encyclopaedia" in a metaphorical sense, referring to language-

149 Viz např. Wierzbicka, 1992.

150 Tamtéž.

151 Wierzbicka, 1996, s. 180.

152 Wierzbicka, 1996, s. 336.

related "folk knowledge" (everyday knowledge) and to language-independent scientific knowledge (and certainly not to any concrete reference works such as the Oxford English Dictionary or the Encyclopaedia Britannica)¹⁵³. Na rozdíl od kulturní encyklopedie, „cultural dictionary“ má za úkol zachytit, co je psychologicky reálné a lingvisticky relevantní, vyložit „everyday concepts“.

Význam je tedy pro Wierzbickou čistě lingvistická, konceptuální entita. Její výklad se nevěnuje kontaktu mezi tím, co považuje za jazykovou rovinu, a tím, co považuje za mimojazykovou rovinu - sémantika je čistě lingvistická a reduktivní. Zároveň je však ambicí tohoto čistě lingvistického snažení vypovědět něco podstatného o jazykově sedimentovaném obrazu světa v dané kultuře a v posledku i v myslích jeho uživatelů. Wierzbicka vnímá rozdíl mezi slovníkem a encyklopedií jako rozdíl mezi běžným a expertním viděním světa. A mezi viděním světa v různých kulturách.

Odlišnost od strukturního popisu nebo od generativního pak spočívá v tom, že Wierzbicka přesto nepracuje s referenčními charakteristikami, ale s kognitivním obsahem lexému. Nehledá difference uchopitelné (nejlépe) skrze rysy referentu (tento limit zde není) ani nepopisuje co nejpodrobněji referent (nesnaží se postihnout objektivní esenciální rysy), zaměřuje se na obecné povědomí uživatele jazyka. Wierzbicka je přesvědčena, že můžeme takřikajíc „destilovat“ něco jako esenci, která je přítomna vždy, když je daný výraz užit (užita daná kategorie). Pracuje tedy s pojmem invariantu (s tím se jako se základní popisnou hodnotou setkáváme i v případě strukturálního popisu, rozdíly mohou být v cílech popisu). Wierzbicka přitom trvá na diskretní sémantice (pojmy jsou jasně složeny z diskretních stavebních kamenů významu, univerzálií). Porozumět struktuře pojmu přitom znamená „discover and describe fully and accurately the internal logic of the concept, through methodical introspection and thinking, rather than through experimentation or empirical observation of the range of application of the item“¹⁵⁴.

Po značném zobecnění se domníváme, že se Wierzbicka snaží vlastně popsat jakýsi destilát sociálního potýkání se členů jazykové komunity se světem (hovoří o zachycení „psychokulturních faktů“).¹⁵⁵ Così, co se ustálilo v užívání jako pro běžnou praxi dostatečný, průměrný nástroj (vrací se k pojetí jazyka jako souboru poznatků o světě). Její pojetí zachycení jazykové znalosti se v tomto ohledu výrazně liší od ambicí GS a blíží se, pro některé možná paradoxně, spíš pojetí kognitivistickému (viz dále). Přesto byl její přístup podroben kritice zejména z pozice kognitivní lingvistiky. Poněkud nejasné a problémové zůstávají zejména tyto otázky: Jak přesvědčivá je metoda zjišťování základních konceptů? Je z nich sestávající parafráze vyčerpávající a ekvivalentní významu? Z našeho hlediska se navíc zdá problematické najít nějaké systematické a jasnější

153 Wierzbicka, 1996, s. 337

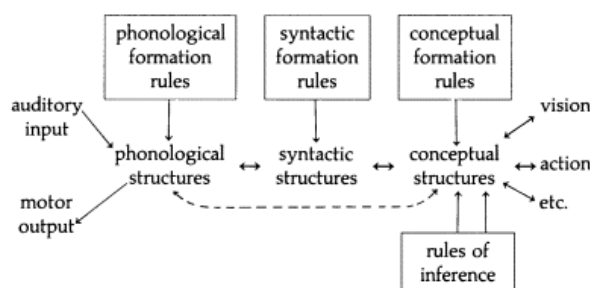
154 Citováno dle Geeraerts, 2010, s. 131.

155 Viz Wierzbicka, 1996, s. 348.

kritérium pro stanovení hranice mezi encyklopedickou a slovníkovou informací (a to vzhledem k metodě výzkumu, ve kterém Wierzbicka spoléhá na introspektivní analýzu, rozbor frazeologie, metaforiky, psycholingvistické experimenty považuje spíše za pomocný nástroj). Samotná proměna vypracovaných hesel naznačuje, jak moc problémové je udržet nějakou dobře explikovatelnou hranici (z konfrontačního pohledu podrobněji viz Geeraerts 2010, 2000 nebo 1988).

Conceptual Semantics (CS)

Konceptuální sémantika Raye Jackendoffa představuje osobitou teorii vyrostlou z generativního (formalistického) rámce, ovšem směřující do oblasti sémantiky integrované do kognitivní vědy. Jeho teorie je – v souladu s generativistickým pojetím popisu jazyka – integrovanou součástí širšího modelu (tj. je budována jako modul v celkovém popisu jazyka). Jackendoff tvrdí, na rozdíl od předchozích přístupů, že neexistuje něco jako specifická úroveň lingvistické sémantiky (v níž by se vyčerpával proces užívání slova). Namísto toho představuje komplexní modulární mechanismus, který propojuje formální (syntaktické a fonologické) a extralingvistické typy informace (ve formě 3-D modelu apod.), přičemž lexikální heslo představuje jakýsi interface, „setkání“ těchto typů informace, integrující konceptuální strukturu obsahující základní formálně-sémantické informace. Zapojení do systému popisu viz na tomto obrázku (Jackendoff, 1990, s. 16).¹⁵⁶

Jak jsme naznačili ve druhé kapitole, Jackendoffova pozice stojí v opozici proti tzv. externalismu (podobně jako Chomského nebo Katzova). Jackendoff chápe sémantiku jako popis, který „[...] no longer is just an aspect of the study of language (or of logic). Rather it becomes an element of a wider theory of psychology, fully integrated into the study of mind“ a o povaze významu pak toto: „[...] meaning in natural language is an information structure that is mentally encoded by human beings“.¹⁵⁷ Jeho pojetí sémantiky se opírá o některé základní „constraints“: jsou

¹⁵⁶ Jackendoff byl vůdčí osobností při formulování tzv. X-bar teorie. Architektura konceptuální sémantiky je budována jako sémantický pandán syntaktické X-bar teorie. (Viz telegraficky v Jun, 2006, s. 69 nebo přímo Jackendoffovu studii *X-bar semantics* v Pustejovsky (ed.), 1987).

¹⁵⁷ Jackendoff, 1988, s. 81.

jimi jednak v souladu s mentalistickým postulátem kognitivní omezení (nesmí být v rozporu s mentální kapacitou), jednak takové vlastnosti jako je např. kompozicionalita nebo expresivnost. Jackendoff chápe svoji CS také jako univerzální (analogicky univerzální gramatice). Poněkud nejasná je v případě CS námi sledovaná distinkce mezi tzv. jazykovou a encyklopedickou informací. Jedním z důvodů je podle nás diskutabilní status samotného pojmu sémantika v Jackendoffově komplexním modelu jazyka. Pokud chápeme CS jako interface mezi různými typy informace, pak jeho jednotky sice jsou sémantické (na úrovni pojmových reprezentací) jako jakési multimodální amalgámy, na druhou stranu podle Jackendoffa vznikají interakcí „linguistic meaning“ s „nonlinguistic encyclopedic knowledge“. Jackendoff tedy různé typy informace odděluje, sémantická hodnota je ale hodnotou celkovou. Jazykovou část sémantické reprezentace tvoří v CS modelu cosi jako sémantické primitivy (v článku *Conceptual Semantics*¹⁵⁸ hovoří Jackendoff o „major ontological category features“). Tyto sémantické primitivy jsou univerzální (viz výše) a vrozené (jakési základní rozměry lidské kognice) a tvoří „parts of speech of semantic structure“.¹⁵⁹ Patří mezi ně takové kategorie jako [THING], [PLACE] nebo [DIRECTION], které tvoří podkladovou strukturu pro základní sémantickou organizaci a charakterizaci lexikálních jednotek. Další pojmové vybavení Jackendoffovy TLV pak tvoří tzv. TYPES (a spolu s nimi TOKENS), tedy samotné pojmy/koncepty, které Jackendoff považuje za vnitřně strukturované (v opozici k Fodorovi) a založené na „conceptual formation rules“.¹⁶⁰

Návrh lexical entry v CS modelu potom vypadá např. takto:

$$\left[\begin{array}{l} \text{drink} \\ \text{v} \\ \text{---} \langle \text{NP}_i \rangle \\ \text{[Event CAUSE ([Thing } i_i \text{], [Event GO ([Thing LIQUID]}_j \text{,} \\ \text{[Path TO ([Place IN ([Thing MOUTH OF ([Thing } i_i \text{])])])])])])]} \end{array} \right]$$

Obsahuje informace o propojení se syntaktickou částí jazykového modelu a samotné jazykově sémantické hodnoty (jeho doplněnou součástí by pak mělo být propojení na jiné modalitty, např. v tomto případě vizualizace samotného procesu pití v 3-D reprezentaci).

Při uvažování o vnitřní strukturaci těchto konceptů (tj. jakýchsi nejbližších ekvivalentů lexikálního významu) se přidržuje námitek Wittgensteinových, Putnamových nebo psychologických výzkumů Roschové a nabízí vlastní mechanismus strukturace nazvaný „preference rule system“. Jackendoff si je v tomto kontextu vědom problémů spojených s komponentovým pojetím významu (kritizuje psychologicky neadekvátní model nutných a postačujících podmínek).¹⁶¹

158 Jackendoff, 1988, s. 87.

159 Tamtéž.

160 Tamtéž, s. 89. Jde o jakási produktivní pravidla formace konceptů, která umožňují specifikovat základní koncepty, rozvíjet je.

161 Jackendoff, 1988, 1990. Zde je možné vidět souvislost s externalistickou povahou tohoto „aristotelského“ modelu. Jackendoffova mentalistická, internalistická pozice se snaží být psychologicky adekvátní.

Přes lákavý formální a celostní aspekt se Jackendoffovo řešení může jevit v některých ohledech provizorní a místy vágní. Důvodem může být samozřejmě především to, že nejde o mainstreamovou teorii, tedy že některé oblasti čekají z hlediska koncepčního na další rozpracování. Diskutabilní např. je, která kritéria demarkují prostor mezi konceptuální a nekonceptuální informací, resp. kdy je informace reprezentována jakým systémem, jak jsou stanovovány sémantické stavební bloky (proč zrovna LIQUID je nějakým primitivem) atp. Jackendoff vysvětluje stanovování konceptuálních primitivů jako striktně empiricky motivovanou proceduru (to samé tvrdí i Wierzbicka), která je „motivated by general properties of meaning“. Zjevná disproporce mezi tak obecnými primitivy jako CAUSE a takovými, jako je MOUTH OF však vyvolává otázky po jejich skutečné povaze (vrozené mentální kategorie nebo spíš operativní prostředky analýzy?). Právě toto rozhraní je přitom pro lexikální sémantiku důležité.

Dvouúrovňová sémantika

Model, který odděluje sémantickou (jazykovou) a encyklopedickou informaci při popisu lexikální sémantiky programově a zároveň se soustředí na podrobnou charakteristiku jejich interakce, vypracoval Manfred Bierwisch (a rozpracoval Ewald Lang). Na rozdíl od Jackendoffova přístupu se však tento model soustředí na dynamické aspekty významu při komunikaci, tj. popisuje variantnost užití výrazu v kontextu. A právě tato dynamika významu a její explicitní deskripce a explanace jsou podstatnými trendy v lexikální sémantice současnosti.

Bierwischův model je komponentově orientovaný a užívá notaci predikátové logiky. Sestává ze dvou úrovní – úrovně sémantické v jazykovém smyslu a konceptuální úrovně. Jeho základní snahou je modelovat sémantické procesy modulárně. Na úrovni jazykové sémantiky má definice lexikálního hesla co možná nejjednodušší a nejobecnější podobu – význam je zachycen dekompozičním způsobem ve formátu predikátového kalkulu. Sestává na jedné straně z jakýchsi sémantických primitivů, na straně druhé z proměnných. Ty jsou ohodnoceny na druhé, konceptuální úrovni, kde z hlediska procedurálního projetí dochází k veškerým dynamickým aktualizacím (např. polysémií disambiguace). Toto pojetí odpovídá explicitnímu modelačnímu odlišení pragmatiky a sémantiky. Sémantika tak zůstává čistá a „ostrá“, kontextuálně „kreativní“ interpretace „vyrabí“ až pragmatika. Viz tento model dvou úrovní reprezentace lexému „univerzita“:

λx [purpose [x w] & advanced study and teaching [w]]

λx [institution [x] & purpose [x w]]

λx [building [x] & purpose [x w]]

Na první úrovni vidíme sémantickou reprezentaci lexému (tj. slovníkové heslo „univerzita“), na druhé úrovni pak její pragmatickou konceptuální specifikaci na základě situačního ohodnocení proměnné x z první úrovně (univerzita jako budova, případně instituce – dle kontextu).¹⁶²

Problémů vzniká v tomto případě několik. Zmíňme alespoň jeden – základní nebezpečí tzv. unitárních významů (s výrazem je ve slovníku spojen pouze jeden význam, který je schopný pokrýt všechna užití lexému tak, aby bylo možné daný lexém odlišit od jiných lexémů) spočívá v tom, že dané významy se stávají natolik obecnými, že ztrácejí svoji distinktivní roli. To znamená, že to, co chápeme jako slovníkové/sémantické zachycení slova, v tomto případě neodpovídá bohatosti možných užití, kterou většina lexémů jazyka disponuje. Tvrdit, že „university“ = „advanced study and teaching“, by jistě nebylo vyčerpávajícím popisem významu.

Generativní lexikon

S podobnou ambicí formálně propracovaného přístupu, který integruje syntaktickou a sémantickou rovinu s dynamikou významu v kontextuálním užití přišel i James Pustejovsky, když začal propracovávat svou koncepci generativního lexikonu. Jak název napovídá, buduje Pustejovsky model v rámci širšího modelu generativního, co název nenaznačuje, je, že se snaží učinit jej zároveň kompatibilní s formálními modely sémantickými (na úrovni modelově-teoretické sémantiky). Pustejovsky považuje za důležitý aspekt lexikálněsémantického popisu zachycení kreativity jazyka v ohledu sémantickém, tedy to, co jsme o pár řádků výše označili jako jeden z nejaktuálnějších trendů v lexikální sémantice. Největší aktuální obtíž přitom Pustejovsky vidí v definici interface mezi jazykovým a nejazykovým typem informace.¹⁶³ V opozici k dosud preferovaným způsobům, které označuje jako enumerative lexicons (všechny předpokládané významy a kontexty pro daný výraz jsou předem specifikovány v lexikonu), volí Pustejovsky formát tzv. polymorphic lexicon, „where lexical items are active objects, contributing to the determination of meaning in context, under well-defined constraints“.¹⁶⁴ Oproti tradičním přístupům ho nezajímá ani tak dekompozice slova na nějaké sémantické primitivy (hledání těchto primitivů), ale daleko spíš kompoziční povaha významu lexikální jednotky v kontextu. Také teorie generativního lexikonu se snaží přísně oddělit jazykovou sémantiku od „world knowledge“, přičemž však lexical entry využívá i těchto typů znalostí. Ukázková struktura hesla vypadá následovně:¹⁶⁵

162 Srovnej výklad v Taylor, 2000.

163 Pustejovsky, 2006a, s. 138.

164 Pustejovsky, 2006b, pro bližší vysvětlení viz Pustejovsky, 1996.

165 Pustejovsky, 2006a.

$$\left[\begin{array}{l} \alpha \\ \text{ARGSTR} = \left[\begin{array}{l} \text{ARG1} = x \\ \dots \end{array} \right] \\ \text{EVENTSTR} = \left[\begin{array}{l} \text{E1} = e^1 \\ \dots \end{array} \right] \\ \text{QUALIA} = \left[\begin{array}{l} \text{CONST} = \text{what } x \text{ is made of} \\ \text{FORMAL} = \text{what } x \text{ is} \\ \text{TELIC} = \text{function of } x \\ \text{AGENTIVE} = \text{how } x \text{ came into being} \end{array} \right] \end{array} \right]$$

Čtyři základní roviny budující sémantiku slova obsahují lexical typing structure (odpovídá sémantickým relacím v lyonsovském duchu), argument structure (počet a typ argumentů predikátu), event structure (typ události) a qualia structure („aristotelská“ definice slova vzhledem k formě, účelu atd.). Zejména první a poslední část je vystavěna na komponentově-relační reprezentaci ve smyslu tradičního strukturního popisu lexikonu. Generativní procedury usouvztažňující tyto čtyři typy informací pak umožňují produktivní interpretaci aktuálního významu výrazu v kontextu užití, u Pustejovského typicky v metonymickém užití.

Dynamický aspekt, který je v popředí Pustejovského zájmu, je v opozici ke spíš statickým teoriím klasického generativismu a strukturalismu.¹⁶⁶ Pustejovského teorie je velmi propracovaným rámcem, který můžeme v jeho rozpracovaných verzích už směle označit za výrazný formalizovaný krok směrem k teorii interpretace.¹⁶⁷ Zaměření na problém tzv. regular polysemy (Apresjanův termín) se snaží postihnout dynamický aspekt jazykové sémantiky explicitně procedurálním popisem. Teorie generativního lexikonu je tak očekávatelně velmi podrobně rozpracovávanou a zjemňovanou technikou. Její rozšíření se týká jednak zjednodušování některých pravidel, jednak rozšiřováním pravidel do domén, které prozatím stály mimo Pustejovského fokus (nadvětné útvary, textové strategie apod.). Kritika ze strany kognitivně orientovaných lingvistů pak míří zejména do oblasti rozhraní mezi jazykovou sémantikou a mimojazykovými znalostmi (kritéria odlišení, explicitnost interakce) a do oblasti stanovování metajazykových komponentů popisu významu (resp. jejich interpretace). Přesto nelze popřít, že tento přístup je právě díky určitým rozšířením směrem k pravidlům metaforického užití¹⁶⁸ explicitnějším a formálnějším konkurentem právě

166 To samozřejmě neznamená, že by si strukturalističtí a generativističtí teoretikové dynamické aspekty lexikální sémantiky neuvědomovali. Pokud ale budovali modely sémantiky, budovali je daleko spíš jako teorie kódu, nikoliv jako teorie kódu A teorie produkce (ve smyslu Eco, 2004).

167 Jediný další takto ambiciózní projekt, o kterém víme, je obecněji pojatý návrh Ecův v Eco, 2010.

168 Geeraerts, 2010, s. 153.

kognitivního přístupu.

Komputačně orientované modely

Důkazem, že strukturalisticky orientovaný přístup k jazyku prochází neustálým vývojem, je i rozpracování některých jeho zjištění a východisek v metodách a technikách komputační lingvistiky. Nástup automatizovaného zpracování jazyka, který dal vzniknout odvětvím strojového překladu, korpusové lingvistiky, modelům jako je Wordnet nebo Latent Semantic Analysis, otevřel mnoho metodologických otázek a zároveň spolustanovil nové standardy adekvátnosti modelu a teorie. V případě korpusové lingvistiky např. probíhá už delší dobu debata, jestli se jedná pouze o nový nástroj starých teorií nebo jestli můžeme hovořit spíš o nové teorii jazyka. Bez ohledu na jemné nuance komputačního přístupu k otázkám lexikální sémantiky pouze stručně představíme historicky fundující teorie lexikálního významu vzešlé z tohoto proudu. Vyhneme se přitom aplikovaným přístupům a vědomě (i když neradi) rezignujeme na postižení těch teorií, které jsou vypracovávány v oblasti umělé inteligence a specifické problematiky počítačového zpracování jazyka.¹⁶⁹ Je nepochybné, že současná situace je díky prudkému rozvoji počítačového zpracování jazyka daleko zajímavější a pestřejší a právě k ní by se měla čím dál víc obracet naše pozornost v budoucnosti.¹⁷⁰

První lexikálněsémanticky orientovanou počítačovou databází, o které víme, byl projekt WordNetu, iniciovaný slavným průkopníkem psycholingvistického výzkum Georgem Millerem ve spolupráci s Christiane Fellbaumovou.¹⁷¹ Počátky zpracovávání se kladou do poloviny osmdesátých let a jeho cíle nejsou – to je nutno říct – v první řadě čistě lingvistické. Vznikl původně jako nástroj reprezentace a experimentálního testování psycholingvistického výzkumu, v současné době však nepředstavuje model mentální reprezentace. Jedná se o primárně paradigmaticky orientovaný lexikon sestávající pouze z autosémantik a některých idiomatických konstrukcí. Svou organizací mapuje základní (i méně tradiční) paradigmatické relace, tou „výchozí“ je přitom (široce pojatá) synonymie. Relační podstata WordNetu budující ve výsledku strukturované síť vymežující význam lexikálních jednotek je doplněna i veskrze tradičním lexikografickým popisem významu, nejedná se tedy čistě o relační vymezení významu ve strukturalistickém duchu.¹⁷² Daleko spíš zde máme k dispozici strojově zpracovatelnou deskripci lexikonu z perspektivy, která umožňuje soubory mechanizovaných a statistických operací a je pouze založena na vybraných strukturalistických akcentech.

169 Viz např. starší, ale vynikající sborník Pustejovsky-Bergler, 1991.

170 Viz např. vynikající sborník Saint-Dizier – Viegas (ed.), 1995 nebo třeba Rastier a kol., 2002, práce Kintschovy skupiny na Latent Semantic Analysis (texty online) atd.

171 <http://wordnet.princeton.edu>.

172 Ukázku z hesla viz v Čermák, 2010, s. 330-331, podrobněji o WordNetu např. Fellbaum (ed.), 1998.

Daleko více teoreticky ukotvený počítačový model lexikálněsémantického rozměru jazyka představuje z ruského strukturalismu¹⁷³ vyrostlý přístup Igora Meľčuka: model Smysl-Text.¹⁷⁴ Tento přístup, rozpracovávaný ve spolupráci s Jurijem Apresjanem a Alexandrem Žolkovským, prošel bohatým vývojem a je založen na snaze o formálně korektní, ale v podstatě co nejextenzivnější vymezení lexikálního významu. V jeho základu stojí integrovaný popis zahrnující relace sémantické s ohledem na syntaktické chování jednotek. Celý projekt je svázán jednak s automatickým zpracováním textu, jednak s – v době svého vzniku velmi aktuálním – tématem strojového překladu a hledáním univerzálního metajazyka pro takovýto sémanticky založený, „hloubkový“ model překladu.¹⁷⁵ Jak název napovídá, Meľčukův model má ambici pomocí explicitně definovaných pravidel modelovat korespondence mezi významem a textem, a to na univerzalistickém základě. Jako primární nástroj přitom slouží široce pojatý soubor paradigmatických a syntagmatických relací označovaných jako lexikální funkce a výstupem tohoto projektu je tzv. Explanatory Combinatorial Dictionary.¹⁷⁶ Lexikální funkce představují pojmenování jednotlivých souborů relací, do kterých vstupují jednotky lexikonu daného jazyka. Zahrnují přitom tradiční lexikálněsémantické vztahy relacionistického přístupu strukturalismu (synonyma, hyponyma, antonyma) i jejich podstatné rozšíření o vztahy typu kolektivnost, o derivační vztahy, kolokace atp. Přestože Meľčukův přístup překračuje hranice tradičních strukturalistických omezení (počet a typ sémantických relací), zachovává distinkci mezi sémantickou hodnotou (vyjádřenou množinou funkcí) a encyklopedickou informací o referentu, která do sémantického popisu v tomto modelu nepatří. Jedním z důvodů, které debatu o rozlišování sémantické a encyklopedické informace v takto konstruovaném modelu zakládají, je důvod pragmatický. Jak uvádí např. Raskin, je třeba v explicitních počítačových modelech tyto dva typy informace odlišovat, byť by měla být hranice arbitrární. Důvodem je, že formální teorie „is likely to be a mechanical symbol-manipulation device and such a device cannot manipulate infinite sequences of symbols“.¹⁷⁷ A to by v případě nerozlišování a v podstatě neomezeného inventáře encyklopedických znalostí nebylo možno naplnit. Že je toto rozhraní stanovováno v takových modelech víceméně arbitrárně dle jednotlivých modelů, je běžnou praxí.¹⁷⁸

Zatímco první dva modely představují velmi konkrétní projekty, třetí část našeho přehledu zasvětime nikoliv projektu, ale spíš přístupu. Tím přístupem je stále rostoucí a stále oblíbenější

173 O poněkud jiném významu pojmu „strukturalismus“ v ruské lingvistice (orientováno formálněji) viz např. článek Ivanova a Šaumjana v Doležel (ed.) 1964, s. 54-71.

174 Podrobnější český výklad lze nalézt v Sgall a kol., 1986, velmi stručně také např. v Čermák, 2010, s. 96-97.

175 Viz např. u nás vydaný soubor textů Achmanovová a kol., 1965.

176 Viz Meľčuk, 2006.

177 Raskin, 1985, s. 100.

178 K tématu vztahu tzv. ontologií a slovníků viz např. Saint-Dizier-Viegar (ed.), 1995 nebo Pustejovsky-Bergler (ed.), 1991.

přístup korpusové lingvistiky, jehož rozmach pochopitelně neminul ani lexikální sémantiku.¹⁷⁹

Využití automatického zpracování velkých jazykových korpusů pro účely bádání o lexikálním významu je samozřejmě široké. Pokud budeme uvažovat o využití korpusů při tradičním výzkumu, poslouží korpusy např. jako zdroj empirické evidence, který statisticky relevantně podkládá jazykové intuice, případně jako testovací prostor adekvátnosti dosavadních teorií. Co je ale z hlediska metodologie a uvažování o lexikálním významu podstatnější, umožňuje jednak mnohonásobně zhodnotit dosud spíše opomíjené rozměry tradiční lexikální sémantiky (v případě strukturalismu relace syntagmatické), jednak nabízí na základě specifického vhledu do lexikonu vlastní zjištění o povaze lexikálního významu. Svým důrazem na „usage-based“ teorie významu je rovněž výrazem moderní relativizace langue-parolové opozice (viz např. Kořenický) s podstatnými důsledky pro konceptuální východiska budování jazykové teorie, tu lexikálněsémantickou nevyjímaje.

Podobu korpusového přínosu pro otázky lexikální sémantiky asi nejlépe vystihuje často opakovaný Firthův výrok o poznání toho, co je slovo zač, „by company it keeps“. Korpusově fundované distribucionalistické uvažování o významu (viz ale např. i dřívější pokusy Apresjanovy) pomáhá objektivizovat sémantické faktory, a to jak prostřednictvím asi nejběžnějšího studia kolokací (fenomén sémantické in/kompatibility), tak prostřednictvím sémantické prozodie, vektorové analýzy významu ve vztahu k textům apod.¹⁸⁰

Zajímavý a rozporuplný (možná spíše otevřený) je pohled na implicitní východiska pojetí významu analyzovaného prostřednictvím masivní exploatace parole. Statistické zpracování většinou implikuje difúznost zkoumaných jevů, resp. jejich neostrost, škálovost, tendenci ve smyslu, jak o ní uvažoval už na počátku století Vilém Mathesius.¹⁸¹ Pokud tento rys přeneseme na zjištění o významu, pak budeme mít i zde tendenci hovořit spíše o tendencích, neostrých hranicích, tj. o modelech, které budou tuto vlastnost modelovaných jevů svou strukturovaností adekvátně zachycovat. S tímto obrácením se k analýze parole souvisí i jistý antiredukcionismus korpusového zkoumání opírající se o dynamiku modelovaného pojímaného jako primární evidence. O tom, jaké ontologické presupozice přijímáme tváří v tvář evidenci parole (odhalujeme langue? konstruuje je?) jsme již stručně hovořili, metodologicky lépe uchopitelná otázka však zůstává – proč dekontextualizovat, průměrovat popis, když máme k dispozici tak obrovskou evidenci, že je možné velmi přesně zachycovat vše včetně okrajových jevů. V tomto světle nahlížená strukturalistická teorie centra a periferie získává oporu v „tvrdé“ empirii. Další z významných rysů odlišujících tradiční strukturalistický přístup, je role syntagmatických vztahů. Dosavadní zájem se soustředil

179 Viz např. kvalitní vstup do problematiky v Halliday et al., 2004, zejména Yallopovu kapitolu Words and meaning.

180 Blíže k tomu Sinclair, 2004.

181 Mathesius, 1970.

především na paradigmatický aspekt sémantiky (byť nikoliv pouze!), zohlednění syntagmatického rozměru (resp. možnost jeho masivního vytěžení) přináší novou perspektivu otázkám, kde hledat jednotky významu. Pokud – jak uvádí Teubert – teprve užití výrazu (node) v kontextu disambiguuje význam, není tou jednotkou spíše určitá konfigurace nodu, tj. jeho kolokace? Nerelativizujeme tu naprosto vědomě zásadní strukturalistické dělení mezi tím, co lingvistika rozlišuje jako smysl (užití) a význam/denotace (systémová hodnota)? Pokud nám korpusová lingvistika dává k dispozici velké soubory dat, není možné formulovat teorii kódu s takovou jemností, že už nebude muset být přísně redukcionistická, za což ale zaplatí svou dosavadní formální elegancí a jednoduchostí? A pokud víme (což už Teubert netvrdí), že mechanismus disambiguace obsahuje i nejazykové proměnné, kde, v jaké sféře přesně takovou jednotku významu nakonec hledat? Jaké parametry (typy informace) bude obsahovat lexikální heslo a na jakém stupni konkrétnosti můžeme tyto různé typy informací vymezovat? Korpusová lingvistika nejen vrací staré otázky na scénu, ale hledá empirické a velmi explicitní metody odpovědí.

3.4 Kognitivní sémantika

Podobně jako strukturalismus od zhruba 60. let 20. století, představuje dnes kognitivní sémantika podobně široký (možná ještě širší!) a bohatě strukturovaný proud, který od svých počátků na přelomu 70. a 80. let dal vzniknout mnoha teoriím a metodologiím. Ty spojují často už jen obecná východiska a samy se ubírají vlastními cestami. Proto je velmi nesnadné představit tento nejspíše dominující směr v lexikálněsémantickém bádání jinak než jen v hrubém náčrtu. O co nám půjde, je ale spíše vymezení právě oněch východisek, která odlišují kognitivní sémantiku od předchozích teorií a vymezení tří, čtyř výkladových rámců, jež tato východiska užívají jako základ svých modelů.

Jak už jsme několikrát zmínili, kognitivní posun v uvažování o lexikálním významu lze v lingvistice spatřovat zhruba od 70. let 20. století. Chomského iniciační formálně-syntaktický počín dal postupně vzniknout mnoha reakcím, na jejich základě a průniku lingvistiky a jiných oborů se postupně začala profilovat specifická verze kognitivní sémantiky (a lingvistiky obecně, tj. i gramatiky), která akcentovala v teoriích jazyka jiná místa než Chomsky a spol. Zatímco ambice Katzovy vyznívají spíše platonisticky a Fodorova sémantika je kognitivní zcela jiným způsobem, Jackendoffovy návrhy se nachází někde na pomezí a Wierzbické kognitivismus je spíše jakousi jazykovou antropologií (a kulturní lingvistikou), práce George Lakoffa, Leonarda Talmyho, Rolanda Langackera, Charlese Fillmora nebo Gillese Fauconniera představují základy toho, co je

dnes považováno za Kognitivismus s velkým K.¹⁸²

Východiska kognitivní sémantiky můžeme vymezit prostřednictvím kontrastu s konkurenčními přístupy soudobými i minulými. George Lakoff spolu s Markem Johnsonem ve své slavné knize *Metafory, kterými žijeme* vystavěli své pojetí kognitivní lingvistiky na těchto pilířích:

- Základním východiskem porozumění jazykovým jevům je sémantika – jazyk není formálně-symbolický systém, je to systém spočívající na sémantice (srov. Chomského GG).
- Jazyk je zároveň místem, kde lze sledovat organizaci našeho konceptuálního systému – jazyk je typem pojmového systému (srov. tradiční strukturalismus).
- Pojmový systém je systematicky organizován prostřednictvím mechanismu metafor a tvoří kategorie s radiální strukturou – tyto mechanismy je třeba studovat (srov. tradiční strukturalismus, GS model atd.)
- A základ základů – teorie jazyka by měla být experiencialistická, nikoliv založená na tzv. objektivistickém paradigmatu sémantiky, jak ji prezentovala valná část analytické filozofie jazyka a formální sémantiky.

Leonardy Talmy charakterizuje opozici k pravdivostně-hodnotové objektivistické sémantice (a v podstatě proti téměř celé dosavadní tradici) takto: „[R]esearch on cognitive semantics is research on conceptual content and its organization in language“.¹⁸³ Vyvyan Evansová a Melanie Greenová v obsáhlém úvodu do kognitivní lingvistiky *Cognitive Linguistics*¹⁸⁴ vymezují východiska kognitivní sémantiky následovně:

1. Pojmové struktury jsou vtělesněné (embodied; „teze vtělesněné kognice“).
2. Sémantická struktura je pojmová struktura.
3. Reprezentace významu je encyklopedická.
4. Konstrukce významu má povahu konceptualizace.

První východisko je východiskem pro náš účel příliš obecným a nebudeme se jím zabývat. Druhý bod jsme již přiblížili a nepředstavuje unikum kognitivní sémantiky, body 3 a 4 stojí za rozvinutí, protože představují průřez specifickou povahou kognitivní sémantiky. Za ústřední přitom považujeme zejména bod 3 – stručné zobecnění kognitivního přístupu v lexikální sémantice je možné shrnout pod Langackerovo heslo znějící: doktrína encyklopedické sémantiky.

Jak upozorňuje s odkazem na práce Keitha Allana Peeters, pojmy (řekněme výkladové rámce) jako Fauconnierovy mentální prostory, Lakoffovy idealizované kognitivní modely a Fillmorovy frames nejsou sice v žádném případě identické, ale „they call extensively upon

182 O distinkci viz např. Lukeš, 2006.

183 Citováno podle Evans-Green, 2006, s. 156.

184 Evans-Green, 2006, s. 157.

encyclopedic knowledge".¹⁸⁵ Vývoj názorů v této oblasti byl pozvolný. Koneckonců jeden ze základních představitelů George Lakoff vyšel z formálního paradigmatu chomskyánského, takže i v těchto otázkách šlo vlastně o jakýsi přechod od názoru, že je nutné jazykově-sémantické a encyklopedické odlišovat, až po rozpuštění těchto hranic ve prospěch unifikovaného encyklopedického pojetí.

Za základní východisko lze považovat Geeraertsovu „maximalistickou hypotézu významu“. Jen připomeňme, že ji lze charakterizovat jako „one in which differences between semantic and encyclopedic knowledge, or more generally, between semantics and pragmatics, are not taken as a point of departure. Giving up the distinction is relevant for the description of separate lexical items: it implies that it is no longer necessary to draw the borderline between strictly definitional and merely descriptive features“.¹⁸⁶ Viděli jsme, že toto pojetí v podstatě napadá klasickou distinkci vtělenou např. do sporu o syntetické vs. analytické výroky (Quine), ale tím i jádro tradiční lexikální, logicko-definičně vystavěné sémantiky. Přesvědčení, že „words do not represent neatly packaged bundles of meaning (the dictionary view), but serve as ‘points of access’ to vast repositories of knowledge relating to a particular concept or conceptual domain,“ je ústředním bodem kognitivní sémantiky a důvodem k útrpnému povzdechnutí tradičních i moderních sémantiků nekognitivistických. Langacker¹⁸⁷ tvrdí, že ostrý rozdíl mezi sémantikou a pragmatikou (což se pro něj rovná rozdílu mezi linguistic a extralinguistic knowledge) je do značné míry uměle vytvořený. Peeters parafrázuje jeho pozici takto: „there is only one "viable conception" of linguistic semantics, namely the one that a) avoids "false dichotomies" such as those just referred to, and b) adopts an unashamedly encyclopedic perspective. The second feature follows from the first.“¹⁸⁸

Geeraerts, jeden z vůdčích propagátorů kognitivnělingvistického přístupu k lexikální sémantice, vidí potřebu tuto dichotomii opustit jako důsledek nutnosti studovat lexikální koncepty jako integrální část lidské kognice, což je ve zjevném protikladu s klasickým pojetím strukturálním a tím, co toto pojetí odlišuje i od tradice katzovské. To samozřejmě vyžaduje i obecnou změnu perspektivy a metody lexikálněsémantického výzkumu a popisu. A to proto, že „encyclopedic information does not usually take the form of single concepts, of the type that correspond to a single lexical item“.¹⁸⁹ V Lakoffově, Geeraertsově nebo Fillmorově pojetí jsou naše znalosti organizovány v podobě jakýchsi „větších balíků znalostí“, a proto „all of these forms of knowledge far transcend

185 Peeters, 2000, s. 4.

186 Geeraerts, 2010, s. 222.

187 Langacker, 2008, s. 40.

188 Peeters, 2000, s. 4.

189 Geeraerts, 2010, s. 222.

the boundaries of a single lexical item“.¹⁹⁰ Fillmore¹⁹¹ charakterizuje tuto změnu oproti strukturalistickým teoriím polí takto: na rozdíl od katalogizování vztahů mezi lexikálními jednotkami a charakterizování množin jednotek strukturovaných těmito vztahy, kognitivní lingvistika (v pojetí rámců nebo znalostních schémat, viz rovněž Minsky, Schank a Abelson, pozn. M.N.) musí ve svém popisu postupovat jinak. Pro porozumění významu slova je nutné vyložit jej na pozadí zkušenostní báze, souboru přesvědčení, které zakládají konceptuální předpoklady pro porozumění významu. V tomto pojetí nepopisujeme přímé vztahy mezi lexikálními jednotkami (a jejich významy), ale vždy je vidíme jako vztažené k těmto rámcům. „An encyclopedic conception of linguistic meaning, then, requires a way of representing those larger chunks of knowledge, together with a means of linking all the relevant lexical items to that broader conceptual structure“.¹⁹²

Tuto tendenci naznačuje Lakoff už v roce 1974, kdy ještě zřejmě nebyl úplně přesvědčený o nutnosti bourat sémanticko-encyklopedickou distinkci. Svým tvrzením, že „one cannot just set up artificial boundaries and rule out of the study of language such things as human reasoning, context, social interaction, deixis, fuzziness, sarcasm, discourse types, fragments, variation among speakers, etc.“ směřuje k přesvědčení, charakterizující pohled současné kognitivně orientované lexikální sémantiky, přesvědčení, že “the boundaries are disappearing daily, and one should not be too surprised if the domain of the field continues to expand“.¹⁹³ Ve své pozdější, asi nejslavnější práci *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, vidí existenci rozhraní slovník-encyklopedie jako umělé rozhraní, jako důsledek mylného objektivistického paradigmatu lingvistiky (reprezentovaného např. soudobou montaguovskou formální sémantikou) kořenícího v aristotelském pojetí významu a představě jazyka jako samostatného, na člověku (z hlediska zkoumání) nezávislého artefaktu.¹⁹⁴

Zmínka o tom, že slova bychom měli vnímat spíš jako určité **access points** směřující do domén encyklopedické znalosti, poukazuje k velmi podstatnému bodu č. 4. Kognitivní lingvistika je orientována primárně dynamicky, tj. sleduje nejen strukturu konceptů, ale součástí deskripce je jednak popis mechanismů, které tuto strukturaci konceptů zakládají a umožňují tak vysvětlit např. dynamickou povahu sémantiky (a obecně vztahu langue/parole), jednak popis mechanismů, které umožňují vysvětlit rovněž procesy aktuální komunikační interpretace. Ve druhé kapitole a také zde o pár řádků výše jsme charakterizovali východiska encyklopedického přístupu k charakteristice významu. Vyjdeme-li z toho, že význam nahlízejí kognitivní lingvisté často spíš jako doménově

190 Tamtéž.

191 Fillmore and Atkins, 1992, s. 76–77.

192 Geeraerts, 2010, s. 222.

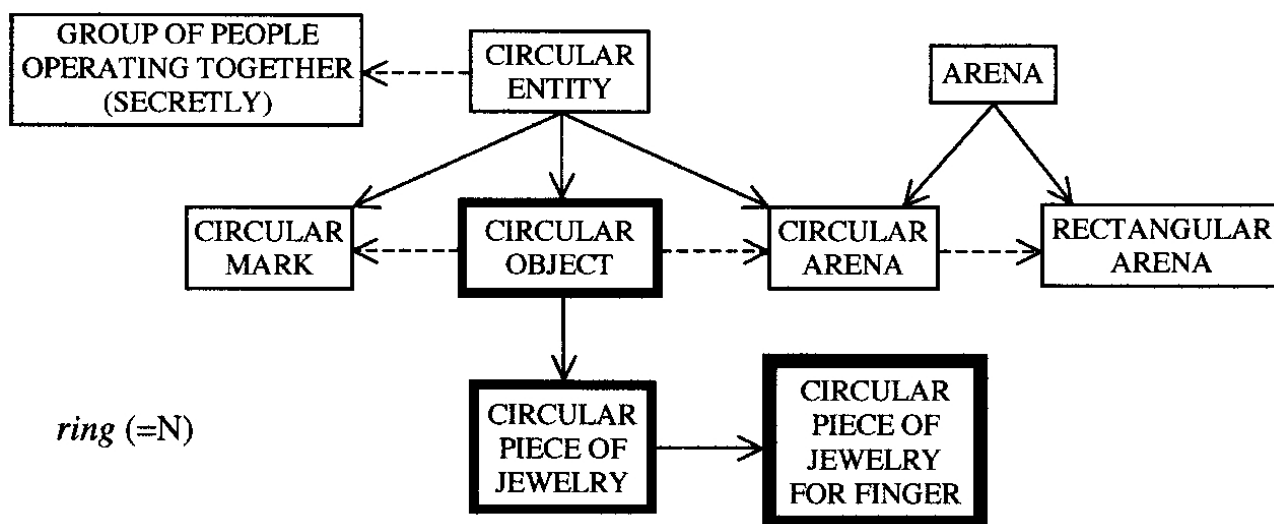
193 Lakoff, 1974, s. 178.

194 Lakoff ve své stati *Cognitive Semantics* tvrdí, že „objectivist cognition failed in large measure because of its conception of meaning“. Viz Lakoff, 1988, s. 120.

organizovanou, pravděpodobnostně organizovanou a škálovanou sítí informací/rysů/jednotek znalostí, pak dynamický a konstrukční aspekt spočívá v tom, že významy nejsou při interpretaci přenášeny/vybírány, ale daleko spíše tvořeny v dané komunikační situaci jako aktivace příslušných znalostí, a to s ohledem na komunikační kontext jazykový i mimojazykový. Význam ve smyslu interpretace de facto vždy a znova v komunikaci vznikne jako výsledek aktivní interpretace. Vidět významy jako stabilní, předem hotové a jasně ohraničené balíky čistě jazykové informace, která je zřetelně oddělena od informace nejazykové, znamená podle kognitivních sémantiků nejen arbitrárně rozhodnout o tom, co je a co není jazykovou informací, ale znamená to rovněž získat formálně čistý pohled na význam jen za tu cenu, že interpretačně „obslouží“ pouze výsek komunikace a selhává v mnoha přirozených situacích.

Vzhledem k nižšímu stupni unifikované formalizace v kognitivistickém proudu (nikoliv však k její absenci) a k různorodému pohledu na povahu metajazyka (od přirozeného jazyka po image schemes, síťové diagramy apod.) se nepokusíme popsat jednotlivé modely (nebylo by to ani možné), ale spíš si na ukázce zvýrazníme podstatné aspekty kognitivistického přístupu: difúznost, bohatou strukturovanost významu a jeho encyklopedický charakter.

Klasický model encyklopedicky pojatého významu nabízí Langacker prostřednictvím ukázky sémantické reprezentace lexému „ring“.¹⁹⁵

Langackerův model je model síťový (network). Zachycuje v něm sémantiku lexému jako konceptuální, strukturovanou sítí znalostí. Strukturaci této sítě organizují na základní úrovni tzv. domény. Domény jsou oblasti zkušeností různé obecnosti a různé complexity, na pozadí kterých je možné lexému porozumět (např. TEPLOTA, PROSTOR, OBCHODNÍ TRANSAKCE atd.). V

¹⁹⁵ Langacker, 2008, s. 37.

rámci lexému tvoří tyto domény tzv. domain matrix, tj. soubory zkušenostních rámců, které umožňují lexém interpretovat. Specifikaci ve vztahu významu lexému k doménám zajišťuje mechanismus scope (tj. výběr relevantních aspektů znalostí). Hierarchicky a pravděpodobnostně fixovaná síť je zároveň kontextově citlivá – tj. obsahuje selektivní mechanismus aktivující znalosti (informace), k nimž lexém poukazuje, na základě široce pojímaných kontextových okolností (Ecův ko-text i situační okolnosti jako mimojazykové faktory).¹⁹⁶ Zároveň je v modelu zachycena i vlastnost, na kterou výrazně odkazuje práce Lakoffova – a to je prototypická strukturace významu. Tedy fakt, že některé aspekty informace tvořící sémantiku jsou centrálnější než jiné.¹⁹⁷

196 Podobné síťové a široce znalostní – encyklopedické pojetí významu nalezneme např. u Allwooda (2003), mnoho podobností nalezneme také v modelu Fillmorově (1992).

197 K tomu viz studie Eleanor Roschové, např. Rosch, 1975.

4. Proudý a směry v československé a české lexikální sémantice od poloviny 20. století do současnosti: základní přehled

V předchozí kapitole jsme se pokusili s pomocí Geeraertsovy klasifikace vymezit proměny teorií lexikální sémantiky ve 20. století. Cílem bylo především nastínit obecné charakteristiky jednotlivých paradigmat, a tím učinit typologická kritéria explicitnějšími. Získali jsme tak jednak (samozřejmě provizorní) analytický nástroj pro uchopení československých a českých teorií lexikálního významu, jednak představu o obecných tendencích vývoje oboru. To první využijeme při úvahách o klasifikaci námi sledovaných konceptů, to druhé při jejich hodnocení.

Jak jsme uvedli v úvodní kapitole, zajímají nás jak podoby a specifika vývoje lexikálněsémantické teorie v posledním půlstoletí československé a české jazykovědy, tak především její teoretická perspektivnost (o tu jde především). Důvodem zájmu je snaha pochopit, co nabízí námi sledované teorie výrazným mezioborovým, široce integračním a také formalizačním procesům, jež můžeme ve světové lexikální sémantice v posledních desetiletích pozorovat. Věříme totiž, že v detailech se kromě d'ábla občas ukrývají i postřehy, které v nových rámcích a podmínkách mohou posloužit jako momenty rozvoje teorie. Takové body hledáme především.

Při našem stručném a schematizovaném přehledu vývoje lexikálněsémantických teorií nelze nezmínit podstatná historická východiska spadající chronologicky mimo námi sledovaný rámec. Je nepochybné, že bohatým ideovým základem československé a později české lexikální sémantiky jsou myšlenky formulované a rozpracováváné v myšlenkovém klimatu ovlivněném tezemi členů Pražského lingvistického kroužku. A tím nemáme na mysli jen ty, které se bezprostředně vztahují k lexikologické problematice (viz tzv. *Teze*), ale také obecnělingvistická východiska konceptualizovaná prostřednictvím rozvíjení pojmů funkce, systém, struktura, bez/příznakovost, opozice, potenciálnost, opozice centrum-periférie, relativizace vztahu synchronní-diachronní apod. Za systematictější konkretizaci lze z tohoto hlediska považovat zejména předválečnou Ziskalovu sérii prací věnovaných lexikografické teorii a praxi.¹⁹⁸ Na počátku padesátých let vydává Vladimír Šmilauer svoji práci o lexikální sémantice,¹⁹⁹ v polovině padesátých let vychází *Česká sémantika* Františka Jílka. V tomtéž období se objevují také lexikálněsémantické práce Otto Ducháčka, které už vnímáme jako reprezentanty kritické reflexe klasického lexikálněsémantického strukturalismu v podobě jak předválečné, tak nastupující lexikální sémantiky, zejména francouzské.²⁰⁰

Druhá polovina padesátých let je obdobím, kdy začala česká lingvistika věnovat

198 Ziskal, 1938a, b, c.

199 Šmilauer, 1953.

200 Jedná se o reflexi tématu pojmových polí (Trier, Porzig aj.)

problematice lexikálního významu soustředěnější a intenzivnější pozornost. Pro toto období je charakteristická především metodologická a programová debata. České lexikálněsémantické myšlení začíná formovat řada textů, jež zapadají do myšlenkového schématu spojující dobově všudypřítomnou teorii odrazu se základními postuláty strukturální, systémové lingvistiky. Z obecnělingvistického hlediska se jako klíčové události jeví stati určujících teoretiků tohoto přístupu: Miloše Dokulila, Františka Daneše, Jána Horeckého, Pavla Trosta, Václava Hraběte a dalších.²⁰¹ Debaty se soustředí na základní teoretickou strukturaci prostoru významové analýzy, tj. precizují se pojmy relačního a systémového charakteru jazyka, konceptualizuje se teze o jazykové specifičnosti zkoumaných kategorií, řeší se vztah mezi kategoriemi významu, pojmu, obsahu, myšlení atp. Jozef Filipec spolu s Bohuslavem Havránkem v té době a na pozadí uvedených debat formulují první programové texty výzkumu lexikální sémantiky.²⁰²

O systematickém rozvoji československé strukturalistické lexikální sémantiky můžeme hovořit podle našeho názoru od počátku šedesátých let. V té době již nabývá zkoumání (minimálně v teoretickém rozměru) kritické aplikace některých obecněji strukturalistických pojmů (systém, opozice, lexikální pole, sém) i pojmů typických pro pražskou školu (viz výše). To odpovídá i zahraničním trendům, jež v té době směřují zejména k formalizaci a sémantizaci jazykovědného zkoumání. V šedesátých a sedmdesátých letech se objevují zásadní práce Pottierovy, Greimasovy, Coseriovy, Melčukovy, Apresjanovy, Katze s Fodorem, Weinreichovy, Bierwischovy atd. (viz minulou kapitolu). Klíčovou úlohu v této etapě sehrávají kromě Josefa Filipce také další osobnosti. Z teoretického hlediska píší důležité příspěvky Ján Horecký,²⁰³ teoretické základy svého pojetí lexikální sémantiky formulují Juraj Dolník²⁰⁴ a Vincent Blanár²⁰⁵ nebo Igor Němec²⁰⁶ (a vzniká obecně větší počet teoretických studií). Československá strukturalistická sémantika se přitom neustále proměňuje prostřednictvím výrazného kontaktu se zahraničím. Navzdory politickým okolnostem reflektuje nejen bohatou teoretickou inspiraci sovětskou, ale také aktuální trendy tehdejší západní jazykovědy.²⁰⁷ To v posledku znamená i proměny témat, akcentů, metodologických postupů, takže je velmi těžké hodnotit, kdy ještě můžeme hovořit o tradičním strukturalistickém paradigmatu a kdy už o tom, co Geeraerts označuje za paradigma neostrukturalistické. Pokud bychom vzali jako východisko jeho charakteristiku neostrukturalismu jako přístupu, který dále staví na strukturálních postulátech a rozvíjí je na pozadí jejich generativistické „transformace“ v podobě

201 Srovnej klíčový sborník Kol., 1958.

202 Filipec-Havránek, 1958, Filipec, 1957.

203 Např. Horecký, 1976.

204 Např. Dolník, 1978.

205 Např. Blanár, 1978.

206 Např. Němec, 1980.

207 Viz Filipec-Čermák, 1985 (a zmínku ve Filipec, 1994 o původním rozsahu reflektující kapitoly) nebo Ducháček, 1969.

teoretického akcentu na „the demarcation of linguistic knowledge with regard to cognition in the broader sense, and the possibility of formalizing linguistic meaning,“²⁰⁸ pak bychom mohli poměrně snadno považovat celou československou strukturální lexikální sémantiku spíš za sémantiku neostrukturální.

Tento posun k neostrukturalismu zosobňuje jednak názorový vývoj dosavadních proponentů strukturalistické TLV,²⁰⁹ jednak zejména od počátku devadesátých let rozsáhlou organizační a publikační činností František Čermák. Hlavně jeho zásluhou se československá strukturalistická sémantika rozvíjela dál v českém prostředí směrem k počítačové/korpusové lexikální sémantice. Textovým výrazem těchto změn je diskuze, která se odehrála na stránkách Slova a slovesnosti v první polovině devadesátých let. Debatu mezi Františkem Čermákem, Janem Kořenským, Josefem Filipcem, Igiorem Němcem aj. je možné vnímat jako programové vyjasňování dalšího směřování české lexikální sémantiky, jako reakci na podněty, které se český strukturalismus snažil zpracovat.

Neostrukturalistická linie má samozřejmě v českém prostředí více podob (viz např. projekt českého Wordnetu) a ohlašující se tendence lze vidět, jak jsme řekli, už od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. Jde přitom o různé podoby takových reflexí, které se vždy netýkají jen lexikální sémantiky. Formující roli určitě sehrály práce ruských strukturalistů (u kterých byla zjevná tendence k formalizačnímu přístupu), v některých pracích (např. u Blanára) lze nalézt aspekty, které by je sblížovaly s přístupem Wierzbické. Nastupující textová lingvistika přinesla v některých případech zajímavé lexikologické implikace (Petöfi, Beaugrande) a rozhodně neušla pozornosti sílicí kognitivní věda ve své UI variantě (Schank, Minsky). V lingvistickém prostředí je ale doposud nejvlivnější právě neostrukturální sémantika „čermákovská“. Instruktivní je z tohoto hlediska například sborník *Manuál korpusové lexikografie*,²¹⁰ který – v lexikografické tradici české lexikální sémantiky – zachycuje hlavní témata, nástroje a metodologické posuny československého strukturalismu k českému neostrukturalismu.

Jinou, nikoliv však nesouvisející nebo snad mimoběžnou linií vývoje české lexikální sémantiky, je linie kognitivně-kulturní. Geeraerts kognitivní sémantiku charakterizuje jako přístup, který (nejen ideově, ale doslova v historické a osobnostní návaznosti)²¹¹ rozvinul ty tendence, které do TLV přinesla původně generativistická lexikální sémantika: „Generative grammar stimulated the interest in two aspects of lexical semantics that were relatively unimportant for the original structuralist approaches: on the one hand, the psychological reality of semantic analyses, and on the other, the adequacy of formal representations of word meaning. The first of these new points of

208 Geeraerts, 2010, s. 124.

209 Srov. Např. Filipcovy texty z devadesátých let (Filipec, 1994; Filipec, 1996, Němec, 1992).

210 Čermák-Blatná, 1995.

211 Viz názorové a teoretické zázemí Lakoffovo, Langackerovo nebo Fillmorovo.

interest contributed to the emergence of a theoretical framework that departs from the structuralist principles in major respects. This is the cognitive semantics movement [...]“.²¹² Tato specifická varianta kognitivní sémantiky²¹³ se začala nenápadně ohlašovat zhruba od poloviny osmdesátých let, ale výrazněji se v prostoru české lexikální sémantiky prosadila, částečně v konfrontaci s převládající strukturální a neostrukturální tradicí, až koncem let devadesátých. S českou variantou strukturalismu je přitom spojena personálně (Iva Nebeská), ale i rozvíjením některých potenciálních oblastí, jejichž spíš okrajovou pozici je možné v myšlenkovém rámci strukturalismu identifikovat (např. v pracích Němcových).²¹⁴ Po prvních článcích z konce devadesátých let²¹⁵ se objevuje několik sborníků,²¹⁶ v roce 2005 kolektivní monografie *Co na srdci to na jazyku* a samozřejmě další dílčí studie (mimo jiné směřující i do oblasti didaktiky). Zatím posledním větším výstupem této „školy“ je monografie Ireny Vaňkové *Nádoba plná řeči*.²¹⁷

Tímto přehledem rozdělujícím českou lexikální sémantiku do tří proudů nechceme vytvářet nějakou schematickou iluzi. Jak ukáže následující kapitola, skutečnost je samozřejmě barvitá. Je zcela zřejmé, že kontury vývoje, jak je naznačujeme, jsou pouze provizorní, jednotlivé proudy nejsou neprostupné, bez vzájemného vlivu nebo snad v přísném protikladu (to vše se pokusíme ukázat v páté kapitole). Stejně tak je zřejmé, že ne všechny práce zapadají snadno i do tohoto hrubého schématu. Jak ukážeme na jednom příkladu v poslední podkapitole páté kapitoly, lze najít v české lexikální sémantice i solitérní přístupy, na které je náš koncept krátký (příspěvek Jana Kořenského).

Současnou situaci asi nejlépe vystihuje již v úvodu zmiňovaná pluralita přístupů. Momentální koexistence různě akcentovaného strukturalismu/neostrukturalismu, počítačnických přístupů (v naší práci nejsou zahrnuty), kognitivních modelů (kulturně-kognitivní, formálněji orientovaných), zatím spíš spící potenciál Kořenského náčrtů nebo postupné seznamování s aktuálními trendy (generativní lexikon apod.) jsou obrazem plurality současného světového kontextu. Cílem následující kapitoly je teoreticky zachytit a kritizovat dosavadní výrazné přístupy (na pozadí obecnějších východisek i historického kontextu světového). Důvodem je snaha lépe porozumět možnostem, které čekají.

212 Geeraerts, 2010, s.

213 Viz níže v samostatné kapitole.

214 Např. Němec, 1987.

215 Např. takřka programový Vaňková, 1999.

216 Např. Vaňková, 2001.

217 Vaňková, 2007.

5. Analýza koncepcí

5.1 Československý lexikálněsémantický strukturalismus

Charakterizovat československý lingvistický strukturalismus v oblasti lexikální sémantiky se pokusíme až v závěru této kapitoly (a uvidíme, že i přes veškerou snahu půjde o náčrt velmi obecný). Na tomto místě chceme poznamenat spíš něco málo k tomu, jak oddíl o československém strukturalismu pojmáme.

V celé práci vědomě kolísáme mezi přístupem problémovým a přístupem historickým. To s sebou nese nebezpečí nedostatečné detailnosti pramenné (textů je mnoho, detaily mohou v procesu selekce zapadnout) a zároveň nebezpečí neadekvátnosti interpretačních konceptů (jsou vytvářeny postulativně, byť na základě komplikované interakce hned několika oblastí zkoumání jazyka). Proto ještě jednou připomínáme: cílem není podat vyčerpávající a historicky detailní obraz jednotlivých autorských koncepcí (každá by byla na monografii nebo přinejmenším obsáhlou časopiseckou studií), ale modelovat jejich prostřednictvím obecnější tendence spjaté s tímto myšlenkově i historicky relativně (!) uzavřeným obdobím. Ne u všech autorů nalezneme propracovány všechny námi mapované oblasti (a už vůbec ne ve stejné míře!), to nám ale vůbec nevádí. Co nás zajímá, je úmyslně volně vymezený cíl mapování „pojetí lexikálního významu“ a naše mapovací nástroje jsou prostě nástroje – budeme je používat jen tam, kde to bude mít smysl. Samostatné představení jednotlivých koncepcí tak slouží pro následnou syntézu, která nemusí být jednodušší nebo koherentní (jednotlivé modely významu jako empirické nástroje by však takové být měly!). Syntetizující obraz bude tím nejdůležitějším – podkladem pro vymezení prostoru kooperace a rozvoje. Nadneseně řečeno dílčím podkladem pro prolegomena teorie lexikálního významu. Shromáždit a interpretovat tyto podklady je cílem následujících řádků a v posledku celé páté kapitoly.

5.1.1 Reprezentativní modely

V minulé kapitole jsme nastínili model vývoje lexikální sémantiky v československém a později českém jazykovědném prostoru. Jeho cílem bylo ukázat spíš přechody než hranice, jeho vícedoménový charakter jednak ve vztahu k jeho osobnostním reprezentantům, jednak k provizorním pojmovým hranicím. Kapitulu 4 je tak možné vnímat jako návod pro čtení přeci jen více schematické kapitoly 5. Ti ze sledovaných autorů, kteří ve 4. kapitole překračovali hranice paradigmat a obecných teorií, zůstanou v kapitole 5 provizorně a dočasně uvnitř těchto hranic. Kognitivistické tendence Němcovy tak budou probrány v rámci jeho strukturalismu,

strukturalistická minulost neostrukturalistů a kognitivistů bude vyložena v této jejich „současnosti“. Klasifikace je tu ovládána parciálním cílem. A ten metacílem.

5.1.1.1 Filipcův polyfasetový strukturální model

Že jsme zvolili jako první reprezentativní model české strukturalistické lexikální sémantiky model Josefa Filipce, není náhodné. Filipcovo dílo je jednak svou povahou zároveň vůdčí a prototypické (koneckonců vyvrcholilo syntézou v jakémsi „čtvrtém dílu“ akademické Mluvnice češtiny), jednak je z hlediska publikační aktivity a rozsahu témat zjevně nejpropracovanější koncepcí české lexikální sémantiky druhé poloviny 20. století. Spolu s koncepcí Vincenta Blanára tvoří osu strukturalistického myšlení o významu slova v tehdejší Československu. Důležitou roli hraje také to, že Josef Filipec své texty vždy zařazoval do širších obecnělingvistických souvislostí, tedy že se své názory na povahu lexikálního významu pokoušel fundovat i kontextově. Tím nám nabízí prostor pro komplexnější interpretaci.

Navzdory výše uvedenému není snadné Filipcův model významu slova rekonstruovat. Jeho „stavba významu“ je svými oddíly a pododdíly a oddíly těchto pododdílů až scholasticky dimenzovaná. Daní za tuto strukturační opulentnost je přitom bohužel místy nepřehlednost, nejasnost, do níž (z počátku zřetelné) kontury modelu postupně upadají. Tato tendence ke komplexnosti modelu není sama o sobě na závadu – spíš podtrhuje Filipcem mnohokrát zdůrazňovanou polyfasetovost pojmu význam a je s ní v souladu. Bohužel však komplikuje odpovědi na ty otázky, které jsme si stanovili jako základní pro identifikaci pojmu lexikální význam. Pojmy, které považujeme z tohoto hlediska za klíčové, totiž nejsou vždy jasně vymezeny, nebo se jasně zdají jen na první pohled. Některé z nich nejsou definovány, některé jsou vymezeny jen velmi vágně, některé jsou užívány okazionálně a jako synonymní (neexplicitně) s jinými, některé jsou užívány rozporuplně. Tato otevřená mlhavost poté znesnadňuje narýsování ostřejších kontur celé teorie.

Podobně jako ostatní z námi sledovaných přístupů i ten Filipcův se snaží situovat model významu do pojmového prostoru, jehož dimenzemi jsou:

1. význam ve vztahu k mentální skutečnosti (reprezentace) a mimojazykovému světu, jenž je předmětem pojmenování (denotace, reference),
2. význam ve vztahu k jazykovědné abstrakci (langue) a faktu užívání jazyka (parole),
3. význam ve vztahu ke slovník-encyklopedické opozici (koncept vnitřní organizace významu, relevantnost a hierarchie sémů),
4. význam ve vztahu k teorii znaku (bilaterálnost),

5. význam ve vztahu k dynamické povaze jazyka a uživatelské kreativě (metafora, aktualizace),
6. význam ve vztahu k normativně-sociální dimenzi jazyka a řečového chování (hranice významu, problém pravidla, sdílení významu),
7. význam ve vztahu k jiným jazykovým rovinám,
8. význam jako vnitřně strukturovaný objekt (složky významu, definice, úplnost popisu).

Tyto dimenze se pokusíme podrobit nějaké přehledné transformaci. Transformací budeme rozumět interpretaci obsahu těchto dimenzí v pojmových strukturách námi ustanovených rovin z kapitoly 2.

Nejprve trochu obecněji. V jednotlivých Filipecových metodologicky orientovaných pracích (namátkou 1957, 1968, 1973, 1985, 1998) lze najít jak formulace, jejichž obecná forma má podobu „Význam je (X)“, tak samozřejmě mnoho formulací, které pojem významu vymezují parciálně „Význam má VLASTNOST (X)“, nepřímo nebo negativně „Význam NENÍ (X)“ nebo kontextově „Význam je v tomto ohledu (DEFINOVANÝ TERMÍN ve vztahu vyplývání k pojmu význam).“ Např. „význam slova není užitím (1973)“, „význam je jazyková hodnota“ (tamtéž), „význam je společensky identifikovatelná informace“ (1985), „Význam není psychologická kvalita“ (1968) atd.

Základní pracovní definici významu – míněno jako východisko pro následné specifikace – nalezneme v *České lexikologii*: „Je to jazykově ztvárněný odraz mimojazykové skutečnosti buď jednotlivé, nebo třídy skutečností nebo vztahu skutečností zprostředkovaný vědomím, který je v nutném recipročním vztahu k lexikální formě, gramaticky utvářené a spolu s ní souvztažný s lexikálními jednotkami příslušné nadřazené třídy nebo dílčího systému a aktualizuje se při užití lexikální jednotky v kontextech“.²¹⁸ Filipec v ní charakterizuje význam jako systémovou (1973) jazykovou jednotku, relačně velmi komplexně zapojenou interními i externími vztahy (1985), jednotku znakové povahy (1973, 1985), která v komunikačním užití prochází procesem aktualizace (Filipec někdy hovoří o tom, že nabývá hodnoty – valeur).

Zásadní relační povahu zachytil Filipec v následujícím schématu:²¹⁹

²¹⁸ Filipec-Čermák, 1985, s. 49.

²¹⁹ Tamtéž, s. 50. Tam viz i legendu ke zkratkám.

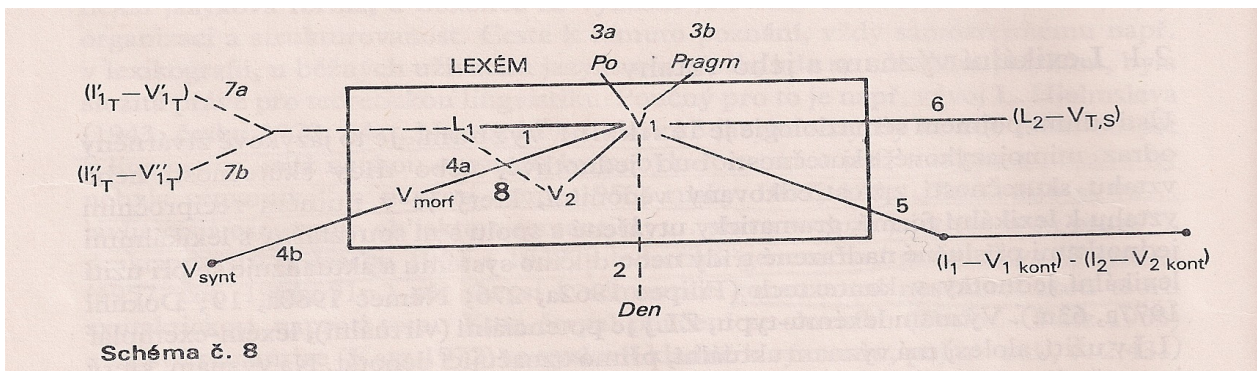
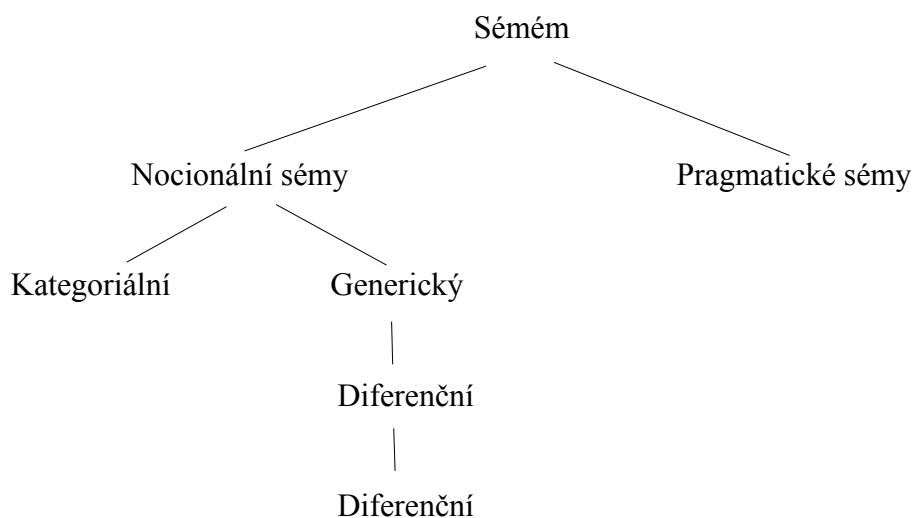

Schéma č. 8

Je zřetelné, že význam je nějak vztažen k výrazům, k jiným jazykovým jednotkám (včetně významů), k mimojazykové skutečnosti, k mysli uživatele jazyka, vstupuje do vztahů společenských, poznávacích atp. Tzn. že je možné jej potenciálně vnímat jako velmi komplexní funkci.

Jak však Filipec upozorňuje (1985, 52nn.), význam je entitativní povahy – není podle něj produktem relací, vstupuje do nich, účastní se jich, ale není jimi konstituován. A to navzdory de saussurovskému diktu o čistých diferencích konstituujících obě složky jazykového znaku.

Hrubou architekturu Filipcova modelu významu lze zachytit následovně: terminologickým ekvivalentem lexikálního významu je sémém (který vymezuje Filipec prostě jako význam,²²⁰ nebo jako strukturní význam²²¹). Sémém je vnitřně strukturován na část nocionální a pragmatickou (ty mají různou „váhu“), které jsou tvořeny hierarchicky organizovanými elementárními sémantickými komponenty – sémy. Tyto sémy jsou metodologickými prostředky individualizace významu (Filipec hovoří o funkci identifikační a diferencní). Strukturní soubor sémů je ekvivalentem významu. Viz následující schéma:

220 Filipec-Čermák, 1985, s.66.

221 Filipec, 1998, s. 85.

Lingvistický popis lexikálního významu zahrnuje pak podle Filipce několik etap: etapu denotativní, etapu signifikativní, etapu sémické analýzy a etapu sémantického výzkumu oblasti užití LJ. Za základní považuje Filipec (1985) popis určený běžným uživatelům (formalizaci však v 1998 zmiňuje jako další vývojovou etapu), distaktní, tj. nikoliv encyklopedický, neterminologický, přímý, strukturní hloubkový, sémicky založený, všech druhů slov. Hlavní typ takového popisu pro něj představuje kvalitativní výklad, tj. definice.²²²

Pokusíme se nyní rozvinout některé aspekty modelu prostřednictvím námi postulovaných topologických značek a doprovodíme je vždy komentáři, které kriticky kontextualizují jednotlivé rozměry modelu. Kritické poznámky nejsou přitom míněny jako analýzy chyb, ale spíš jako identifikátory problémových, nejasných, kritických míst modelu. Spolu se značkami pomáhají identifikovat „tvar“ TLV a tím i autorovo pojetí lexikálního významu.

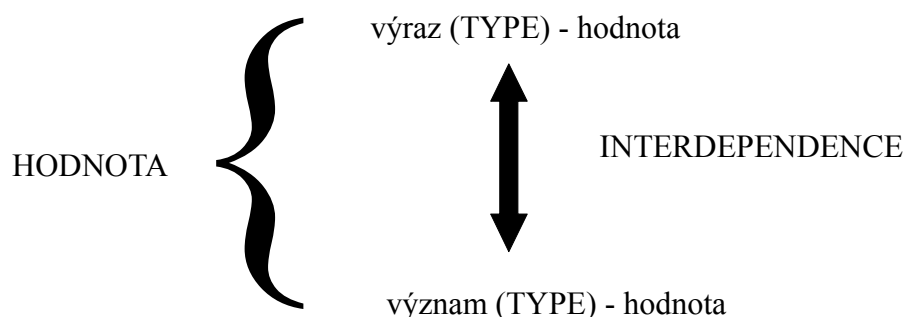
Kritika sémiotická: zmatky bilateralismu

Obecně řečeno, Filipcova koncepce je sémiotická. Filipec explicitně počítá se znakovým pojetím. Uvažuje o lexikální jednotce jako znakové entitě, která je svou povahou objektivně existující. Zdá se tedy, že nepovažuje význam (jako její součást) za „pouhý“ výkladový nástroj, ale za entitu *sui generis* (o tom níže), již je třeba vědecky popsat a vysvětlit. Tato existence jazykového znaku má takřikajíc dva módy – modus virtuální (znak jako type) a konkretizovaný (znak jako token). Lexikálněsémantická teorie přitom primárně modeluje podobu virtuálního znaku (o postupech později). Jak by se dalo ve strukturalistické koncepci očekávat, znak je podle Filipce strukturován bilaterálně. Tvoří jej interdependenční sepětí výrazové stránky (hovoří i o formě) a stránky obsahové. Termín obsah je přitom pro lingvistiku podle Filipce definován jako „1. pandán jazykové formy zahrnující význam, vztah označovací, funkci, smysl; 2. myšlenková náplň vyšších jednotek, věty, textu, sdělení, komunikátu; 3. intenze (x extenze)“.²²³ Filipec zároveň počítá s bilaterálností znaku a definicí významu jak pro jednotky autosémantické, tak synsémantické, případně jednotky stojící na pomezí těchto množin (proto je součástí definice obsahu zmínka o funkci a relaci). Zdá se tedy, že pojem obsahu z lexikologického hlediska pojem významu přesahuje (je mu nadřazený, viz 1985, s. 51)²²⁴ a blíží se pojetí zavedenému (ovšem nijak bezproblémově) do lingvistické sémiotiky Hjelmslevem. Z pozice bilateralismu kritizuje Filipec také unilateralistickou koncepci Solncevovu (1985, s. 21).

222 Jak však upozorňuje Filipec v 1998, definice nezachytí význam v úplnosti, protože ten je „dynamický a potenciální“ (s. 86). Nezachycuje také – a my dodejme, že z definice – mimodefiniční prvky významu. O tom ještě níže v oddílu věnovaném metajazyku.

223 Filipec-Čermák, 1985, s. 241.

224 Filipec zde hovoří o obsahu významu (a pojmu), které je třeba odlišit od jazykového obsahu, obsahu vědomí a obsahů mimojazykových předmětů (sic!).

Filipcova pozice je tedy jasně deklarována. Není však – podle našeho názoru – dobře zakotvena a zdůvodněna. Kritika má proto následující podobu:

(1) Koncepce není terminologicky důsledná:

Přestože Filipec hovoří o znaku jako o celku založeném na vzájemné interdependenci výrazu a významu (typu obsahu), v některých pasážích je jako znak charakterizován materiální nosič (tj. forma). Filipec také hovoří o metaznakové funkci sémů (viz výše a podrobněji níže), které ale na jiných místech pojímá (v Hjelmslevově duchu) jako figury, tj. jako entity neznakové!

Přestože znak je definován bilaterálně (má dvě části), tvrdí Filipec, že „znak se stává znkem až ve chvíli, označuje-li něco mimo sebe na základě toho, že je mu připsán ... jistý význam“ (1985, s. 21). Pokud definice objektu nezahrnuje nutné a dostačující podmínky, pak je nutno opravit definici.

Nejasné je vymezení pojmu denotát, denotace, referent, reference, resp. přidává se k panujícím zmatku ve filozofii jazyka. Tak např. denotát je sice dáván do protikladu s referentem (definičně, tj. jako třída vs. individuum), pak ale Filipec hovoří i o „denotátu nebo třídě denotátů“, a to ve smyslu třídy individuí. Někdy je denotát entitou mimojazykové skutečnosti, jindy se stává součástí významu! Filipcova koncepce obecně postrádá důslednější vymezení užívaných pojmů, zejména pokud jde o pojmy z hraniční oblasti.

(2) Koncepce je vágní

S předchozími výtkami souvisí i určitá vágnost Filipcova výkladu. Tu lze vnímat jako daň komplexnosti problematiky a mnohorelačnosti pojmu významu. Filipec nevymezuje dostatečně základní relační pojmy jako např. znamenat. Pak tedy hovoří o tom, že znamenat znamená „mít význam“, jinde v textu ale znak „znamená“ denotát (tj. prvek mimojazykové skutečnosti) – znamenat reprezentuje tedy hned několik vztahů: denotaci, referenci a relaci označující → označované.

V případě jazykového znaku hovoří Filipec o hodnotě, zároveň ale pojem hodnoty (s

odkazem na de Saussurův pojem valeur) užívá ve smyslu aktualizace znaku v komunikaci, tj. parole. Není tedy zřejmé, je-li hodnota pojmem langue, nebo pojmem parole, případně obojího.

(3) Koncepce je definičně heterogenní

Pokud je znak jazykový sui generis a nereduktivní, pak nemohou být jeho vlastnosti definovány s odkazem na mimojazykový základ. Problém arbitrárnosti se podle Filipce týká označujícího, označované arbitrární zřejmě není (z hlediska formy obsahu, zdá se). Takové pojetí trochu připomíná aristotelský model a domníváme se, že to není náhodou. Navíc to podle našeho názoru silně vybočuje ze saussurovsko-hjelmslevovského paradigmatu.

(4) Koncepce je parciální

Má ambici zachycovat povědomí běžného uživatele, ale nevysvětluje explicitně takové běžné případy, jako je ironie, přeroknutí, metaforu, nedoslovné užití. V čem je problém – když je znak jako typ aktualizován v komunikaci, „vstupuje“ do takové situace jako bilaterální jednotka. Otázkou však v tom případě zůstává, co takříkajíc nese s sebou. Pokud s sebou nese jen podstatné (definiční) rysy, jak dochází k aktivaci těch rysů, které nejsou definičně součástí významu, případně tvoří pouze část sémému? Jak vysvětlíme fakt aktualizace? Odkud se berou sémy, které tvoří aktuální smysl (aktualizovaný významu) a jakými pravidly se tato aktualizace řídí?

Kritika kompetenční: strnulý kód

Kompetenční rovinu jsme ve druhé kapitole vymezili jako tu, která je konstituována prostřednictvím relace mezi koncepty teorie kódu a teorie produkce.²²⁵ Představuje pojmový nástroj analyzující fakt, že významuplnost jazyka jako kulturně-sociálního fenoménu se realizuje prostřednictvím aktů komunikace, že to, co je nám bezprostředně dáno, jsou aktuální akty komunikace v podobě promluv. Jakákoliv ideální teorie, která chce analyzovat sémantické fenomény jazyka v jejich úplnosti, by proto měla zahrnovat jak teorii kódu (jako operačního prostředku zachycujícího konvenční potenciál lexikálních jednotek), tak teorii produkce (mechanismy aktuální interpretace v komunikačních aktech). Každopádně by však měla nabídnout přinejmenším takovou teorii kódu, která kóduje co největší bohatství komunitou ustálených relací mezi výrazem a obsahem. Vzhledem k tomu, že teorie kódu představuje operační prostředek, měla by být konstruována primárně tak, aby fungovala jako předvídající interpretační sémantický nástroj aktů komunikace. Zároveň jsme tuto rovinu charakterizovali další jazykovědnou dichotomií – dichotomií sémantika-pragmatika. Také z tohoto úhlu pohledu je kompetenční dilema dilematem dělby práce tváří v tvář dynamice lexikálního významu.

Filipcova teorie je – v souladu s klasickým strukturálním přístupem – především teorií kódu.

225 Viz zde 2.1.2 a 2.2.6 a také Eco, 2004.

Opírá se v tomto pojetí jak o přijetí langue-parolové dichotomie (kód koresponduje s rovinou langue a langue je primárním cílem popisu jazyka),²²⁶ tak o dichotomii synchronie-diachronie (změny významu v čase jako procesy mezi dvěma synchronně pojatými stavy přísluší historické sémantice). Zároveň – věříme, že v návaznosti na koncepty formulované členy Pražského lingvistického kroužku²²⁷ – však obě tyto dichotomie vnímá jako komplementární, a to v tom smyslu, že je třeba konstruovat primární deskriptivní modely v takovém formátu, aby (alespoň potenciálně) sloužily jako explanační modely pro vysvětlení fenoménu komplementárních částí daných dichotomií.²²⁸ Ani toto vědomí by však nemělo klamat. Filipcova teorie je v první řadě teorií jazykové struktury lexikálněsémantické roviny jazyka. Jádrem jeho přístupu ke vztahu mezi teorií kódu a teorií produkce spočívá ve vymezení vztahu mezi pojmem významu jako užití (aktuální realizace v textu, produkce) a významu jako systémové hodnoty (virtuální, potenciální povaha type, kód).²²⁹

Tomuto vztahu věnuje Filipec velkou pozornost, sem zároveň ale míří naše první kritika. Filipec na několika místech upozorňuje, že podle jeho názoru není možné ztotožňovat význam s užitím (1957, 1973, 1998). Filipec vnímá tyto pojmy jako souvztažné, ale jako dva aspekty lexikální jednotky, které je třeba odlišovat.²³⁰ Ztotožnění významu s užitím, případně pravidly nebo podmínkami užití (což podle něj není totéž, viz 1998, s. 86), klade za vinu dezinterpretaci některých pasáží z Wittgensteinových *Filozofických zkoumání*. V tomto ohledu ale (i) není sám příliš konzistentní, (ii) Wittgensteina podle našeho názoru sám dezinterpretuje. K (i) lze doložit, že na jiných místech Filipec hovoří o tom, že slova jsou významem ovládána (1957, s. 140), že význam vymezuje užití (1985) a že jeho určení se děje prostřednictvím pravidel (sic!) ne nepodobných těm gramatickým a výklad významu má podobu obecného pravidla užití (1985). V souvislosti s tím se tedy nabízí otázka ad (ii): jak jinak porozumět Wittgensteinovým poznámkám (viz § 138, 560) než jako názoru, že význam chápeme jako pravidlo užívání výrazu ve smyslu podmínek vymezujících užití, tj. víceméně v souladu se smyslem Filipcových tvrzení doložených v (i). Pojem pravidla je u Wittgensteina samozřejmě interpretačně problematický.²³¹ Je zřejmé, že Wittgenstein jej užívá ve volnějším (otevřenějším) pojetí, než jak jej prototypizujeme např. v šachových metaforách.²³² De facto se blíží spolu s Quinem pojetí pravidla jako teoretické rekonstrukce uspořádávající a

226 Viz de Saussure, s. 55.

227 Viz Teze, 1970, s. 36.

228 K tomu viz už raný Mathesiusův požadavek v Mathesius, 1970, s. 32-33.

229 Filipec hovoří o také strukturně-komunikativním pojetí (1998, s. 86).

230 Tato podvojnost, mohli bychom škodolibě říct metafyzická dvojjednost, je však tradičním nástrojem české strukturální lingvistiky. Viz též kapitoly o povaze slova v akademické Mluvnici češtiny a na mnoha jiných místech.

231 Srov. Kořátko, 2006 nebo Peregrin, 2008.

232 Srovnej např. Wittgensteinovu metaforu s pravidly tenisu, která nevymezují, jak vysoko může hráč při servisu vyhodit míček.

vykládající empirickou evidenci, tj. faktickému popisu lexikologické a lexikografické praxe. „Wittgensteinovo“ pravidlo je empirická (tj. revidovatelná), verifikovatelná hypotéza vysvětlující (lingvistovi zpřehledňující) fenomény užívání výrazů jazyka. A jediný aspekt, v němž se bude nejspíš od Filipce lišit, je ten, že význam je pro Wittgensteina pojmem, jen teoretickým konstruktem bez nároku na postulaci jeho objektivní existence. Je nástrojem popisu, nikoliv hypostazovanou entitou. Přesto se domníváme, že pojem pravidla jako intersubjektivního, sociokulturně podmíněného a dynamického regulativu užívání jazykových výrazů v tomto aspektu v ničem neodporuje Filipcově nakládání s pojmem významu, tj. že rozpor je spíš mezi tím, co Filipec deklaruje, a tím, jak následně svou koncepci skutečně buduje.

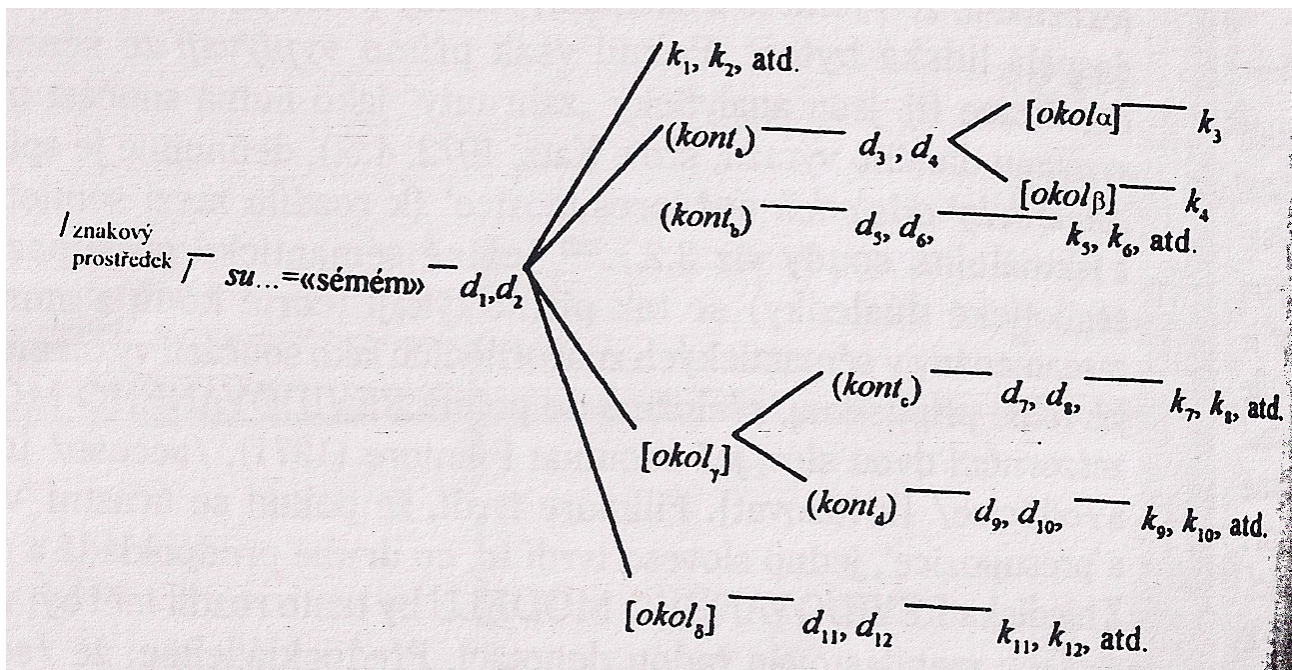
Užití, nebo také oblast významového užití je tedy zdrojem pro abstrakci, přičemž samo toto užití je vnímáno jako funkce (kvazimatematically řečeno) systémového sémantického potenciálu lexikální jednotky, tedy jejího významu. To, co je pro Filipce z hlediska teorie (!) primární, je tedy popis tohoto užití zakládajícího potenciálu, samo užití je od něj odvozené, je jeho produktem, jeho manifestací. A to manifestací se všemi externími faktory, se specifíčností mimojazykového kontextu, tj. fenomény charakterizujícími de saussurovskou parole.

Filipcovým teoretickým nástrojem z oblasti teorie produkce se pak stává pojem aktualizace. Filipec nepopírá, že právě užití, aktualizace významu v komunikaci, je zdrojem jazykové dynamiky, že je místem, kde jsou vytvářeny podmínky pro restrukturalizaci kódu. Fakt, že samotný pojem aktualizace jako realizace významu, tj. transformace jeho signification ve valeur (ve významu, ve kterém tyto pojmy užívá Filipec!), není ve Filipcově koncepci příliš objasněn, resp. explicitně rozpracován ve strukturovaném modelu jako mechanismus, však podtrhuje prioritu teorie kódu v jeho koncepci lexikální sémantiky.²³³ Podobně jako v modelu Katz-Fodorově nemá jeho teorie ambice určovat kdy a za jakých podmínek k daným aktualizacím dochází. Snaží se je ale alespoň částečně registrovat!

Tvrdit, že Filipce nezajímá akt interpretace v aktech produkce, totiž není možné v nějakém absolutním smyslu. Budování teorie kódu nemůže být ničím jiným než vytvářením podkladů pro akty interpretace.²³⁴ V jeho koncepci není místo pro budování explicitních mechanismů aktualizace a produkce, přesto si do něj v jisté podobě tyto „mechanismy“ cestu nacházejí. Filipec buduje teorii kódu s ohledem na interpretaci a užití lexikálních jednotek. Způsob, jakým se to děje, v jistém ohledu odpovídá tomu, co představuje Umberto Eco v *Teorii sémiotiky*. Reprezentace sémému (podrobněji níže) má povahu stromu, který se větví tak, aby **předvídal možné interpretace** v komunikačních situacích.

233 Pojem produkce je stručně naznačen ve Filipce-Čermák, 1985, s. 30 a pak roztroušeně v kapitolách o přenášení významu a v pasážích věnovaných tzv. kontextuálnímu významu.

234 Filipec užívá trefnou metaforu o lexikální sémantice jako krystalizované stylistice.

Zdrojem pro konceptuální vyjádření (uzel ve stromu) tohoto předvídání nemůže být nic jiného než analýza oblastí významového užití lexikální jednotky v parole a jeho konzervách, textech, kterou Filippec provádí. Samotné konceptuální vyjádření může mít pak podobu podmínek, které selektují informace ve struktuře významu tak, že ustavují jednotlivá „čtení“, tj. jednotlivé interpretace lexikální jednotky (o struktuře, selekci atd. níže). Až potud je vše v pořádku. Problém spočívá v tom, že Filipcova teorie kódu je příliš strnulá, a je důležité pátrat po příčinách této strnulosti.

Co to ale znamená, že je jeho teorie strnulá? Klíčem k pochopení je Filipcův redukcionistický požadavek. Tento požadavek říká, že při budování sémantických reprezentací je třeba omezit (i) korpus a teorii budovat primárně jako reprezentaci doslovného, nepříznakového jazykového užívání, (ii) metajazykové jednotky významu tak, aby splňovaly denotativní pravidlo nutných a postačujících podmínek. Oba body spolu úzce souvisí. Situace se tak podobá situaci, o které hovoří kritikové Katz-Fodorova modelu (Eco, Wilson, aj.). I v něm je model odrazem „ideální kompetence ideálního mluvčího“, tedy striktně denotativní model slovníkového, nikoliv encyklopedického charakteru (viz níže). Neplatí to přitom – jako u Filipce většinou – absolutně. Filipcův redukcionismus představuje pouze východisko dané teorie – selektuje primární jazykový materiál pro snazší orientaci ve vztazích panujících v jazykovém systému. Potenciálně je však otevřený, tj. každé lexikalizované (konvenčně kódované) užití slova by se v popisu nakonec mělo nutně objevit jako součást kódové struktury. Regulativní ideou zůstává nejspíš i ve Filipcově pojetí

takový popis lexikální sémantiky, který zachycuje každou kulturně konvenční interpretaci.²³⁵ Je však otázkou, jestli je možné dosáhnout tohoto cíle a současně trvat na 1) redukcionistické představě o omezeném počtu sémů, 2) na jasném odlišení jazykové a encyklopedické informace a 3) na čistotě teorie, tj. provozování sémantiky bez pragmatiky (teorie) prostředí nebo konstrukce kódu tak, aby mnohé momenty teorie prostředí sémantizovala a tím předjíkala. Tyto tendence a vědomí jejich nutnosti jsou částečně naznačeny ve Filipcově pojmu kontextových a implicitních sémů (někdy hovoří o subsémech) a ve velmi sporých výkladech mechanismů „přeneseného užití významu“, ale jde jen o náčrty, které rozostřují zamýšlenou čistotu původní teorie.

Kritika hraniční: ne encyklopedii

Při úvahách o maximalistické a minimalistické koncepci významu jsme představili danou oblast prostřednictvím srovnání tzv. encyklopedického a slovníkového přístupu k popisu lexikálního významu. Zatímco encyklopedie reprezentovala významy v podobě bohaté, mnohadoménové struktury informací, jež dané společenství prostřednictvím jazyka (a jiných systémů) uchovává, slovník střežil hranice významu jeho vymezením v duchu carnapovské intenze, tj. jako souboru nutných a postačujících podmínek stanovujících denotaci a tak určujících referenci, ideálně s čistotou vědeckého popisu a v situaci „anonymního dopisu“.²³⁶

V této otázce se Filipec staví programově na stranu slovníkového přístupu (koneckonců celou svou koncepci charakterizuje jako lexikograficko-lexikologickou cestu popisu a analýzy významu).²³⁷ Jazykovědný popis významu nepracuje s encyklopedickým popisem, zohledňuje čistě jazyková fakta. Touto pozicí tak zapadá do většinové strukturalistické tradice. Význam, tradičně označovaný jako sémém (hovoří o něm jako o „strukturním významu“, 1998, s. 85), je v tomto pojetí prototypicky ostře ohraničený, klasickou aristotelskou definicí jasně vymežitelný objekt, jenž je zachytitelný pomocí rozkladu na uzavřenou množinu diskrétních elementů, často označovaných jako sémy.²³⁸ Tyto sémy jsou samy neinterpretovatelnými metajazykovými koncepty a jsou „uvnitř“ sémému hierarchicky organizovány.²³⁹ Slovníkovost přitom znamená především jistou selektivnost „informací“ ve vnitřní architektuře sémému. Uvádí jen ty informace, které jsou nutné a postačující k identifikaci referentu (Filipec hovoří o jednom diferenčním sému). Četba Filipcových textů nás však brzy přesvědčí, že v jeho případě tomu tak nejprve je... a pak není.

Nejprve si ujasněme, co Filipec míní encyklopedickým přístupem k popisu významu. Hovoří o něm stručně v *České lexikologii*, kdy jej označuje jako přístup kontaktní, tedy ten, který se

235 Filipec na jednom místě hovoří o „společensky identifikovatelné informaci“.

236 Heuristická pomůcka proslavená Katzem s Fodorem (Katz-Fodor, 1963).

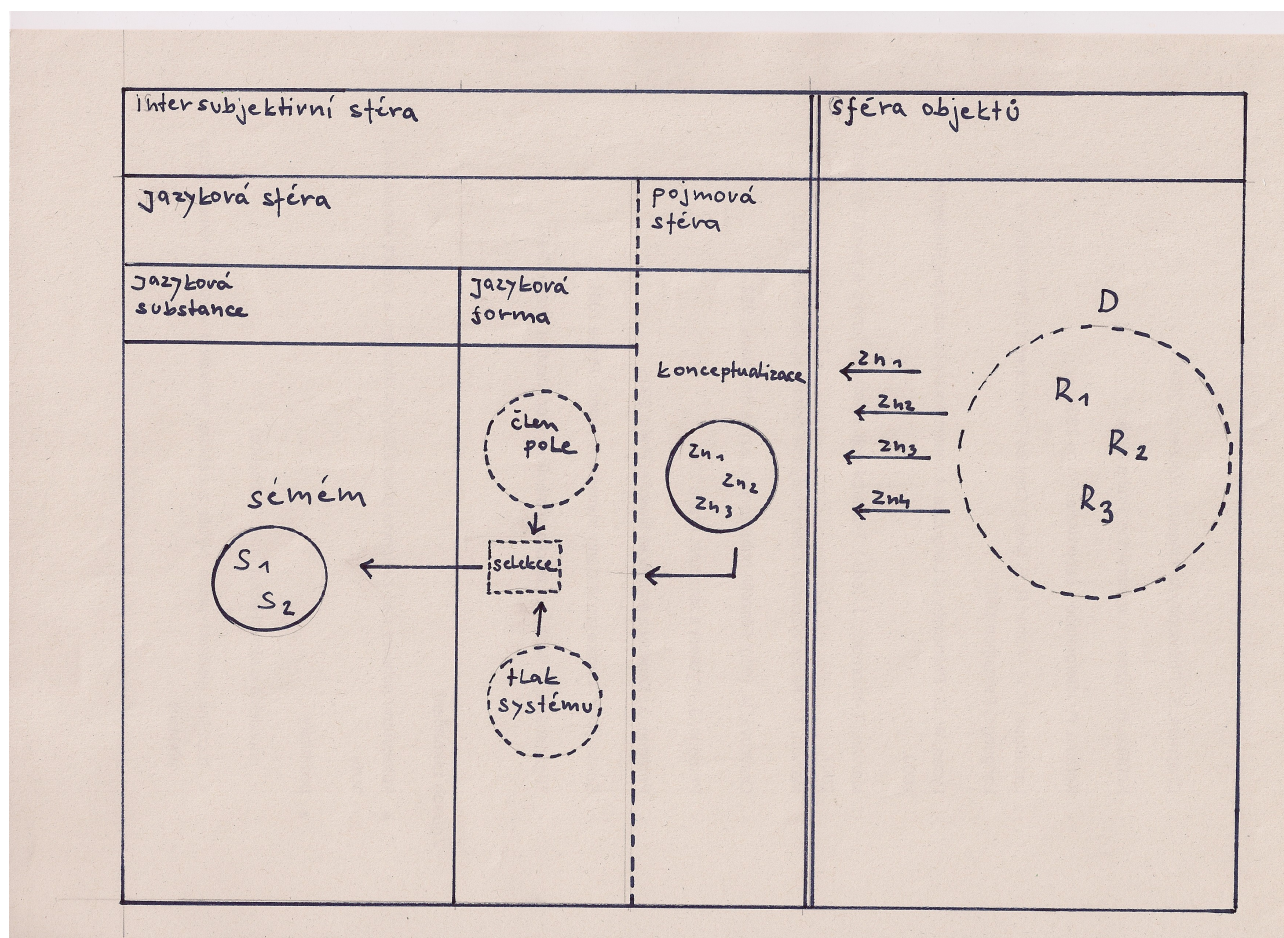
237 Filipec, 1973, s. 79.

238 Neexistuje jednotná strukturalistická terminologie.

239 Katz přirovnává k teoretickým konceptům fyziky jako je atom apod.

zabývá jazykovými referenty, resp. vlastnostmi těchto referentů (tyto vlastnosti by mohly být považovány za jakési obecně epistemologické ekvivalenty sémů).²⁴⁰ Odlehčeně řečeno, encyklopedicky pojatý význam zahrnuje veškeré možné informace o předmětech, k nimž jazykové výrazy odkazují. A protože toto pojetí není v souladu s jistou Filipcovou obecnější představou o povaze jazykovědného popisu sémantiky (z důvodů metodologických a snad i obecněji epistemologických), Filipec encyklopedickou sémantiku odmítá.²⁴¹

Tato představa by se dala zachytit níže uvedeným schématem. To zachycuje konceptualizaci sémantického prostoru v širším kontextu (scientistické) představy o povaze lidského poznání a vztahu jazyka k tomuto systému pojmového poznání a mimojazykové skutečnosti.

Legenda: S = sém, zn = (pří)znaky, R = referent, D = denotát (množina)

240 V dobové literatuře se někdy hovoří o tzv. noémech. Ještě se s nimi setkáme u Blanára a Dolníka.

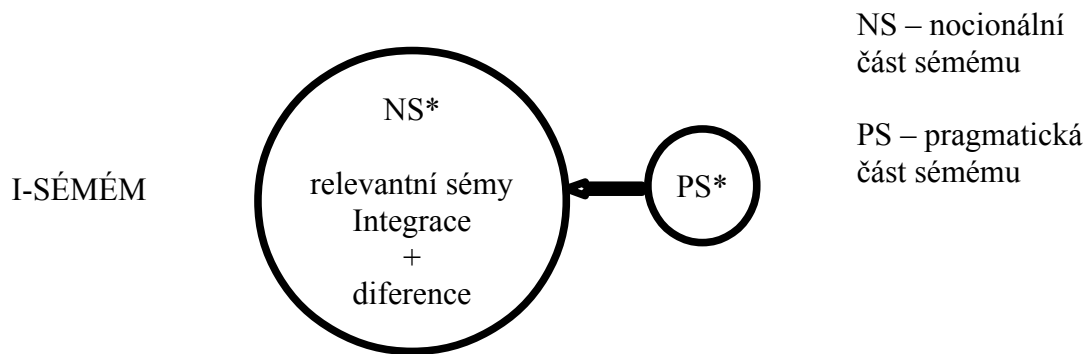
241 Není to však důvod jediný. K dalším patří otevřenost, dynamičnost a jistá bezbřehost encyklopedického pojetí významu, jež není v souladu s jeho redukcionistickým, lexikografickým přístupem v otázkách metajazyka sémantické teorie (viz níže). Dalším důvodem, viz např. Clark-Clark, 1977, je s encyklopedičností spojovaná individuálnost významu, tj. údajné nezohledňování sociálně-konvenčního aspektu jazyka. Pro kritiku takového individualistického pojetí encyklopedičnosti a na něm založené kritiky však viz např. Eco, 2004b a tam mnohokrát zmiňovanou sociálnost zakotvení takové encyklopedie.

V tomto schématu je prostor univerza rozčleněn na jazykovou a mimojazykovou část (její sémantický rozměr). Mimojazyková část schématu zachycuje svět jako soubor jednotlivin a vztahů, které jsou předmětem pojmenování a označení. Zároveň zahrnuje sféru mentální, konceptuální, sféru poznání, tj. toho, jak jsou jednotliviny a vztahy mezi nimi pojímány v lidském poznání (na rovině kognitivní reprezentace). Obě tyto sféry jsou objektivně existující. Sféra mentální přitom stojí na hranici mezi mimojazykovou skutečností a „světem“ jazyka a představuje způsob našeho uchopování světa (v dobové terminologii odrazu).²⁴² Prostor jazyka je strukturován v duchu hjelmslevovského schématu na dvě části. Na formu obsahu a substanci obsahu. Forma obsahu zde přitom působí jako selektivní mechanismus – rozhoduje o tom, které rysy (Filipec někdy hovoří i o znacích) denotátů, selektované lidským poznávacím systémem budou přehodnoceny jako rysy jazykové a které nikoliv. Je přitom dobré pohlížet na toto schéma jako na schéma statické (navzdory zdánlivé dynamičnosti). Forma obsahu je na tomto schématu zachycena jako hotový stav, jako schematizace jazykové strukturace, nikoliv dynamický proces. Forma obsahu a tím i substance obsahu jsou již dány – konstituují jazyk v jeho statickém řezu. Právě tento mechanismus formy obsahu je zobrazením hranice mezi encyklopedickou informací a informací jazykovou. Jen ten typ informace, který je nutný k diferenciaci mezi jednotkami obsahu. Kritériem jazykovosti informace je architektura formy obsahu. Je potenciálně nekonečně mnoho informací, kterými můžeme charakterizovat množinu objektů mimojazykové skutečnosti (a pomocí kterých můžeme stanovovat kritéria pro konstrukci takových množin!), ty, které v takové kategorizaci budeme považovat za specificky jazykové, jsou pouze ty, se kterými vystačíme při odlišení jisté množiny výrazů daného jazyka mezi sebou navzájem (např. na základě stanovení nějaké pojmové oblasti, ke které se výrazy mají vztahovat, blíže o tom Nida).²⁴³

Tomuto přehledně scientifičkému pojetí rekonstrukce sémantiky jazyka a sémantického prostoru odpovídá i základní Filipcův návrh struktury sémému. Ten zní elegantně a prostě: sémém obsahuje dva typy sémů. Sémy noční (pojmové) a sémy pragmatické. Je třeba rovnou dodat, že sémy pragmatické nemají definiční povahu, tj. nerozlišují sémémy. Takže jde v posledku hlavně o sémy noční. Ty jsou uvnitř sémému organizovány hierarchicky, což znamená, že sémém je finitní entita. Počet sémů odpovídá tomu, aby bylo možné sémém odlišit od jiných sémémů, a to v rámci nějakého sémantického subsystému. Převáděno do definice představuje sémém definiendum v analytickém výroku a je možné jej ztotožnit např. s Carnapovými významovými postuláty (viz Filipec-Čermák, 1985, s. 74). Idealizovaný sémém má tedy následující podobu:

242 Je nutno podotknout, že teorie odrazu je u Filipce pojímána interaktivně a ne tak vulgárně, jak jsme zvyklí ji vnímat v kontextu „školsky vyprázdněného“ marxismu-leninismu. O zajímavém pojetí teorie odrazu ve vztahu k teorii jazyka viz např. Schaff, 1970.

243 Nida, 1979.

Problémů spojených s tímto pojetím lexikálního významu ve vztahu k slovník-encyklopedickému dilematu je hned několik. Nejprve obecněji. Jak jsme již ukázali výše, je slovníkové pojetí významu slabé hned z několika důvodů. Prvním důvodem je nevyjasněný status sémů. Ty jsou považovány za metajazykové figury a předpokládá se, že jsou hierarchicky organizované. Vzhledem k tomu, že Filipec pojímá teorii redukcionisticky, vyvstává otázka, na základě čeho stanovit konečný počet nějakých sémantických primitivů a co založí jejich hierarchické uspořádání.

Filipec se neuchyluje ani k jednomu z řešení naznačovaných Heimanem: nepovažuje sémy za primitivní svou platónskostí, ani perceptuální bazálností nebo psychologickou jednoduchostí.²⁴⁴ Podle jeho názoru jsou tyto základní stavební kameny generovány samotným systémem opozic. Takové stanovisko je však empirické jen zdánlivě: skrytě totiž předpokládá, že pojmový systém už je nějak uspořádán (je předinterpretován). Ve skutečnosti je však možno si představit potenciálně nekonečně mnoho pojmových systémů (pojmových polí), tedy v posledku i nekonečně mnoho systémů opozic generujících nekonečně mnoho sémantických primitivů.

Filipcově návrhu asi nejlépe odpovídá přístup, který Eco²⁴⁵ charakterizuje jako přístup hierarchického uspořádání hyponym a hyperonym. Jeho hierarchičnost je podkladem jeho finitnosti, tj. pokud konstruujeme takový systém, pak získáme obě vlastnosti, kterými Filipec charakterizuje strukturu sémému. Na trable s tím spojené upozorňuje Eco (viz literatura v předchozí poznámce). V tuto chvíli zmíníme jen jeden z aspektů: základní charakteristikou filipcovských sémů je jejich metajazykový charakter. Pokud jde ale o metajazykové konstrukty, zůstává otázkou, jak se to má s jejich interpretací. Pokud jsou neinterpretovatelné (měly by jako primitiva být), pak není jasné, jak mohou přispívat k interpretaci sémému (jak mohou vysvětlit jeho význam). Pokud interpretovatelné jsou (a uplatnění pravidel redundance to naznačuje),²⁴⁶ pak se rozpadá koncept

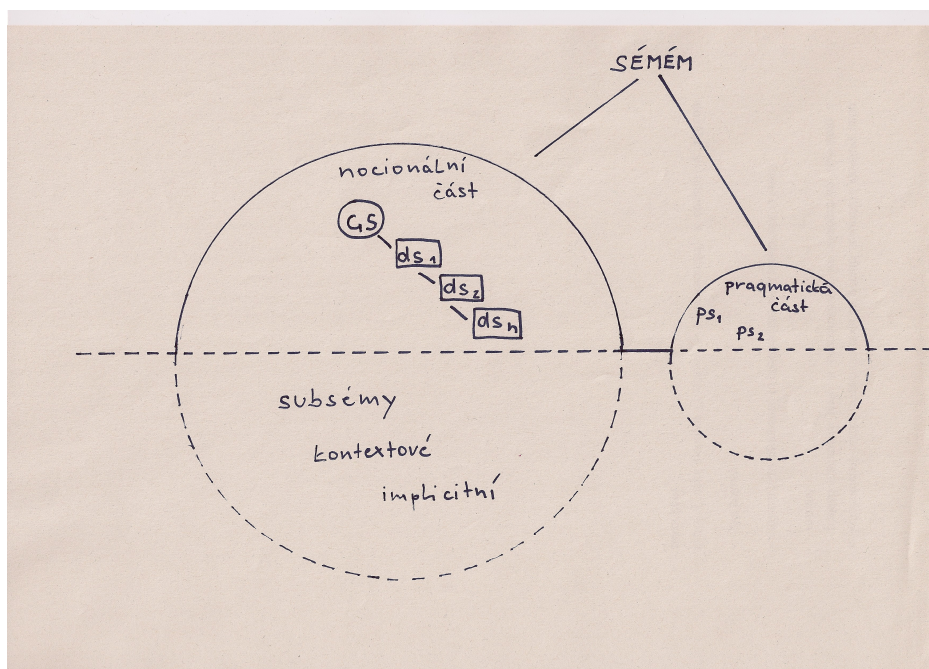
244 Srov. Eco, 1984a, s. 49-50.

245 Eco, 1984a, s. 51nn.

246 Eco, 2004b, s. 118.

jejich konečnosti (každý sém je otevřen další interpretaci) a také ona původně hledaná hierarchická struktura (sém se objevuje na mnoha místech v potenciální stromové hierarchii). Představa úhledného slovníku tak získává první teoretické trhliny a přibližuje se spíš encyklopedii.

Zajímavé je, že k zakalení oné deklarované čistoty sémému přispívá svými tvrzeními i sám Filipec. Jeho neustálé pojmové oscilování mezi denotační rovinou (tj. rovinou extenze) a rovinou signifičností (rovinou intenze) je jen jedním z narušitelů jazykové čistoty jeho modelu (hovoří např. o denotaci jako součásti nepragmatické složky významu).²⁴⁷ Navzdory tvrzením o jednoznačnosti významu a diskrétní povaze sémů (jichž by měl být v sémému konečný počet vzhledem k ambicím po reduktivnosti a neencyklopedičnosti) charakterizuje význam na několika místech jako vágní (1998), hranice mezi sémými jako neostře (tamtéž), hovoří o významových přechodech a plynulých hranicích a nutnosti tyto neostrosti zachycovat, nikoliv jen segmentovat sémantický prostor nástroji logické analýzy (1957). Filipec na několika místech hovoří bez specifikace o přítomnosti vedlejších znaků ne-relevantních a neopozičních sémů ve struktuře významu. Velmi zajímavou kategorií v tomto ohledu tvoří tzv. subsémy, sémy kontextové nebo také implicitní (není jasné, jestli jde o totéž). Tento nepřiliš jasně vyložený koncept ještě více rozostřuje hranici mezi slovníkovým a encyklopedickým pojetím významu. Filipec implicitní a kontextové subsémy zmiňuje jen příležitostně, a to v souvislosti s aktualizací významu a jeho přenášením (podrobněji o nich hovoří také Juraj Dolník, jak uvidíme níže). Z naznačených poznámek vyplývá, že struktura sémému je bohatší, než jak byla původně předestřena. A že by ji možná daleko lépe reprezentoval tento model:

²⁴⁷ Filipec-Čermák, 1985, s. 29.

Naše schéma naznačuje, že kromě nutných definičních sémů (GS + ds1-n), vymezujících sémém v jakési aktuálně uzavřené struktuře sémantiky jazyka L, existuje ve Filipcově „modelu“ něco na způsob potenciálu sémému, který není explicitní a jenž se zdá z principu otevřený, variabilní. A právě on zaručuje kreativitu jazyka, jeho vývoj. Tím, že se v různých situacích aktualizuje (metafora vpravdě aristotelská), vtahuje slovo do nových významových souvislostí, zasazuje jej do nových struktur a vytváří nové relace – přeorganizovává konfiguraci sémantického prostoru. Jsou to právě tyto potenciální, implicitní sémy, které netvoří nutné a postačující podmínky primární denotace a které tak rozpouštějí strnulý „slovník“ jazyka v encyklopedii! Otázkou je, jak se tyto sémémy rodí, jak – a jestli – by je měla zachycovat sémantická teorie explicitně a jestli je to vůbec možné. V tomto ohledu ale Filipec moc instrukcí nepodává. A naději neskýtá ani tolik problematizovaný pojem konotace, který má později sehrát významnou úlohu při nástupu kognitivismu.

Kritika metajazyková: diskrétnost

Volba metajazyka sémantické teorie představuje nemalý problém, a to zejména proto, že není úplně jasné, do jaké míry se opravdu jedná jen o volbu. Ve druhé kapitole jsme ukázali, že lze oprávněně uvažovat o tom, jestli je metajazyk nezávislý na zdrojích evidence (tj. jestli můžeme jeden modelační koncept používat pro ontologicky různé teorie významu), jestli je nezávislý na specifických diferencích modelovaných předmětů téže úrovně (tj. jestli můžeme nalézt univerzální metajazyk pro všechny přirozené jazyky) apod.

Filipцова teorie je v tomto případě poněkud nekonkrétní, resp. opět nemá příliš ostré kontury, ale z obecnějšího hlediska je instruktivní. A to proto, že modelačních nástrojů užívá Filipec hned několik (sám o tom explicitně hovoří). S každým jsou přitom spojeny určité problémy.

Základní metajazykové modelační instrumentárium jeho TLV tvoří komponentová sémová analýza, maticové zobrazení, zachycení prostřednictvím významových postulátů, zobrazení prostřednictvím stromového grafu a definice přirozeným jazykem ve funkci metajazyka. Nejedná se přitom o prostředky stejné úrovně a i v této oblasti prosazuje Filipec komplementaritu přístupů.

Základní problém spatřujeme v rozporu mezi povahou modelačních nástrojů v podobě, v níž je chce Filipec užít, a povahou modelovaného předmětu, jak jej na mnoha místech charakterizuje. Celou tenzi ztělesňuje Filipcovo uvažování o hranicích a možnostech definice.

Zopakujme, co bylo uvedeno výše: „Za hlavní typ popisu významu se pokládá kvalitativní výklad (definice).“²⁴⁸ Jejím statusu se věnuje Filipec opakovaně na několika místech a zdůrazňuje

248 Filipec-Čermák, 1985, s. 73.

její specifčnost i limity. Definice je jakousi syntetizační a kondenzační aktivitou (1985), která má vlastní syntax, vlastní slovník a co nejpřesněji zachycuje zjištění získaná sémantickou analýzou popsanou výše. Definice má povahu vzájemného vymezení užitých pojmů (tj. v podstatě povahu aristotelskou) a je budována jako reflex (popis) vnitřní architektury sémému, jak ji zachycuje např. sémová analýza. Klíčové je povšimnout si, co nám umožňují nástroje komponentní analýzy, významových postulátů a stromových grafů zachytit – jakou mají modelační jemnost!

Komponentová sémová analýza (v podobě stromu nebo matice) je velmi oblíbený a často používaný nástroj.²⁴⁹ Umožňuje na principu binárních opozic abstrahovat konečný počet definičních relačních rysů v souboru jednotek. Jejím předpokladem je přitom diskretnost těchto rysů. Hierarchické, opozičně motivované konfigurace diskretních rysů tedy diskretně segmentují významový prostor, podobně nakonec fungují také Carnapovy významové postuláty. Filipec hovoří o těchto krystalických stavebních elementech jako o logickém repertoáru diferenčních příznaků. Na mnoha místech však upozorňuje na empirickou, nikoliv formální a postulovanou povahu sémantiky přirozeného jazyka.²⁵⁰ Zmiňuje častou sémantickou vágnost a neurčitost (1998), fenomén významových přechodů, potencialitu nebo status tzv. virtuémů (1998).²⁵¹ A to se odráží v jeho reflexi limitů definičního výkladu významu. Ten se nekryje s tímto logicky segmentovaným prostorem. „Dynamiku a potencialitu významu“, jeho „životnost a fungování“ v užití takový výklad nepostihuje a nevysvětluje.²⁵² Proto je potřeba doplnit výklad modelačními prostředky založenými spíše na teorii neostrých konceptů (1998, s. 92), opustit striktní binarismus (nikoliv nutně komponentové zobrazení), „otevřít“ množinu sémů v sémému a začít přiznaně budovat koncepci sémantického prostoru jazyka např. prostřednictvím teorie centra a periferie.²⁵³ Tedy se opět přiblížit spíš encyklopedickému pojetí významu.

Dalším problémem metajazyka je jeho univerzalita. Filipec se v tomto tématu nijak nevyhraňuje (tvrdí, že opozice generuje systém, tj. že specifický systém generuje specifické sémy), ale předpokládá, že jazyky na stejné kulturní úrovni disponují velmi podobným inventářem sémů. Tvrzení o univerzalitě nebo ambici takové univerzální soubory stanovovat však v jeho textech nenacházíme.

Kritika evidence: hádanky ve tmě

249 Viz Clark-Clark, 1977; Nida, 1979 atd. Srov. také strukturalistický oddíl ve třetí kapitole naší práce.

250 Nutno dodat, že na omezenou aplikabilitu takového aparátu upozorňují i sami formální badatelé (např. Carnap).

251 Pokud je nám známo, termín původně Pottierův.

252 Jan Kořenský hovoří (soukromý rozhovor) o neschopnosti vyložit black-box stojící mezi rovinou langue a parole v jejich vzájemné dynamice. Jeho řešení je radikální – navrhuje tuto opozici opustit. K jeho přístupu viz podkapitolu 5.5.

253 O teorii centra a periferie v československé strukturální sémantice viz pasáž věnovanou Igoru Němcovi.

V předchozích kapitolách jsme několikrát zdůraznili, že otázku po povaze lexikálního významu vnímáme jako závažnou nejen z důvodů obecněji sémantických (jak plnokrevná může být sémantická teorie?), ale možná hlavně proto, že nás dovádí až k nejobecnějším otázkám z metodologie jazykovědy: **Co** přesně jazykověda zkoumá? **O čem** činí výpovědi? Jak vymezuje jazyk L, jehož by měl být význam výrazu jednotkou? Zamyšlení se nad zdroji evidence pro zjišťování lexikálního významu je užitečnou lekcí.

S významy je známá sémiotická potíž: zatímco nikdo nepochybuje o tom, že slyšíme zvuky a vidíme skvrny, které nám slouží ke komunikaci a dorozumění (k nějaké formě interakce), s evidencí významů je mnohem větší empirická námaha. Jazykověda (a filozofie) jazyka by měly vysvětlit, čím to je, že tyto skvrny a zvuky jsou něčím víc než jen skvrnami a zvuky.²⁵⁴ Tradiční odpověď známe – mohou za to významy. Kde je ale hledat?

Strukturalisté se zdají mít jasno: významy hledáme v jazyce. A aniž bychom si troufali položit otázku, kde že máme najít ten jazyk, prostě jen zkusíme sledovat, kde a jak se budou významy hledat pro potřeby TLV.

Výkladovým rámcem hledání významu je u Josefa Filipce langue-parolová hypotéza. Existuje jazykový systém, který je zdrojem a regulativem řečových projevů, jež jsou nám empiricky dostupné k pozorování.²⁵⁵ Uživatelům jazyka slouží tento systém jako objektivně strukturovaný zdroj prostředků, jež se v tomto systému nacházejí pro účely komunikace předpřipravené a následně jsou používány. Nepopiratelný fakt vývoje, který v řečových manifestacích pozorujeme, pak lze vysvětlit jako restrukturuaci daného systému. A je oprávněné se ptát, kde se tato restruktura bere, co systém mění. Zatímco tato jednosměrná závislost mezi systémem a užitím (systému) je z formulací Filipce a jeho kolegů zřejmá (jako postulovaná), explikace opačného působení (viz opět de Saussura) je podstatně skromnější. Vedeno touto logikou, měly by být významy entitami sféry langue a otázkou zůstává: co a kde je sféra langue a kudy do sféry langue proniknout.

Filipec uznává, že existuje hned několik metod: psycholingvistický výzkum, logická analýza, výzkum sociolingvistický, výzkum distribuce nebo výzkum statistický.²⁵⁶ Za základní metodu a cestu k významu však považuje redukcionisticky motivovanou metodu vnitrojazykové konfrontace. Tuto metodu charakterizuje jako „hloubkovou analýzu lexikální formy jednotek, všech jejich gramatických, tj. morfologických a syntaktických parametrů, jejich kvantitativních, kontextových a stylových charakteristik a jejich paradigmatických vztahů“.²⁵⁷ Prostorem takového zkoumání je pro Filipce text, resp. přesněji výskyty exemplářů lexikálních jednotek (např. ve formě

254 Za tohle lapidární vymezení vděčím Marianu Zouharovi. Uvedl jej ve svém článku o sémantice vlastních jmen.

255 Viz příslušné pasáže z de Saussure, 1996 apod.

256 K metodám viz Filipec-Čermák, 1985 nebo Filipec, 1973.

257 Filipec-Čermák, 1985, s. 19.

excerpčních lístků). Nida, na kterého se Filipec také odvolává, hovoří o interpretaci dostatečného počtu kontextů zkoumaného slova.²⁵⁸ Tyto výskyty slouží poté jako zdroj abstrakce pro typizaci ve formě výkladu jako pravidla pro výskyt (Filipec by řekl užití, viz pojmový rámec langue-parolové hypotézy). V základu takového zkoumání pochopitelně stojí předporozumění, tedy schopnost rozumět, posoudit anomálnost, identitu a podobnost významu.²⁵⁹ Jednotky jsou konfrontovány a posuzovány na podkladu sémanticko-gramatických kategorií a na pozadí předpokládaného sémantického „prostoru“. Je přitom zřetelné, že při takovém výkladu odpovídají statusem idealizacím běžným v jiných vědních oborech. Jsou teoretickými entitami, které modelují empirické jevy komunikace.

V tomto ohledu je tedy možné je vidět jako teoretické pojmy TLV, nástroje vědní konceptualizace. Pátrání po jejich ontologickém statusu tedy z tohoto pohledu končí u konstatování, že „Filipcovy“ významy jsou prostě zobecnělé vlastnosti textů. Otázkou však je, kterých textů.

Filipec hovoří o nutnosti provádět analýzy s přihlédnutím ke všem funkčním stylům. Tento požadavek samozřejmě zvyšuje adekvátnost zachycení těch vlastností výrazů, které lze považovat za reprezentace realizovaného potenciálu daných jazykových forem v celku komunikačních aktivit zkoumané society. S tím, jak rozšiřujeme repertoár korpusu, však čelíme opačnému tlaku, než je zamýšlená idealizace – je to tlak k diferenciaci, k rozostřování schémat a ztrátě „čistoty“ teorie. Tento tlak můžeme zmírňovat různými mechanismy, např. zavedením teorie primárnosti a sekundárnosti významů, centrálních a periferních významů atp. Jak ale zdůvodníme tuto hierarchizaci udržující v našich modelech opětovný řád?

Jedním z nástrojů je odvolání se na statistická kritéria, což je strategie, kterou volí i Filipec – to, co je nejběžnější (frekventované, nepříznakové v širokém smyslu), je považováno za základní. V tomto ohledu je pak možné odvolávat se na daný model jako model adekvátní běžnému komunikujícímu (ve Filipcově dichotomii pochopitelně uživateli jazyka), aniž bychom museli podrobovat zkoumání samotné uživatele *in natura*. Zároveň je však ale také nutné připustit omezenost takového modelu a nevydávat jej za model jazyka (např. ve smyslu národního jazyka), maximálně za model jazyka ve smyslu ekvivalentním Kořenského užití funkčních jazyků (namísto užívaného pojmu funkčních stylů).²⁶⁰ Tvrzení o existenci systému langue, v němž se lexikální významy nacházejí a ke kterému uživatelé jazyka přistupují, vybírají z něj jednotky a ty pak užívají ke komunikaci, je spíše heuristickou pomůckou kombinovanou s ontologickým realismem hypostazujícím model než něčím, co by vyplývalo z toho, jak Filipec lexikální význam zkoumá.

Mentalismus, který je přítomen v kritériu porozumění běžného uživatele jazyka, a zmínky o

258 Srov. Nida, 1975, s. 67.

259 Viz Cruse, 2001, s. 15-20.

260 Viz Kořenský, 1989.

mentálním aparátu zpracovávajícím řeč a jeho izomorfii s jazykovým systémem jsou tak jen jakýmsi epifenomémem postulované noetické a ontologické teorie, nikoliv metodologicky závažným problémem. Je to způsob, jak zachytit problémový vztah mezi subjektivitou komunikantů a faktem dorozumění. Jestliže se výzkum odehrává takřikajíc v textech prostřednictvím zobecnování jejich charakteristik, nemá tvrzení o zrcadlení významu jako objektu ve vědomí hodnotu jinou než ilustrační. Tímto tvrzením zapojuje Filipec jazykovědu do kontextu teorie poznání, neurologické teorie apod., ale pouze verbálně, nikoliv výzkumně. Fakt, že lidé své schopnosti komunikovat reprezentují ve své mysli, a to, jak taková reprezentace vypadá, není předmětem Filipcova studia, maximálně v odvozeném smyslu, jak je to blízké postulátům kognitivní teorie.²⁶¹

Jazyk je v jeho pojetí konceptualizovaný jako sociálně normovaný soubor pravidel (nezapomeňme však, že Filipcův vztah k pojetí významu jako pravidla je ambivalentní). Hypostazovaný konstrukt, který zachycujeme jako soubor typizovaných konfigurací a který se proměňuje právě díky vzájemné interakci mezi typy informací i uvnitř těchto informačních struktur.

5.1.1.2 Dolníkovy potenciality

Dalším autorem, který nepřehlédnutelně přispíval do soudobé teoretické debaty o povaze lexikálního významu, je slovenský obecný lingvista a lexikální sémantik Juraj Dolník. Počtem svých příspěvků se Dolníkově bádání nevyrovná rozsáhlému dílu Filipcovu nebo Blanárovu, jeho pozornost se koncentrovala primárně na teoretické otázky lexikální sémantiky, nikoliv na lexikologickou problematiku v celém jejím spektru (jak tomu bylo u obou zmíněných autorů). Důležitost Dolníkových příspěvků vidíme především v tom, že se opakovaně pokouší o explikaci východisek a rozvíjení pátrání po obecných podmínkách možnosti TLV. A to ve snaze zasadit svou koncepci lexikálního významu do obecnějších souvislostí teorie jazyka.

Dolníkův význam a pozici vzhledem k tématu našeho zkoumání dobře ilustrují dva jeho teoretické texty vydané krátce po sobě na začátku 80. let a opětovně vydané v revidované verzi na počátku let 90. v monografii *Lexikálna sémantika*. Jedná se o studie *Obsah, pojem a lexikálny význam*²⁶² a *Sémový rozbor obsahových rovín slova a jeho dynamiky*. Jejich představením doplníme zajímavý aspekt československé strukturální sémantiky, který byl v předchozím textu spíš jen naznačen.

Dolníkův zájem se v obou studiích upíná k tématu dynamiky sémantiky slova (viděno procesuálně) a k tématu významové variability (viděno staticky). Děje se tak přitom na pozadí

261 Na základě **předpokladu** o izomorfii mezi pravidly formulovanými k vysvětlení textů a jejich reprezentacemi v myslích uživatelů.

262 V *Lexikálnej sémantike* poté jako *Obsah, pojem, hodnota a lexikálny význam*. Viz bibliografii na konci práce.

epistemologické teorie vztahu jazyka a lidské mysli. Cílem mu přitom zůstává to, co i my sledujeme především – výklad povahy a struktury lexikálního významu.

První z textů si klade ambiciózní cíl – vyjasnit vztahy mezi velmi problematickými, ale v sémantických debatách často užívanými výrazy: obsah, pojem a význam (v pozdějším vydání přibyla i hodnota). Nejprve se pokouší Dolník diferencovat mezi termíny obsah a lexikální význam. Cestu postupné specifikace lemují jednotlivé soudobé i starší návrhy (Ondruš, Hjelmslev, Blanár, Černík-Farkašová-Viceník, Dokulil-Daneš), což místy znesnadňuje orientaci v jednotlivých modelech, zejména kvůli terminologické nejednotnosti a někdy nejednoznačnosti. Podstatná je přitom motivace po takovém pojmovém vztázení (v odlišnosti a provázanosti pojmů). A ta je totožná s tou, kterou již známe z pokusů Filipcových: „oddělit jazykovo imanentné prvky od nejazykových“.²⁶³ Jinými slovy se nám i v tomto textu opakuje spor o vztah mezi slovníkem a encyklopedií. Co je na Dolníkově přístupu podstatné, je akcentace komunikační dimenze tohoto vztahu – vědomí, že je podstatné vnímat daný vztah prizmatem řečového jednání, prioritou komunikace. Neboli, jak sám píše, „ak rekonštruujeme proces uplatnenia vo výpovednej udalosti“.²⁶⁴ Dolníka zajímá komunikantova schopnosti slovo užívat, a to nejen reproduktivně, ale také kreativně. Celý proces interpretace zkoumaného vztahu mezi lexikálním významem a obsahem se tedy řídí interakcí těchto dvou prvků vztahu – empiricky zjevné komunikativní variability (a kreativity) a postulované²⁶⁵ jazykové imanence pojmu lexikální význam. To celé v prostoru načrtnutých noetických mechanismů.

Na základě rozebíraných příkladů a s odvoláním na Kacnel'sona poslouží Dolníkoví termín obsah slova k zafixování bohaté informační struktury, která má **jako celek** povahu encyklopedických znalostí jazykového společenství o mimojazykových entitách, ke kterým daným slovem běžně odkazujeme (referujeme k nim). Dolník tento vztah poněkud nepřehledně²⁶⁶ terminologicky zachycuje takto: obsah je kognitivní potence slovního významu (ta stojí proti minimu slovního významu, které ovšem definováno není). Slovo svým lexikálním významem na tento potenciál (tj. na obsah) poukazuje. Zdá se, že slovní (rovná se však slovní lexikální?) význam má tedy rozměr/složku kognitivní a nekognitivní, přičemž pozornost soustředíme na kognitivní

263 Dolník, 1982a, s. 13.

264 Tamtéž.

265 Přesnější by však asi bylo tvrdit, že tato imanence není postulována, ale implicitně fundována obecnějším teoretickým rámcem lingvistiky (jazyk jako forma – de Saussure) a noetiky (pojmové formování ve smyslu abstrakce podstat, viz aristotelský exkurz ve druhé kapitole).

266 Podobně jako v případě Filipcově je terminologie dost neustálená. Hovoří se o slovním významu, lexikálním významu, významu, distinktivních sémantických příznacích, diferenčních příznacích, signifikativním významu atd. bez přesnějšího usouvztažení a hierarchizace. Obsah je např. charakterizován na jednom místě jako kognitivní aspekt slovního významu, což se zdá naznačovat hierarchii forma-slovní význam: nekognitivní a kognitivní aspekt (obsah) slovního významu: distinktivní sémantické příznaky (tvoří designát) + integrální příznaky = jádro kognitivní potence + potenciální sémantické příznaky.

složku slovního významu. Na tu je lexikálním významem poukazováno, zdá se tedy, že s ním není totožná. Lexikální význam tedy v souladu s výše uvedeným neodpovídá obsahu, ale poukazuje na něj. Kognitivní potence je tvořena třemi typy prvků: distinktivními sémantickým příznaky, integrálními sémantickým příznaky a doplňujícími potenciálními sémantickým příznaky. Obsah tyto tři typy prvků v jiném Dolníkově vyjádření ve vztahu k lexikálnímu významu implikují. Lexikální význam je tu přitom z hlediska kognitivního zřejmě ztotožněn se signifikativním významem slova (designátem), který tvoří jeho strukturní část (strukturností se naznačuje diferenční vztah uvnitř nějaké sémantické domény). Zajímavý je status integrálních a potenciálních sémantických příznaků. Integrální sémantické příznaky jsou potenciálně nekonečné co do množství a jsou odrazem „encyklopedických“ doplnění diferenčních příznaků (ve smyslu jejich specifikace). Zachycují „vedomostný potenciál o entite, kterou dané slovo pomenúva“.²⁶⁷ Jsou to tyto prvky, které rozostřují hranice stanovené prvky diferenčními (tedy vytvářejí efekt, který bychom mohli charakterizovat jako rozostření lexikálního významu, kdyby ovšem lexikální význam nebyl definován pouze prvky diferenčními). Dolník charakterizuje povahu těchto rysů jako elementů, které se jazykem vyjadřují, nejsou v něm však imanentně přítomny. Tímto postupem je tak zachováno alespoň ideálně systémové rozhraní mezi slovníkem a encyklopedií, a zároveň není popřena interpretační dynamika významu slova v komunikaci. Otázkou však zůstává, proč na této hranici tak upjatě trvat.²⁶⁸ Podobně se na dynamice významu slova v komunikaci podílí potenciální příznaky. Z Dolníkovy vymezení nám není přitom úplně jasné, jaký rozdíl je mezi nimi a příznaky integrálními a jestli se kryjí s tzv. implikacionály. Dolník hovoří o tzv. doplňkových kognitivních prvcích, ale ani tyto vztahy nám nejsou úplně jasné. Naštěstí Dolník přibližuje jejich charakteristiku ve druhé zmiňované stati. V té už sice nehovoří o integrálních sémách, pouze v první verzi zmiňuje, že jde o reprezentanty absolutních vlastností denotátu (v protikladu k diferenčním u diferenčních sémů) a že mohou hrát úlohu spojujících sémů v kontextu. Nebývají však mnohdy ani součástí lexikografického popisu. Potenciální sémy jsou tedy prvky obsahu, které se projevují „v řeči prostřednictvím inovovaných kontextů v okazionálních semémach. Ak sa okazionálna seméma integruje do semémovej štruktúry slova-lexémy, potenciálna séma nadobudne status reálnej sémy“.²⁶⁹ Nesejde nám teď na všech technických rozlišeních (byť jsou zajímavá), snažíme se ukázat, že potenciální sémy jsou tedy sémy, které se v řeči spolu s různými aktuálními sémy podřizují procesům vyzdvihování, zdůraznění nebo odsunutí do pozadí, tedy právě těm interpretačním procesům, které přesahují strnulou představu zrcadlení systémového lexikálního

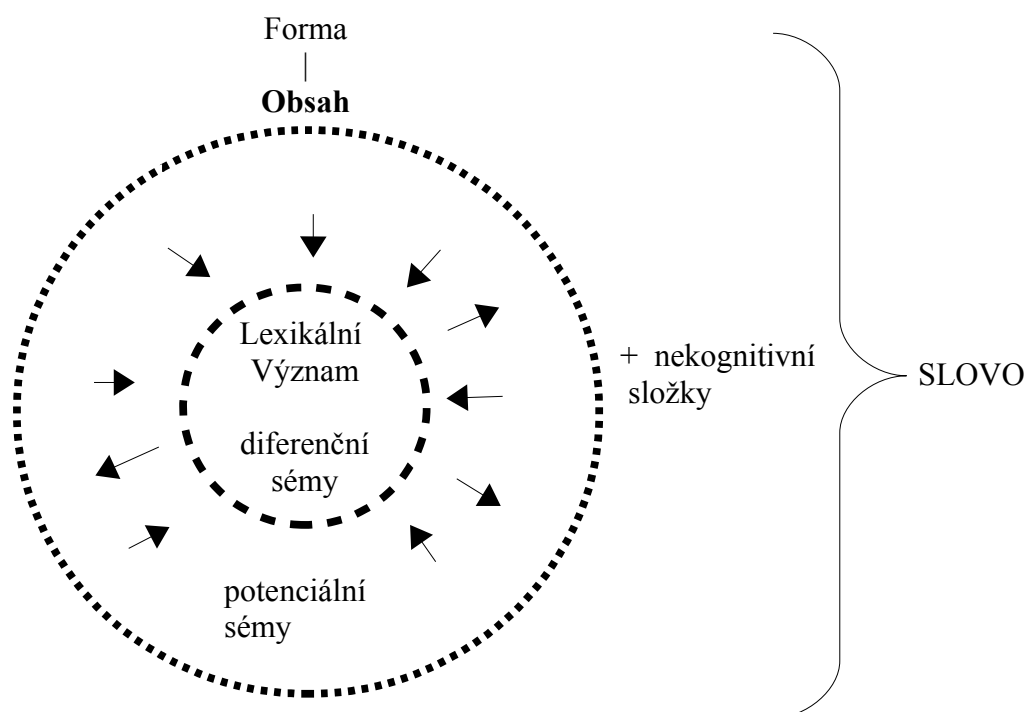
267 Dolník, 1982a, s. 15.

268 Odpověď Filipcova by směřovala nejspíš k redukcionistickému požadavku teorie, Wierzbicka by nejspíš poukazovala na retardující vliv opouštění hranic, počítačnická lexikální sémantika by argumentovala nutností konečnosti zpracovávaných informací atd.

269 Dolník, 1990, s. 62.

významu v komunikační situaci. Aktualizace těchto prvků v kontextu (prostřednictvím tzv. kontextových sémů, viz také tento termín u Filipce) vytváří specifické kontextové významy, tj. je aktuální „transformací“ obsahového potenciálu slova. Je dynamickým elementem statické synchronní lexikální sémantiky. Shrnutí obsahu slova jako souboru poznaných a poznávaných prvků pojmenované entity, z nichž některé jsou povýšeny a některé se potenciálně povyšují na rovinu sémantických příznaků, tak v podstatě odpovídá něčemu na způsob strukturované encyklopedie. Encyklopedie, ve které jsou některé části hesel „čteny častěji než jiné“ a zpochybňovány jen minimálně, která je ale vždy „jen“ temporálně omezeným zachycením našeho poznání světa. Otázkou je, jaké místo má tato provizornost v odrazové epistemologii ontologického realismu (jak je prezentována v pozadí Dolníkovy, ale koneckonců i Filipcova textu).

Obecný model významu dle Dolníka schematizujeme následovně:

To by mohla trochu přiblížit poslední část Dolníkových úvah, věnovaná vztahu lexikálního významu a pojmu. Připomeňme nejprve ještě jednou, v čem spočívá námi navrhovaná encyklopedická interpretace Dolníkovy termínu obsah. Domníváme se, že pro to, abychom vysvětlili adekvátně interpretace lexikálních jednotek v komunikaci, nevystačíme s úzkým slovníkovým pojetím významu. Jak ukazuje např. Ecův model²⁷⁰ nebo naše námítky proti Filipcově pojetí slovníku, slovníkové pojetí je příliš úzké a strnulé. Pokud by se sémantická interpretace omezila na diferenční sémémy, byly by mnohé interpretační „parafráze“ užití lexikálních jednotek

²⁷⁰ Eco, 2004b.

nevysvětlitelné. Encyklopedická reprezentace je tím, co zakládá možnost adekvátního vysvětlení variability významu v komunikačních aktech. Zatímco kognitivní lingvistika tento fakt řešila opuštěním slovník-encyklopedického rozhraní (např. ve prospěch významu „narozeného“ v komunikaci selekcí v encyklopedii), některé modely neostrukturální volily strategii dělby práce. A k takovým strategiím by bylo možné přiřadit i model Dolníkův a implicitně i model Blanárův a Filipcův. I v revidované verzi původního textu však Dolník nicméně zdůrazňuje, že hranice mezi sémovou a noémovou strukturou (inovovaná terminologie, viz také Blanára) není vždy ostrá a hovoří o centru a periférii systémového významu (!) slova, o probabilisticky pojaté implikaci apod., což je další důvod pro uvažování o nosnosti slovník-encyklopedického rozhraní v teorii významu (nikoliv pouze obsahu).

Takto pojatá encyklopedie musí teď čelit představě, že tu přeci jen je něco na způsob hledání (a nacházení?) podstaty entit, tedy něco jako petrifikování informačních struktur v encyklopedii. Nemohl by být význam prostě takto pevnou, zacementovanou strukturou a tato externí fundovanost struktury tím pravým rozhraním mezi slovníkem a encyklopedií? Nemohla by o tomto rozlišení rozhodovat třeba Putnamova extenze? Úvahy o vztahu významu a logického pojmu nabízejí možnou odpověď. Dolník se odvolává na názory, které charakterizují význam jako populární, naivní, předvědecký atd. pojem, nikoliv pojem logický. V souladu s Kráľom hovoří v případě lexikálního významu o běžném poznání světa.²⁷¹ Logický pojem však podle něj funguje na jiné rovině abstrakce, „informuje o tom, čím podstata skutečně je“.²⁷² Rozdíl mezi nimi není tedy ve fundaci konstitutivních elementů (noém v případě logických pojmů, sémů v případě lexikálního významu), ale v extenzionální vágnosti (pojem Carnapův), jež je zase „jen“ odrazem svébytného mapování různých rovin podstaty (pojmenovávaných jevů). Zatímco naivní lexikální význam odráží podstaty pojmenovávaných skutečností povrchněji, logické pojmy jsou v tomto ohledu podle Dolníka „hlubší“. Takto pojatý vztah kognitivního rozměru lexikálního významu (a logického pojmu) tak vlastně principiálně předpokládá hranici mezi slovníkem a encyklopedií, ale primárně jako cíl, ke kterému lze směřovat. Metafora jazyka jako zrcadla přírody je živá, sám život a vývoj přirozených jazyků však ukazuje, že celý proces můžeme vnímat spíš jako pokusy o zeslovníkování encyklopedií, a to ještě jen v některých případech, jak poukazuje Juraj Dolník v závěru textu, právě ona extenzionální vágnost přirozených jazyků je někdy tím požadovaným cílem, k němuž přirozené jazyky pro jisté typy situací prostě, třebaže složitě, tendují.

271 Připomeňme v tomto kontextu Apresjana.

272 Dolník, 1982a, s. 16.

5.1.1.3 Blanárovo kolísání mezi statikou a dynamikou významu

K nejdůležitějším teoretikům lexikální sémantiky poválečného československého strukturalismu je třeba spolu s Jozefem Filipcem počítat slovenského lingvistu Vincenta Blanára. Ten sice na rozdíl od Filipce neformuloval komplexní lexikologických program synchronního popisu v takové šíři, v jaké ji nalezneme např. v již rozebírané *České lexikologii*, přesto Blanár výrazně obohatil debatu, která formulaci takového programu vůbec umožňovala. Blanárova pozice je specifická proto, že jeho odborný zájem zahrnoval jak lexikální sémantiku synchronní, tak diachronní (v tom měl blízko k Igoru Němcovi) – a právě dynamika tohoto pohybu v duchu pojetí strukturalismu definovaného předválečným PLKem byla tím, co Blanárův osobitý příspěvek utvářelo. Syntetickým dílem, které shrnuje Blanárovy výzkumy k jednotlivým tématům z oblasti lexikální sémantiky, je monografie *Lexikálno-sémantická rekonštrukcia*. Její rozbor pro nás bude primární.

Zaměříme se především na tři roviny, které v ní Blanár rozpracoval nejpodrobněji a které obsahem odpovídají rovinám našeho výzkumu – „lokalizaci“ lexikálního významu, jeho struktury a hranicím a také metodologii popisu. Jeho práce se pochopitelně dotýká implicitně nebo ve formě explicitních zmínek i dalších rovin, které používáme jako identifikátory TLV. Protože nám jde ale nakonec o zobecnění, fokus bude upřen na tyto tři body.

Základní cíl své práce vymezuje Blanár takto: objektivizovat lexikálnėsémantickou analýzu. To pro něj znamená vymezení statusu lexikálního významu a subsystémů ve slovní zásobě a rozbor metod jejich poznávání. Tento přístup by se měl opírat o analýzu souvislostí lexikálních jednotek s pojmenovávanou realitou (sic!) a také o rozbor vztahů, které lexikální jednotka vytváří (tedy nikoliv „kterými je utvářena“!) jako prvek jazykového systému. Blanár hovoří o ontologickém a epistemologickém rozměru své práce, tj. o odpovědi na otázky **co** význam je a **jak** ho popsat.

V základech jeho úvah přitom stojí některá východiska jako postuláty a zároveň vědomí problémů, pro které je třeba z těchto pozic formulovat návrhy řešení. Axiomatika Blanárova přístupu je přitom z části uvedena již v úvodu práce, z části rozptýlena v jejích podkapitolách. Za nejdůležitější považujeme hierarchizaci mezi systémem (prvotní) a komunikací (sekundární) a strukturovanou opozici kontinuita / variabilita / dynamika / otevřenost významu (komunikace) a diskretnost / invariantnost / stabilita / uzavřenost významu (systém). Tedy přesvědčení, že jsme teoreticky schopni převést deklarovanou a rozpoznávanou „živost“, proměnlivost a polydeterminovanost komunikace do statického a diskretně formulovaného, enumerovatelného modelu. Na pozadí těchto rámců vyvstávají pak výše uvedené problémy, jež je třeba řešit: vymezení úplného inventáře a typologie sémantických příznaků (konečnost, uzavřenost teorie), rozlišení tzv. mimojazykových a jazykových sémantických příznaků (hraniční oblast), problém rozčlenitelnosti

významu ze všech vrstev slovní zásoby (mohutnost popisu) atp.²⁷³

Podobně jako všichni Blanárovi kolegové i on se snaží ukázat polydimenzionalitu problematiky významu. Na rozdíl od klasických textů strukturalismu (de Saussure, Hjelmslev) překračuje v tomto ohledu hranice čisté jazykovědy (i když není ani v jejich případě úplně jasné, co to s ohledem na význam znamená) a hledá jakési determinátory významu, „významotvorné činitele“ i v jiných „prostorech“.²⁷⁴ Těmi jsou (podobně jako u Filipce) objektivní skutečnost (z ní mimochodem vychází dle Blanára vlastní jádro významu!), postoj mluvčího k objektivní skutečnosti a obsahu výpovědi, vědomý odraz a jeho myšlenkové zpracování a jazykové ztvárnění vědomého odrazu.²⁷⁵ Tato determinační polydimenzionalita, která lokalizaci významu znesnadňuje, je pak v závěru jednoho z oddílů doplněna i jakousi „interpretační“ polydimenzionalitou nebo možná ještě lépe řečeno pracovní fokalizací, pokud jde o otázky významu. V tomto kontextu hovoří Blanár, podobně jako v mnoha jiných pracích často odkazovaný Leech nebo Lewis,²⁷⁶ o různých typech významu (v jeho případě denotační, signifikační, strukturní, pragmatický, slovotvorný),²⁷⁷ což pochopitelně snahu formulovat nějaký jednotný model významu poněkud komplikuje (minimálně pokud nějakou systematickou cestou explicitně neusouvztažíme tyto jednotlivé podoby, dimenze nebo typy lexikálního významu).

Blanárova ontologizace problematiky spočívá na těchto pilířích: 1) popis **konstituce obsahu** na základě kognitivní interakce člověka s prostředím, 2) **sémantizace obsahu** (tj. vznik lexikálního významu prostřednictvím vzájemné interakce komunikantů v sociální skupině a současně prostřednictvím existence systému jazyka).

Model, kterým by bylo možno zachytit oba procesy, víceméně odpovídá modelu již naznačenému u Filipce a mechanismům, které jsme představili jako příspěvek Dolníkům (Blanár se na jeho statě odvolává). Jeho určujícím předpokladem je sekundárnost jazyka ve vztahu ke kognitivnímu zpracování a reprezentaci. Blanár totiž předpokládá jakousi bazální presémantickou kognitivní reprezentaci mimojazykové skutečnosti jako východisko pro utváření významu. Tato reprezentace má již nějaký strukturní „formát“, je v blíže nespecifikovaném ohledu univerzální (což oslabuje její subjektivitu) a je dále intersubjektivně strukturována v interakci. Na jednom místě hovoří o analýze této roviny jako o analýze pojmového obsahu nebo také o sémantice odrazu (kterou odlišuje od lingvistické sémantiky). Její „formát“ zakládají tzv. noémy, tj. jakýsi soubor prejazykových kognitivních univerzálií (není jasné, jestli mohou existovat bez jazyka, mají však zjevně protosémantický/protosémiotický charakter). V této souvislosti zmiňuje Blanár výzkumy

273 Viz Blanár 1984, s. 7.

274 V tomto se odvolává na Igora Němce, viz níže.

275 Blanár 1984, s. 13.

276 Lewis, 1952; Leech, 1974.

277 Tamtéž, s. 43.

Greimasovy, Bierwischovy aj.,²⁷⁸ tj. výzkumy hloubkových (a podle jejich autorů zřejmě obecných) struktur. Tyto struktury podle Blanára sice tvoří základ jazykového významu, ale nejsou s ním totožné. Jazykový význam se totiž konstituuje až ve chvíli, kdy dojde ke stabilizaci v procesu selekce ze souboru těchto tzv. noém.²⁷⁹ Tyto presémantické, ale již nějak reprezentační a funkční prvky poznání (výsledky abstrakce, předchystané struktury?) jsou již před samotnou sémantizací podle Blanára bohatě strukturované a mají odrazový charakter (ve formulacích je vzhledem k objektivismu a dalším pojmům navíc přítomen latentní esencialismus). Některé části konceptu nejsou úplně jasné.²⁸⁰ Nicméně se zdá, že konstituování obsahu slova (nikoliv významu) je něco, o čem můžeme hovořit ve chvíli, kdy je s určitým celkem noémů (kognitivních modelů objektů reality) založeným na individuálních odrazech a sdíleným v relativně identické „podobě“ spojován určitý výraz. Společenskou a komunikační praxí je tento obsah strukturován do podoby, která přispívá k „sémantizaci“ v užším smyslu, a to tím, že uspořádává některé prvky struktury tak, že vytvoří jádro obsahu slova, a toto jádro se stává kandidátem na lexikální význam. Zároveň toto jádro reprezentuje tzv. průměrný odraz předmětu v jazykovém společenství, jakési průměrné sdílené vědění společenství o daných označovaných objektech. Toto sdílené povědomí by však nestačilo na to, abychom vymezili lexikální význam v přísnějším, blanárovském slova smyslu. Toto průměrné vědění je totiž zároveň podle Blanára ze systémového hlediska formováno jazykovými subsystemy, do nichž daný výraz vstupuje (tyto subsystemy je možno vidět z onomaziologického pohledu jako pojmová pole). To znamená, že tvorby lexikálního významu, tj. procesu sémantizace se nakonec zúčastní jen ty noémy, které poslouží k diferencii daného výrazu od výrazů ostatních (z daného subsystemu). Pouze tato diferenční hierarchická struktura utváří sémém a je možné ji nazývat lexikálním významem.

Celý tento systém, který navíc Blanár vysvětluje ještě v pojmech neuropsychologických (viz odkaz na Králův model), představuje jakýsi zvláštní mix. Na jednu stranu zachycuje genezi významu v již existujícím (a nejspíš docela bohatém) systému (tím dává vzpomenout na Wittgensteinovu kritiku Augustina z počátků *Filozofických zkoumání*), na druhou stranu se snaží popsat genezi významu jako přechod z předsémantické do sémantické podoby „mentální“ reprezentace jakoby ještě před zohledněním této systémovosti (avšak tento popis je spíš mlhavý a

278 Hovoří také o skupině „sovietských jazykovedcov“ (1984, s. 25), zde má zřejmě na mysli skupinu kolem Melčuka, Apresjana a Žolkovského.

279 Ponechme – i když neradi – stranou, že pokud jsou noémy abstraktnější prvky než sémantické prvky přirozených jazyků, pak jich bude nejspíš omezenější množství, takže si dovedeme jen těžko představit následný proces selekce při vyjádření bohatých sémantických odstínů jednotlivých přirozených jazyků. Toto tvrzení by totiž vyžadovalo samostatný důkaz, a ten nepředkládáme.

280 Není např. úplně zřejmé, jak původně subjektivní odrazy získávají objektivní platnost prověřováním v praxi (myslí se tím praxe subjektu, nebo praxe společenství?), ani jak se na jejich objektivizování má podílet jazyk, když ten jejich alespoň elementární objektivnost spíš předpokládá. Není také příliš jasné, jestli tyto subjektivní odrazy jsou již zmiňovanými noémy atd. atd.

vyžadoval by podrobnější výklad zejména o těchto presémantických, nejazykových reprezentacích – jak jsou bohaté, co přesně je na nich univerzálního a jak mohou utvořit nějaký intersubjektivní základ pro následný proces sémantizace atp.). V tomto ohledu jsou Blanárovy úvahy zkrátka příliš nejasné. Ať už si ale o popisech jednotlivých procesů budeme myslet cokoliv, domníváme se, že přes veškerou mentalistickou výbavu je význam v Blanárově modelu ontologicky situován jako ideální systémový objekt, který má tak reálnou existenci, jako je reálná existence tohoto jazykového systému. Blanár hovoří o jazykovém znaku, jehož je význam součástí (s. 19), jako o ideálním objektu. Ten je sice reprezentován v lidské mysli (má nějaký neuropsychologický korelát), ale jeho povaha je intersubjektivní, tj. povstávající v interakci subjektů, dále ji umožňující, v ní se proměňující a jí utvářená. Jazykový systém je pro Blanára primární a tedy jaksi ontologicky samostatný v tom smyslu, že je základem možnosti komunikace, zdrojem pro užití. Lexikální význam pro něj tedy představuje invariantní, diskrétní a v určitém výše uvedeném smyslu průměrný objekt jazykového systému existujícího jako stav, jako podklad, jako zásoba pro užití, konfigurace utvářená komunikačními událostmi a zároveň je zakládající. Jestliže se o stavu systému dozvídáme (rekonstruujeme jej) z komunikačních událostí jako jejich průměrný „společný jmenovatel“, pak víra v reálnost těchto komunikačních událostí zakládá víru v reálnost tohoto fundujícího systému a jeho jednotek. Blanár to potvrzuje, když tvrdí, že „v jednom časovom úseku sú dištinktivne významové prvky slova i asociačné paradigmatické vzťahy spoločenskou komunikačnou praxou relatívne ustálené. Na nich sa zakladá jazyková komunikácia“.²⁸¹

V předchozích řádcích jsme již naznačili něco málo o struktuře sémému, který pro Blanára má zřejmě představovat ekvivalent lexikálního významu.²⁸² V tomto ohledu Blanár víceméně přejímá model, který jsme již ukázali v oddílu věnovaném Dolníkové teorii o povaze lexikálního významu. Sémém představuje v Blanárově koncepci strukturovanou entitu. Tato entita je tvořena tzv. sémantickými příznaky, což jsou sémantizované noémy, jež vygenerovala komplexní funkce realizovaná interakcí mezi vědomými odrazy, jazykovým systémem a společenskou interakcí (viz výše). Sémantické příznaky jsou v sémému organizovány hierarchicky a pojí je logické vztahy. Samotné sémémy jsou přitom považovány za diskrétní jednotky, kterých je v sémému konečný a omezený počet. Tyto sémantické příznaky mají různé úrovně abstrakce, přičemž na nejnižším stupni abstrakce nalézáme sémantické příznaky diferenční, specifikační, tj. ty, které nakonec odlišují daný sémém od jiných sémémů (což není nic jiného než explicitní výklad výše uvedeného principu jazykové determinace lexikálního významu). Sémantické příznaky jsou tedy lingvistickými prvky

281 Blanár, 1984, s. 58.

282 Pochybnost nevystává o tom, že Blanár definuje sémém jako ekvivalent lexikálního významu, pochybnost je v koherenci této definice ve vztahu k jiným pojmům (např. jazykové a mimojazykové sémantické příznaky) a celku jeho teorie.

determinovanými systémem daného jazyka. Jsou to odrazové prvky takřkajíc povýšené systémem (viz zase Dolník). Blanár v souvislosti se strukturou sémému kupodivu na několika místech hovoří o jeho jádru a periférii. Proč ale hovořit o jádru a periférii něčeho, co je organizováno takto diskrétně a binaristicky? Zdá se, že je ještě jednou třeba se zamyslet nad tím, co všechno je a co není sémantickým příznakem, co tvoří a co netvoří sémém a jak se kryje sémém s lexikálním významem a jak spolu tyto pojmy souvisejí.

Sémantický příznak je podle Blanára jazykově přehodnocený prvek obsahu (v Dolníkově smyslu), tj. jazykově akceptované noema. Je to výsledek jazykového zpracování odrazu. Sémém je pak soubor lingvisticky relevantních, lingvisticky fixovaných odrazů, tj. sémantických příznaků. Význam (na daném místě jako „význam“, ne jako „lexikální význam“) je ztotožněn se sémémem. Z tohoto pohledu tedy víme, že lexikální význam = sémém. Co potřebujeme zjistit, je: co znamená to „jazykově přehodnocený“ nebo „lingvisticky relevantní“ a jak se vztahuje k pojmu sémému → platí, že A) je nutnou definiční podmínkou pojmu „SÉMANTICKÝ PŘÍZNAK“ „být součástí sémému“, nebo B) mohou existovat sémantické příznaky mimo sémém (ergo mimo lexikální význam)? Pokud platí A, pak být součástí sémému a být sémantickým příznakem znamená totéž (a „lingvisticky relevantní“ = „účastníci se sémému“), pokud platí B, pak potřebujeme definici „lingvisticky relevantní“ nezávislou na definici pojmu „sémém“. V obou případech však určitě potřebujeme nějaké objasňující vysvětlení pojmu sémém. Jenomže odpovědí je více a nejsou úplně kompatibilní!

Idealizovaný obrázek sémému, pokud bychom se odrazili od Dolníkových výkladů přijímaných Blanárem, by mohl tedy vypadat takto:

Ideální Model Významu = SP ↔ sémém (integrační sém + pouze diferenční sém)

V tomto čtení je sémém výsledkem sémantické „stylizace“,²⁸³ lingvistického zrelevantnění, jež je založeno na kritériu integrační a diferenční funkce noém. Tedy přehledně řečeno: noémy na sémantické příznaky přetváří tlak jazykového systému, přičemž tento tlak má charakter výběru a hierarchizace integrujících a diferenčních příznaků. Konečný soubor těchto příznaků představuje sémém. Právě v takovém pojetí je sémém diskrétní jednotkou složenou z diskrétních elementů. Sémantické příznaky jsou pouze ty příznaky, které jsou součástí významu (sémému) a sémémem je pouze to, co splní kritéria zařazení a odlišení jazykové jednotky. Takový ideální statický obrázek kreslí podle našeho názoru Juraj Dolník, Josef Filipec i Vincent Blanár.

V Blanárově případě však je tento diskrétní model narušen některými jeho tvrzeními. Blanár

283 Viz Dolník, 1990, s. 24nn.

např. tvrdí, že sémém má jako okrajové složky potenciální příznaky pojmu.²⁸⁴ To by ovšem mít neměl, jeho součástí by měly být jen sémantické elementy (ty sémém konstituují). Na jiných místech své práce se také kloní ke stanovisku, že součástí významu mohou být také tzv. mimolingvistické sémantické prvky. Kromě toho, že není jasné, co přesně se těmito prvky myslí (Blanár je nikde jasněji nedefinuje), je důležité se ptát, jak mohou být sémantické prvky mimolingvistické, když je sémantický prvek tvořen tlakem lingvistického systému? Co přesně znamená to „mimolingvistický“? Dalším matoucím momentem je, když Blanár najednou zavede kategorii signifikačního významu, jehož vztah k pojmu lexikální význam však nijak zvlášť nevymezuje.²⁸⁵ Zdá se, že tento pojem odpovídá tzv. intenzionálnímu významu (také ovšem nijak přesněji definovanému, zřejmě vágní odkaz na Carnapovu intenzi), který by se měl krýt se souborem kognitivních sémantických prvků, tj. se sémémem. A vzhledem k tomu, že na jiných místech je sémém ztotožněn s lexikálním významem, měly by být tyto entity totožné.

Na pouhou aproximativnost idealizovaného modelu však poukazuje Blanár i explicitněji a vědomě – tím, že pochybuje o možnostech určení některých sémantických příznaků jako sémému náležejících. Celou velkou problémovou skupinu pak pro něj tvoří tzv. nomenklatury, kam příklady zařazuje nemalou část běžné slovní zásoby. Jestliže by zrovna u těchto výrazů model selhával, pak je otázkou, jestli je v této podobě vhodným univerzálním nástrojem popisu. S neostrostmi modelu se podle Blanára potýkáme také ve chvíli, kdy z abstrakce národního jazyka sestoupíme na abstrakci nižší úrovně a začneme do popisu promítat např. sociolingvistické nebo dialektologické difference. I v té situaci (právě jen v ní) pak sice můžeme tvořit relativně diskrétní jednotky, ale pouze za cenu rezignace na zobecnění. I v tomto případě jsme zkrátka svědky toho, že čím víc přibližujeme model datové adekvátnosti (zavádíme do něj více proměnných), tím více ztrácíme jeho jednoduchost a přehlednost. Pokud chceme udržet obecnost v pokrytí, měli bychom – a Blanár sám ukazuje, jak – sáhnout spíše po takových strukturalistických konceptech, jako je Mathesiova potencionalnost, tendence a koncept centra a periferie. Jen je dobré si připustit, že pokud po nich sáhneme, začneme se pomalu vzdávat ostrosti hranic mezi slovníkem a encyklopedií. Sám Blanár to koneckonců podporuje svým příklonem k integraci výše zmíněných mimolingvistických sémantických prvků do popisu významu. Je příznačné, že přitom hovoří o prvcích kulturních.²⁸⁶ Konkrétní rozbor, jež Blanár představuje ve druhé polovině své práce, tomuto vědomí podle mého názoru odpovídají. Tak jako Anna Wierzbicka trvá na slovník-encyklopedické distinkci a kloní se na „slovníkovou“ stranu, aby následně podoba jejích slovníkových hesel byla téměř k nerozeznání od

284 Blanár, 1984, s. 30.

285 Viz Blanár, 1984, s. 43 a také tam odkazovanou poznámku.

286 Tím se přibližuje některým názorům Ecovým.

mnohých hesel kognitivních encyklopedistů (viz např. rozbor v Peetersovi),²⁸⁷ tak i Blanárovy analýzy posouvají systémovou slovníkovost (podle našeho názoru adekvátně) až kamsi do oblasti kulturní encyklopedie.

Blanár si je této encyklopedické fundace lexikálního významu pochopitelně dobře vědom. Dokazuje to zejména jeho analytické uvažování o dynamice lexikálního významu v řeči a jejím prostřednictvím ve vývoji samotného lexikálněsémantického systému. I v tomto ohledu je přítom jeho koncept blízký uvažování Dolníkovu nebo náznakům Filipcovým. Blanár úzkostlivě opakovaně zdůrazňuje, že je třeba rozlišovat 1) systémový model lexikálního významu (viz výše) a 2) chování lexikálního významu v řeči. Systémový model je přítom jakousi relativně stabilní abstrakcí dosavadního chování výrazu ve specifických kontextech. S klesající mírou abstrakce (tj. s růstem specifických proměnných) přítom model vykazuje jemnější strukturu a z pravidla se stávají spíše pravidla. Ze sémému se stávají sémémy a ze struktury sémantických příznaků se stávají struktury. Skromným a spíš nevyužitým instrumentáři je v tomto procesu Blanárovi koncept obsahu slova se svými potenciálními, fakultativními sémantickými příznaky, syntagmatická rovina jazykových vztahů a pojem „napätie“ uvnitř sémové struktury, jež je motivem jejich aktualizované restrukturalizace v řeči a případné postupné penetrace do jazykového systému.

Blanár se však v podstatě nevěnuje modelování dynamiky významu v řeči (tj. lexikálněsémantický popis nezahrnuje teorii produkce, je ovšem alespoň částečně veden s ohledem na to, aby taková teorie mohla být navržena), pozornost věnuje spíš dynamice systému (to ho sbližuje s Igorem Němcem). Proto, aby takovou dynamiku mohl zachycovat a vysvětlovat (jako to činí právě Němec), navrhuje Blanár (stejně jako třeba Filipce) několik výzkumných metod. Za základní považuje distribuční a komponentovou analýzu, tj. textový rozbor korpusu s ohledem na syntagmatické chování výrazů a paradigmatické testování jednotek formou komutačních testů atp. Jako doplňující však používá i psycholingvistické a sociolingvistické metody (nezdůrazňuje nijak jejich druhotnost). Jeho popis distribuční analýzy ani komponentové nijak nevybočuje z tradičního rámce strukturalistické metodologie. Za povšimnutí stojí snad jen zdůraznění provizorní uzavřenosti jednotlivých lexikálních polí, tj. neostrost jejich hranic a propojení prostřednictvím polysémních lexémů, pak také zdůraznění důležitosti syntagmatických vztahů při snaze analyzovat nejen dynamiku významu z hlediska vývoje celého systému, ale také vzhledem k uvažování o paradigmatických vztazích v aktuálních synchronním řezu (zvýrazňování sémantických prvků, rozšiřování paradigmatu daného lexikálního pole prostřednictvím syntagmatických významových celků apod.)

V práci bohužel absentuje podrobnější popis metodologie psycholingvistické, takže není

287 Peeters, 2000.

úplně jasné, v čem spočívala „psychologičnost“ testování. S velkou pravděpodobností však jde o získávání informací o obsahu slova na základě dotazů týkajících se synonym, volného opisu denotátů výrazu atp. Tedy řízené zexplicitňování jazykového povědomí uživatelů formou produkce jazykového chování.²⁸⁸ Blanárova pozice v hodnocení této je přitom trochu nejasná. Na rozdíl od Filipce nezdůrazňuje sekundárnost psycholingvistického nebo sociolingvistického zkoumání, na druhou stranu však z jeho hodnocení zaznívá jakýsi „osten subjektivity“ takových zjištění (i když dodává, že při dostatečném vzorku se hodnocení částečně (!) objektivizuje). Otázkou, která tak zůstává otevřená, je, zdali Blanárovo psycholingvistické testování není „jen“ jakýmsi doplněním korpusu o pár metalingvistických textů. Proto, aby se zapojení těchto metod stalo součástí paradigmatického posunu uvažování o významu jako primárně informační struktuře v lidské mysli (tj. jeho modelování ve výkladovém rámci kognitivismu a la Jackendoff), totiž chybí formulace právě onoho výkladového rámce. Je sice zajímavé, že význam (a obecně lidská kognice jako jeho reprezentant) jsou v Blanárově modelu pojímány jako pragmatická (tj. potřebami a postoji člověka utvářená) forma reprezentace, na nějaké hlubší rozvinutí tohoto pojetí je však řečeno příliš málo. Potenciál na rozvinutí však Blanár svým mentalismem nepochybně nabízí.

5.1.1.4 Apendix: Němcova dynamika významu

Jak jsme uvedli v úvodní pasáži páté kapitoly, představení daných modelů není zdaleka vyčerpávajícím přehledem názorové specifičnosti všech koncepcí TLV produkovaných v tehdejší československé lexikální sémantice. Najdeme speciální stati Horeckého, Olivy, Sekaninové, Schwanzera, Horáka a dalších. Před závěrečným shrnutím je však nutné věnovat alespoň pár samostatných řádků ještě jednomu teoretikovi lexikálního významu, Igoru Němcovi.

Za hlavní Němcovy práce ilustrující jeho pojetí TLV lze kromě monografie *Rekonstrukce lexikálního vývoje* považovat texty jako *Lexikální význam ve světle teorie Pražské školy* nebo *Jazykové ztvárnění psychického odrazu skutečnosti v lexikální význam*, jež podle našeho názoru v mnohém zapadají do konceptu názorů, jež jsme představili výše (viz jeho pochvalnou obsáhlou recenzi Blanárovy monografie analyzované v samostatné kapitole).²⁸⁹ Důvodem, proč jeho pojetí zmiňujeme zvláště, je jeho systematický zájem o dynamické aspekty lexikálního významu.²⁹⁰ A to nejen v pojetí diachronním (které rozpracovával celou svoji kariéru), ale také s ohledem na problematiku synchronní. Problematiku dynamiky lexikálního významu v komunikaci jsme již zmiňovali prostřednictvím pojmů jako je aktualizace, potenciální sém atp. Vždy však šlo spíše o

288 Viz stručně Blanár, 1984, s. 87nn.

289 Němec, 1985.

290 Za velmi přínosné a podstatné považujeme však také např. Němcovo rozpracovávání klasické opozice PLKu centrum-periferie a zapracovávání sociolingvistických a obecněji kulturologických teorií do lexikální sémantiky.

náznaky, které jakoby signalizovaly, že tento fenomén stojí spíš na okraji pozornosti TLV. A to především z důvodů, že je nejasná jeho pozice na pomezí mezi popisem významu jako termínu roviny langue a smyslu jako termínu roviny parole. Zajímavý je z tohoto hlediska zejména jeho text *Obrazné výrazy a jejich lexikalizace*. Němec v něm nebuduje nějakou ucelenou teorii, ale text má velkou hodnotu minimálně ze dvou důvodů. 1) Proto, že se v něm Němec pokouší uvést do centra pozornosti sémantické teorie právě fenomén tzv. meaning variation. Tedy fenomén, který se stává zejména v kognitivistických teoriích takřka klíčový a který je jedním z obecných poznávacích znamení vývoje moderních TLV (viz o tom ve třetí a v šesté kapitole). 2) Proto, že při jeho analýze (zejména v případě jednočlenných obrazných výrazů) zakládá explikaci na pojmech promluvové situace, nadvětného kontextu, zkušenosti atp.

Němec se při své analýze koncepčně přidrží strukturalistických dichotomií systém – promluva, denotace a konotace. V tomto ohledu také odmítá rozšiřovat popis významu lexikálních jednotek směrem k encyklopedickému pojetí. Konotace tak zůstává efemérním, nesystémovým fenoménem. Pojem lexikalizované (tj. kódem již zachytitelné) metafory je však již zachycován v pojmech denotace a systémovosti. Němec se tak jednak pokouší systematizovat diachronní procesy (např. prostřednictvím klasifikace typů obrazných vyjádření a vztahů mezi nimi), jednak procesy aktualizační (prostřednictvím vymezení sémantických oblastí účastnících se takových procesů a také např. popisem obecného mechanismu geneze aktuálního významu).

Podstatný je ale z našeho pohledu už samotný fakt, že se Němec pokouší formulovat program systematictější analýzy jevů dynamiky významu (a vědomí, že hranice mezi denotací a konotací není ostrá ani v diachronním, ani v synchronním pohledu). To je podle nás výrazem důležitého vnitřního vývoje strukturalistické teorie.

5.1.2 Shrnutí

Navzdory individuálním odlišnostem lze podle našeho názoru sumarizovat strukturalistický přístup k lexikální sémantice v následujících bodech:

Ad sémiotická rovina: všechny přístupy pracují alespoň deklarativně s bilaterálním pojetím jazykového znaku. Tento bilateralismus je pojímán jako relativně statické kódování mezi rovinou výrazu a rovinou obsahu v jazykovém systému. Povaha mnoha znaků je asymetrická, což řeší teorie různě, nejčastěji zavedením specifické relace mezi výrazem a pouze částí jeho významové struktury (např. lexie). Tato bilaterálnost jako vlastnost kódovaná systémem langue je ve všech teoriích relativizována vzhledem k fenoménu užití jazyka, tj. vzhledem k fenoménům komunikace. I v tomto pojetí se zdá jazykový znak zůstávat bilaterální jednotkou, avšak jeho významová stránka je

v tomto případě mnohdy generována jako komunikační entita – smysl. Dané teorie se snaží (spíš ve smyslu programu než aktuálně) budovat takovou teorii kódu, aby co největší množství těchto užití významu předvídala.

Ad rovina kompetenční: strukturalistické teorie jsou teoriemi kódu. V návaznosti na předchozí bod lze rozvinout, že jejich cílem je budovat bohatý kód a zachytit pokud možno systémové relace generování smyslu na úrovni komunikace, tj. kódovat systematické případy (viz např. Dolníkovy mechanismy). Na úrovni generování smyslu pak sledují alespoň základní mechanismy dynamiky významu (a to jak v diachronním smyslu – Blanár, Němec), tak ve smyslu synchronním. V teoriích nenacházíme specifické mechanismy takového generování významové variace, nacházíme spíše vysvětlení možnosti těchto variací vzhledem k sémovému pojetí modelování a v souvislosti se slovtvornými a syntakticko-sémantickými procesy. V tomto ohledu je ale zjevná progresa tímto směrem. Zároveň je ale stejně zřetelné, že lexikálnėsémantický strukturalismus stále počítá s dělbou práce a nepokouší se o maximální sémantizace jevů. Hranice mezi systémem a užíváním jazyka je sice v praxi neostrá, přesto vnímáme tendenci ji zachovat.

Ad rovina hraniční: tak jako se teorie snaží o zachování hranic kompetenčních, pokouší se o zachování hranic slovníkovo-encyklopedických. V nejčistší podobě toto snažení o stanovení hranice nacházíme u Filipce, u ostatních přístupů je sice rozhraní víceméně deklarováno, ale při budování modelu na něj Dolník, Blanár nebo Němec pohlížejí jako na provizorium, které má své limity. Blanárovy mimojazykové a kulturní sémy a některá Dolníková explicitní vyjádření ukazují, že vysvětlení dynamiky smyslu (a u Blanára významu viděného jako kulturní jednotka) vyžaduje budovat širší sémantickou teorii, jež nějak systematictěji počítá i s těmi významovými faktory, které překračují úzce slovníkové (jazykové) pojetí významu slova. I zde je zřetelná tendence k „rozpohybování a expanzi teorie“.

Ad rovina metajazyka: pro strukturální lexikální sémantiku zůstává v Československém prostředí základním schematizujícím nástrojem metajazyk komponentové analýzy, vzhledem k její silné lexikografické orientaci kombinovaný s jazykem přirozeným (slovníková definice). Tato komponentová analýza má výraz maticový, „stromový“, narazíme i na využití elementárního výrokového kalkulu (u Blanára), případně na variace syntakto-sémantického modelování podobného např. Fillmorově case theory. V tomto ohledu se tak potýkáme s problémem interpretace metajazykových jednotek a s problémem redukcionismu. Filipcova ambice je ambicí hledání sémového minima generovaného jazykovým systémem (nikoliv nutně univerzálního, pouze relativně, viz např. poznámky Blanárovy).

Ad rovina evidenční: základním postulátem je prim jazykové analýzy významu. Modelování se programově soustředí na rekonstrukci systému (jeho popis jako entity sui generis je

cílem jazykovědné teorie), avšak je možné budování modelů vnímat prostě jako abstrahování vlastností korpusu textů (vzhledem k významové dynamice). Zřejmě všechny teorie by se shodly na tom, že cílem je zachycení jakéhosi průměru, otázkou je, čeho je tento průměr průměrem. V této souvislosti je podle našeho názoru použitelný pojem „naivního obrazu světa v jazyce“, tj. v posledku zachycení průměrné jazykové znalosti uživatele jazyka. Jak však upozorňuje Blanár, je nutné tuto ambici relativizovat vzhledem k různým úrovním sociolektu. Domníváme se, že v tomto ohledu dochází v strukturálním modelování k napětí mezi tím, co „skýtá jazyk“ (z hlediska realizova/tel/ného potenciálu) a co „o něm ví průměrný uživatel“ (tj. jakési společné nutné minimum). Právě fakt dynamiky významu tento vztah napíná směrem k extenzi teorie významu do podoby možná ne úplně elegantního, ale empiricky reálnějšího modelu.

5.2 Kognitivní sémantika

5.2.1 Kognitivismus: pansémantika slova

Jak bylo stručně naznačeno ve čtvrté kapitole, kognitivně orientovaná lingvistika (ve vymezení poplatném kapitole třetí) k nám začala pronikat už v polovině osmdesátých let. Důkazy nalezneme jak v dobových recenzích vybraných děl (např. Lakoffa), tak v posilování tendencí, které byly v českém jazykovědném prostředí již přítomny, ale původně byly motivovány jinými zdroji. Jde zejména o textově orientovaný, komunikačně a pragmaticky motivovaný přístup a přístup psycholingvistický. Takto formované prostředí připravovalo půdu pro nástup kognitivní sémantiky v Česku ještě před tím, než se výše uvedené přístupy v konkrétních osobnostech prořaly s dalšími kontexty a daly vzniknout svébytnému proudu v uvažování o lexikálním významu.

Jestliže jsme o nárůstu prací založených východiskem v kognitivní sémantice hovořili v kontextu konce devadesátých let dvacátého století, pak je třeba připomenout, že se tak dělo soustředěně prostřednictvím úzké skupiny badatelů soustředěných na Filozofické fakultě UK. A to je něco, co dodává tomuto proudu české lexikální sémantiky jisté specifičnosti. Zatímco v případě strukturalismu jsme se věnovali několika samostatným teoriím výrazných badatelských osobností, jež tyto teorie formulovaly jako silně individuální výkony (samozřejmě v určitém sdíleném badatelském prostoru), a následně jsme hledali průniky, doplnění, případné rozpory, v případě kognitivní sémantiky je situace jiná. Její program a východiska vycházejí z úzké spolupráce a nejsou jen osobitě variovaným odrazem sdíleného prostoru, jsou prostě sdílena, jsou takřkajíc kolektivním produktem.²⁹¹ Ačkoliv tedy lze hovořit o výrazných osobnostech kognitivní sémantiky,

291 O tom koneckonců svědčí i to, že základní monografie kognitivní sémantiky je monografií kolektivní.

budeme o tomto proudu hovořit jako o celku hned od začátku. Nebudeme jej tedy prezentovat prostřednictvím přístupů jednotlivých osobností. Domníváme se, že k tomu není dostatek textové opory, a hlavně – tak, jak pražské kognitivní sémantice rozumíme, by to postrádalo smysl.

Při výkladech narazíme na jeden základní „problém“. Způsob, jakým přistupují k lingvistické práci (ve smyslu textového „žánru“, formy „modelování“, explikace východisek atp.) sémantičky pražské kognitivní školy (PKŠ), je na povrchové úrovni poměrně odlišný od způsobu, jakým to činili klasikové českého strukturalismu. A protože právě tento jiný způsob je tím, co samy kognitivistky považují za výraz odlišnosti obsahové, bude naše „organizace“ jejich poznatků působit možná trochu násilně. Pokus vtěsnat pražskou kognitivní sémantiku do schémat vymezených zejména ve druhé kapitole a aplikovaných v kapitole o strukturalismu je veden jen snahou o přehlednější srovnávání.

Motivy

Jak uvádí Irena Vaňková,²⁹² obecnělingvistických a filozofických zdrojů při formování české kognitivní lexikální sémantiky bylo hned několik. Na jedné straně je motivací lakoffovská kognitivní sémantika, tj. teorie konceptuální metafory, na straně druhé jde o přístup tzv. lublinské školy (a v širším smyslu polské kognitivněsémantické školy) s jejím konceptem jazykového obrazu světa.²⁹³ V české variantě tohoto spojení byly tyto dva přístupy ještě doplněny pokusy o volné provázání s fenomenologickou filozofií (Husserl, Patočka, Heidegger)²⁹⁴ prostřednictvím jejich akcentu na pojem přirozeného světa a pojem řeči (ve smyslu langage) jako neinstrumentálního „existenciálu“.²⁹⁵ Z hlediska dosavadního vývoje české lexikální sémantiky je pak přístup pražské kognitivní školy přiznanou možností navázat na některé konkrétní práce v dosavadní české lexikální sémantice strukturalistické, především té diachronní (zejména Němec, Horálek, Karlíková).²⁹⁶

Pražská kognitivní škola koncipuje svůj program jako program lingvistiky, nikoliv jen lexikální sémantiky. To je potřeba zdůraznit ze dvou důvodů: 1) kognitivismus je primárně sémantický (tj. i gramatika je v něm většinou vnímána jako „nástroj ve službách“ významu, nikoliv jako čistě formální, autonomní mechanismus),²⁹⁷ 2) význam je z tohoto důvodu velmi širokou a ne

292 Vaňková, 2007a.

293 Nutno dodat, že je sem možné – nejen na základě odkazované literatury – počítat i práce Anny Wierzbické a v této souvislosti identifikovat pojítko se sovětskou/ruskou lexikální sémantikou (strukturální) Jurije Apresjana. Přinejmenším.

294 Vaňková, 1999 a podrobněji 2007b.

295 Zde by bylo možné hledat i propojení s hermeneutikou Hanse-Georga Gadamera. Ovšem také třeba s konceptem životní formy ve *Filozofických zkoumáních* Ludwiga Wittgensteina. Záleží, jak moc povrchové podobnosti jsme ještě schopni akceptovat.

296 Vaňková a kol., 2005, s 22-23.

297 Viz Janda, 2004.

zrovna snadno uchopitelnou kategorií.²⁹⁸ Vymezování významu se v případě PKŠ tedy odehrává spíše na pozadí kognitivní koncepce jazyka, nikoliv jedné z jeho jednotek. Zároveň však platí, že oblast, ve které byly v PKŠ tyto postuláty kognitivismu nejčastěji badatelsky aplikovány, zahrnuje především oblast lexikální zásoby (ve spojení se slovtvorbou a frazeologií).²⁹⁹ Pokusíme se proto rekonstruovat koncept lexikálního významu ve světle širšího pojetí významu kognitivně-kulturního pojetí jazyka jako celku.

Porozumět chápání jazyka v koncepci PKŠ znamená zařadit jejich práce a uvažování do kontextu vývoje jazykovědy. Skupina, která PKŠ formuje, se profilovala již od osmdesátých let. V tomto a následujících desetiletích své názory utvářela v paradigmatických proměnách tehdejší jazykovědy. Vstřebávala vlivy nastupující textové a komunikačně orientované lingvistiky.³⁰⁰ Přijímala podněty ze silící interakce jazykovědy a kognitivní vědy. Byla ovlivněna psycholingvistikou (Nebeská, Šlédrová) jak tehdejší sovětskou, tak „západní“ i výrazným sociologickým utvářením teorie diskurzu (Nebeská).³⁰¹ Původně strukturalistické, případně formální školení bylo konfrontováno s ohlasy poststrukturalismu³⁰² (jazykovědného, literárněvědného), s příklonem k modelačním pokusům vztahovaným na aktuální procesy řečové činnosti.³⁰³ Česká jazykověda vstřebávala rovněž vlnu „sémantizace“ na mnoha úrovních, včetně počínaje a textovou konče.³⁰⁴ Tato „parolizace“, „langagovost“ a „sémantizace“ lingvistiky posledních desetiletí, probíhající na pozadí specificky české varianty strukturalismu, utvořila metodologické a konceptuální prostředí pro nový přístup k chápání lingvistického popisu jazyka.

Jazyk je v pojetí PKŠ kognitivně-kulturní, „přirozený“ fenomén. To, že se jedná o fenomén kognitivní, odkazuje k některým konceptům: 1) odkazuje to ke známé a obecně zdůrazňované kognitivní funkci jazyka (tj. jazyk je nástrojem a výrazem konceptualizace, kategorizačně-pojmové reprezentace)³⁰⁵ a 2) zdůrazňuje to pojetí jazyka jako součásti lidské kognice, jako jejího podstatného rozměru. V tomto pojetí je jazyk do lidské kognice komplexně včleněn a jeho povaha je nám srozumitelná právě skrze tuto jeho vazbu (stejně jako nám pomáhá v porozumění právě lidské mysli). Kognitivní aspekt znamená, že zkoumat jazyk bychom už vždy měli v perspektivě pojmu mysli. Kulturní rozměr kognitivistického chápání jazyka akcentuje jiný, i když související

298 Taylor, Cuykens a Dirven hovoří prostě o „meaningfulness“ jazyka jako takového (Cuykens-Dirven-Taylor, 2003, s. 8).

299 Viz Vaňková a kol., 2005, s. 30.

300 Obecně Helbig, 1991.

301 Viz např., jak Iva Nebeská koncipovala svůj *Úvod do psycholingvistiky*. Teorie řečové komunikace ve smyslu analýzy diskurzu v něm hraje výraznou roli.

302 V pracích Kořenského, de Beugranda aj.

303 Viz např. Nebeské akcenty v *Úvodu do psycholingvistiky*.

304 Daneš-Hlavsa-Kořenský; Hlavsa; Sgall a kol.; Grepl-Karlík; Hirschová; Kořenský, Hoffmannová aj.

305 Názory, jak konkrétně je tato funkce realizována, se pochopitelně teorii od teorie liší (viz jazykový relativismus, jazykový determinismus, univerzalizmus atp.).

aspekt, sociálně-historický. V souladu s výše uvedeným pomáhá kulturně orientovaná analýza popsat jazyk jako „místo“, v němž je uložena specifická zkušenost společnosti, jež se do tohoto jazyka rodí, žije v něm a pomáhá jej proměňovat.³⁰⁶ V kulturním pojetí je na jazyk nahlíženo jako na kolektivní „paměťovou“ informační strukturu, na „znalostní sediment“ společnosti jeho uživatelů. Spojení kognitivní a kulturní perspektivy pak znamená, že zkoumání jazyka je zkoumáním mysli jeho uživatelů, jež by měla být nositelem tohoto sedimentu zkušenosti. Kognitivně-kulturní lingvistika vnímá kognici jako zdroj rozumění světu uchovávaný a předávaný jazykem a tímto jazykem také formovaný. A jej formující.

Lokalizace pojmu význam (slova) v takto široce pojatém konceptu jazyka je velmi nesnadná. Z metodologického hlediska můžeme příčinu vidět snad v jakémsi programovém kognitivistickém vzdávání se schematizujících rámců, které tradiční, klasifikačně a jednotkově orientovanou jazykovědu charakterizují. Kognitivisté rozpouštějí hranici mezi znalostí jazyka a znalostí světa, mezi sémantikou a pragmatikou, mezi gramatikou a lexikonem. Hledání v takovém prostoru bez hranic je pak mimořádně obtížné. Snad ještě důležitějším důvodem složitosti tohoto identifikačního dobrodružství je fakt, že v takto široce sémantizovaném pojetí jazyka je zkrátka složité izolovat diskrétní, ohraničenou jednotku „význam slova“. Pracujeme spíše s vodítky.

Význam v pojetí PKŠ je programově fenoménem kognice. V textech je příležitostně a volně ztotožňován s pojmem (nikoliv logickým, ale mentálním), hovoří se o něm (i když v citaci) jako o „pojmovém prostředníku mezi výrazem a věcí ve světě“. Význam je tedy konceptem, objektem, reprezentací v mysli.³⁰⁷ Pražské kognitivistky hovoří o jeho tělesném, zkušenostním, subjektivním, resp. intersubjektivním základu³⁰⁸ a o jeho fazetové podobě.³⁰⁹ Tato charakteristika je přitom z kognitivistického hlediska podstatná. Pojímání významu jako předmětu lidské kognice – po vyrovnání se s epistemologickými námitkami – determinuje slovník a prostor jeho výkladu, jeho ukotvení. Význam jako koncept je v takové koncepci vykládán uvnitř mechanismů fungování lidské kognice. A právě tento moment poskytuje jazykovědné sémantice ukotvení, provázání, bod kontaktu s mimojazykovou zkušeností a jejím zprostředkováním. Význam jako koncept je tímto navíc otevřen nejen empirickému zkoumání (je svým způsobem naturalizován), ale zároveň i integrovanému výkladu v rámci širší teorie kognice (viz např. „kotvící“ pokusy Millera a Johnson-Lairda, Lakoffa s Johnsonem apod.).³¹⁰ Volně vztaženo to charakterizují pražské kognitivistky

306 V jazykovědné historii koncept bohatě rozpracovávaný už v 18. století.

307 To pochopitelně vyvolává spoustu otázek – subjektivitou pojmové reprezentace v individuálních myslích počínaje a psychologickou realností konče (viz např. Langacker). Viz také kapitulu 2.

308 Vaňková a kol., 2005, s. 80.

309 Tamtéž, s. 248.

310 Je třeba doplnit, že toto „ukotvení“ lexikální sémantiky v prostoru lidské mysli vedlo v některých případech až k pokusům o její eliminaci (viz např. Fodorovy pozdější texty).

odvoláním se na Wierzbické tvrzení o významu jako tom, co „si lidé při setkání s daným slovem vybaví“.³¹¹ Pro porozumění tomu, čím význam jako koncept je, je však podstatné ani ne tak to, **kde**, ale co jej utváří, z čeho je takřikajíc udělán.

Trochu znepokojivé se může zdát tvrzení, že význam je celistvý, že není možné jej rozkládat na elementy.³¹² Taková neanalyzovatelnost významu je však v kognitivistickém pojetí zdánlivá. Podstatou tohoto tvrzení je spíš ukázat, že porozumění významu se vždy musí odehrávat na komplexnějším pozadí. Že význam má svou povahu blízko k něčemu, o čem např. Lakoff s Johnsonem hovoří jako o zkušenostním gestaltu. Ve třetí kapitole jsme jako jeden z rysů kognitivní sémantiky uvedli přesvědčení, že o významu jednotlivých slov je potřeba uvažovat vždy v kontextu nějakého většího celku, který se teprve jako celek jeví smysluplným. Toto pojetí – které má svůj původ právě v kognitivní vědě (teoriích reprezentace znalostí) – pojímá jako významuplný celek určité zkušenosti (typově např. ve formě scénářů, rámců apod.). Teprve na jeho pozadí, v jeho celistvosti, lze hovořit o identitě a významuplnosti jeho „složek“, tj. relativně izolovaných entit. Lingvistickou interpretací – jak jsme uvedli ve třetí kapitole – může být např. Fillmorova teorie rámců nebo Lakoff-Johnsonova teorie strukturních metafor. Právě tyto větší struktury, „chunks of knowledge“³¹³ dávají povstat smysluplnosti našeho rozumění, tj. i významům jednotlivých slov, jimiž tuto zkušenost vyjadřujeme. Hovoříme-li tedy o významu, významu jednotlivých slov, pak hovoříme o konceptech, jejichž identita povstává z jejich zapojení do zkušenostních struktur, které tvoří reprezentační základ našeho rozumění. Význam jako koncept je informační strukturou. Je sedimentem lidské zkušenosti, je „kusem“ znalostní sítě. Jeho obsah je možné nahlížet jako soubor informací, jejichž hodnota je určena tím, že spoluutvářejí rámce výkladu skutečnosti.

Takové vymezení významu zní pochopitelně stále ještě příliš neurčitě. Srozumitelnějším se může stát až ve chvíli, kdy naznačíme, jakou „podobu“ struktury významu mají. Základními pojmy, o které se výklad PKŠ opírá, jsou pojmy konotace a metaforické konceptualizace. Proberme je zvlášť.

Na některých místech pražské kognitivistky vykládají své pojetí jako pojetí, které je sémantické proto, že vzalo vážně třetí vrchol sémiotického trojúhelníku. A mají na mysli denotát. Denotát je jim předmětem zkušenostního, přirozeného světa (odtud Husserl nebo Patočka), který vstupuje do naší zkušenosti mnoha způsoby, v mnoha aspektech. Pojímáme jej z našeho subjektivního (lidského) hlediska (žádné „Boží oko“), je vtahován do souvislostí našich životů a potřeb, jež je zakládají (odtud heideggerovské obstarávání), je předmětem naší interpretace z

311 Vaňková a kol., 2005, s. 80. Wierzbické parafráze na tomto místě není bibliograficky odkázána, ale z jiných zdrojů lze poměrně spolehlivě doložit, že Wierzbicka takto o významu opravdu uvažuje. Viz např. Wierzbicka, 1996.

312 Vaňková a kol., 2005, s. 80.

313 Lakoff s Johnsonem hovoří spíš o sítích pojmů, viz Lakoff-Johnson, 2002, s. 132.

hlediska axiologického, antropocentrického. Způsob, jakým je denotát „uchován“ v pojmu, tvoří jeho základní „obraz“, základní reprezentaci zkušenosti ve strukturované formě. Při výkladu této struktury vycházejí kognitivisté z opozice denotace a konotace. Denotace (též intenze, zhruba strukturní význam ve strukturalistickém duchu)³¹⁴ je součástí významu, ale – na rozdíl od strukturalistického pojetí – se v ní význam nevyčerpává. Kognitivistický význam nejen že zahrnuje konotaci, ale dokonce ji chápe jako minimálně stejně, někdy i více důležitou pro jeho pochopení. Samotné rozlišení denotace a konotace je problematické (viz např. Tokarski).³¹⁵ Technicky sice rozdíl specifikuje Hjelmslev (a vykládá např. Eco), samotné empirické stanovení hranic je však mnohdy diskutabilní (proto někteří kognitivisté na takovéto rozlišení prostě rezignují).³¹⁶ Konotace, jako „zbytek významu po odečtení denotace“, představuje souhrn informací, které bychom v aristotelském pojetí chápali jako nedefiniční (neesenciální), v putnamovském jako ty, jež tvoří stereotyp a v ecovském prostě jako souhrn široce pojatého encyklopedického vědění. Toto vědění pochopitelně není podle PKŠ libovolné. Je dynamické, individuálně není plně identické. Je však v mnoha aspektech přeci jen sdílené (např. Langacker encyklopedickou povahu významu strukturuje v tomto ohledu do čtyř kategorií), a především, je právě tím, co zakládá široce pojímané zkušenostní struktury utvářející naše porozumění jevům světa – je základem metaforické konceptualizace. Samotný proces konceptualizace pomocí metafor (viz Lakoff-Johnson) je pojímán jako proces konceptualizace jedné zkušenosti prostřednictvím zkušenosti jiné. Tj. soubor informací reprezentujících denotát je zčásti využit k pojmovému „zvládnutí“ jiné sféry naší zkušenosti.³¹⁷ Příkladem toho, jak se setkávají konotace s konceptualizací a zakládají tak komplexní význam slova, může být obsáhlá a instruktivní sémantická analýza pojmu (slova?) „voda“, jak ji představila Iva Nebeská.³¹⁸ Prostřednictvím konotací (významových „rysů“) lexému voda typu NEBEZPEČÍ, POHYB, SÍLA apod. Nebeská nejen ukazuje, že právě tyto složky významu nám umožňují porozumět takovým výrazům jako „namočit se do něčeho“, „uteklo to jako voda“ nebo „strhl ho proud myšlenek“, a zároveň ukazuje, jak takto organizovaný pojem vyjadřovaný lexémem „voda“ přispívá k našemu uchopování jiných, abstraktnějších oblastí zkušenosti, když hovoříme o času nebo mentálních operacích. Na druhou stranu analýza lexému „strach“ v podání Lucie Saicové Římalové³¹⁹ ukazuje, jak vypadá metaforicky utvářená struktura významu abstraktních pojmů.

Vidíme, že vnitřní architektura pojmu tedy představuje strukturovaný soubor informací,

314 O problematičnosti identifikace lexikálního významu a intenze však viz strukturalistickou podkapitolu.

315 Tokarski, 2007 nebo 2010.

316 Např. právě Langacker, Geeraerts, Allwood aj.

317 Tento model samozřejmě předpokládá nějaký základ – pokud je naše zkušenost bohatě metaforicky strukturována, něco tuto metaforu musí zakládat. K vysvětlení těchto „kotev“ viz Lakoff-Johnson, 2002.

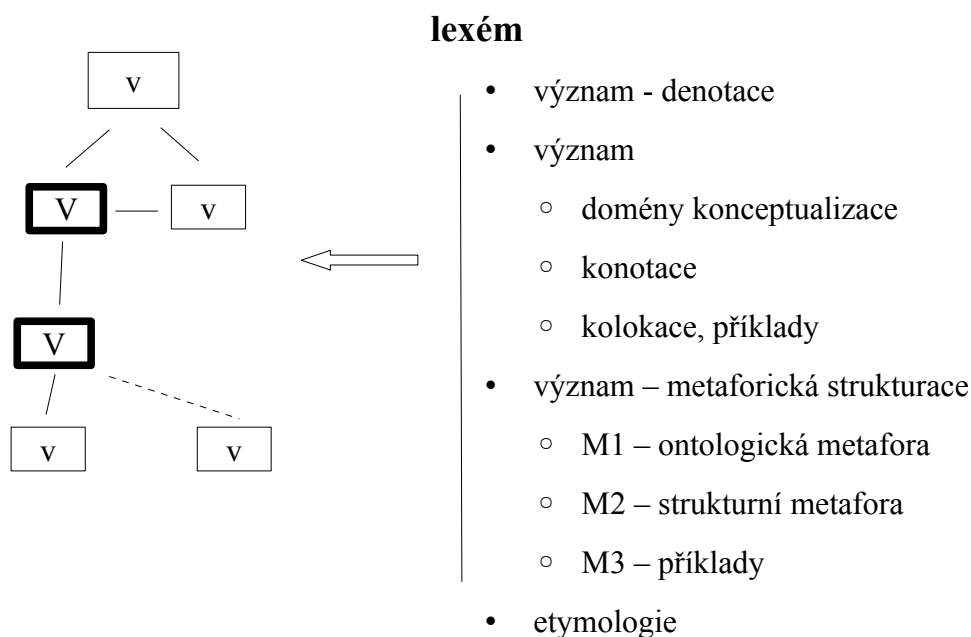
318 Nebeská, 2007.

319 Saicová Římalová, 2007.

kteře můžeme chápat jako příspěvky při budování určitých komplexních výkladových rámců, a užití jazykového výrazu jako aktivaci těchto rámců. Vnitřní strukturaci konceptu/významu v podání PKŠ přitom charakterizuje ještě jeden organizační princip, a tím je princip prototypu. Teorie prototypů patří k obecně známým teoriím v rámci kognitivní vědy (méně je už známá její technická stránka a detaily jejího vývoje!)³²⁰ a pro lingvistické zkoumání významu ji popularizoval Lakoff v souvislosti se svou teorií radiální struktury.³²¹ Z její základní teze, že mentální koncept (Roschová hovoří o mentálních reprezentacích kategorií) je vnitřně strukturován jako „prostor“ s centrem a periferií (v pojetí sémantickém s různou vahou „rysů“) a málokdy ostrými hranicemi, přijímají pražské kognitivistky jako další ze základních výkladových principů.³²² Součástí budování modelu významu je tedy rovněž zachycení vnitřní organizace konceptu v podobě prototypové struktury. Identifikace prototypu (někdy se hovoří také o stereotypu) je potom východiskem při zobrazování podkladové struktury pojmu.

Významem slova je tedy koncept, jež je možné pojímat jako soubor informací, jež jsou zachyceny v takovém formátu, aby bylo zřetelné, jak se účastní výkladových rámců (souborů reprezentovaných znalostí), prostřednictvím kterých je interpretována naše sdílená zkušenost jako celistvý, vzájemně propojený a motivovaný, relativně ustálený výklad jevů světa.

Typový model lexikálního významu slova v pojetí PKŠ tedy zachycujeme následujícím „sémioticky heterogenním“ způsobem:

320 Viz např. Roschová 1975, Kriticky z pohledu teorie významu viz také Eco, 2011.

321 Lakoff, 2006, rovněž též Lakoff-Johnson, 2002.

322 K podrobnější kritice prototypového pojetí významu v lingvistickém modelování viz např. Wierzbicka, 1996.

Model pracuje v několika dimenzích: zachycuje jednak denotace, jednak konotace. Co je důležité – sleduje domény, které se prostřednictvím tohoto lexému konceptualizují (např. prostřednictvím onomaziologických kategorií apod.). Zachycuje zároveň všechny možné kolokace, do kterých lexém vstupuje (míra zobecnění závisí na konkrétních parametrech). Součástí modelu může být také – v případě, že je sám pojem předmětem konceptualizace – zachycení metaforické struktury pojmu (viz lakoff-johnsonovský model). Schematizace ikonická naznačuje provázanost mezi významy, jejich závislost a rovněž jejich prototypové uspořádání (zvýrazněné okraje). Vzhledem k tomu, že kognitivistické modelování kombinuje synchronní popis s diachronním, nechybí ani údaje etymologické a šířeji kulturní (viz už přístup Němcův).

Kritika

Podobně jako v podkapitolách věnovaných strukturalismu, i v souvislosti s teorií PKŠ se pokusíme formulovat několik poznámek k těm aspektům, které považujeme za problémové.

Kritika sémiotická

Ze sémiotického hlediska je pozice PKŠ spíše nejasná. V textech sice nalezneme užití sémioticky motivované terminologie (denotace, konotace, znak, sémantika, pragmatika, syntax, arbitrárnost apod.), ale jejich užití je příležitostné, nijak propracované. Přitom se zdá, že pražské kognitivistky se v sémiotické koncepci jazyka nacházejí, nebo se v ní nacházet chtějí. Jejich model je modelem označování, modelem, který dokonce kromě intenzionálního rozměru (jak jej zdůrazňují strukturalisté) do výkladu zahrnuje i to, co se nazývá extenzí (ony hovoří o denotátech). Zdá se, že z tohoto pohledu by jejich pojetí znaku odpovídalo známému Ogden-Richardsovu trojúhelníku.³²³ Vaňková ve své „úvaze sémiotické“ věnované mlčení³²⁴ vnímá jako znakové to, co je nositelem významu, co „něco znamená“, tj. kde je možné uvažovat o vztahu označujícího a označovaného. Znak je pro ni přitom entitou systému (znaky jsou vázány na systém, kód), otázkou zůstává, jak je v případě mlčení tento kód konstruován, tj. co jej konstituuje jako (volně řečeno!) znakovou funkci. Domníváme se totiž, že porozumění tomuto pojetí znaku trochu odhalí, jak se dívat na znak i v těch případech, kdy není pojetí PKŠ v sémiotických pojmech formulováno.

Vaňková rozebrala mlčení podrobněji ve své monografii *Mlčení a řeč v komunikaci, jazyce a kultuře*. V monografii *Nádoba plná řeči* pouze poukáže na znakovou specifičnost mlčení. Mlčení

323 Vaňková to sama připomíná v 1999.

324 Vaňková, 2007, s. 105-111.

totiž vnímá jako komunikační akt, jenž je sice ze sémiotického hlediska charakterizován přítomností znaku, jež se vyznačuje nepřítomností pozitivní výrazové stránky (nulový znak?), má však podle Vaňkové „paradoxně daleko spíš verbální, řečovou povahu“³²⁵ (neboť je součástí verbální komunikace a funguje pouze díky opozici k ní). Zároveň však Vaňková ukazuje, že znakovost mlčení je budována na svébytném kódu (a pro nás zůstává kruciólní otázka, v jakém smyslu tu mluvit o kódu).³²⁶ Podstatné pro nás je hlavně to, jak je ustanovena interpretace. Vaňková ukazuje, že právě tento proces pojímající jako výrazovou stránku mlčení je jednak sémioticky neurčitý („mlčení samo o sobě referenci nikdy nenese“³²⁷) a především maximálně dynamický. Tedy, že je interpretativní přiřazení obsahu k výrazu komplexním sémiotickým aktem, jenž konstruuje obsahový funktiv ad hoc na základě pragmatických proměnných, presupozic, obecných rámců znalostí. Tedy že připomíná to, o čem Peirce hovoří jako o procesu hypotézy neboli abdukce. Eco tento proces vnímá jako „interpretaci nekódovaného kontextu a okolností“³²⁸ a jako metajazykovou „produkcí znakové funkce“.³²⁹ Korelace mezi funktivy dané funkce je generována jako efemérní obohacení kódu. Takový proces tedy není interpretací znaku v bilaterálním modelu, ale má blízko spíš k pojetí unilateralistickému. Koresponduje to s tím, jak uvažují o znaku pražské kognitivistky i v kontextech slov, nikoliv mlčení?

Ani v tomto případě nebude odpověď jednoznačná. Zdá se, že předpoklad sdíleného, kulturně přenášeného a syceného vědění, „konceptu“, jež je „skryt za slovy“, se opírá o pojem konvence, jež je základem x-laterální ($x > 1$) koncepce znaku. Texty PKŠ se zdají naznačovat, že naše rozumění se odehrává právě kvůli tomuto hluboce kódovanému sdílení mezi výrazem a obsahem. Pokus zachytit význam v podobě nějaké struktury je pak dokladem snahy představit jazykový znak ve formátu, který umožňuje nabídnout různá „čtení“ tohoto znaku, a to v co největší šíři možných kontextových a situačních specifik. To, co naopak spojuje kognitivistické pojetí s výše uvedenou koncepcí sémiotiky mlčení, je důraz na vysoce dynamické, situačně utvářené procesy interpretace v komunikaci. Pražské kognitivistky prozkoumávají a do popisu zahrnují nejen konvenčně kódované, ale také textově specifické korelace mezi výrazem a obsahem. Poukazují na fakt, že naše aktuální rozumění je vždy determinováno situačně, což je vzhledem k bohaté (a popisem jen dost hrubě a schematizovaně zachycené) vnitřní struktuře obsahu vždy akt osobité „aktivace“ souboru znalostí tuto strukturu utvářejících. A že tedy hranice mezi tím, co je konvenčně kódováno, a tím, co je generováno jako výsledek komunikační situace, nemusí být vždy zřejmá. Pražské kognitivistky se tak ocitají v podobné situaci jako námi sledovaní strukturalisté. Také ony si

325 Vaňková, 2007, s. 109.

326 Tamtéž, s. 108. Není to spíš S-kód?

327 Tamtéž, s. 109.

328 Eco, 2004b, s. 155.

329 Tamtéž.

musí poradit s bohatostí významových struktur (avšak nenabízejí podrobnější mechanismy těchto selekčních procesů) a také ony potřebují nějak zachytit potenciál, který lexikální jednotky svým významem skýtají.³³⁰ S obojím se snaží vyrovnat, ovšem za cenu rozvolnění a jisté „libovůle“ v procesech modelování. Samy hovoří o tom, že se vzdávají definice ve prospěch explikace, ve formě „subjektivizovaných“ portrétů konceptualizace skutečnosti.

Kritika kompetenční

V této „stížnosti“ můžeme navázat na konec doleance předchozí. PKŠ se při identifikaci svých ambicí a cílů vymezuje oproti tradiční strukturalistické dichotomii langue-parole. Zatímco tradiční strukturalismus soustředil svou pozornost na zachycení langue (i když situace je přeci jen komplikovanější), komunikační obrat v 70. letech orientoval část jazykovědného zkoumání směrem k popisu komunikačních situací a jejich výsledků, textů (ve statickém i dynamickém ohledu). Jak jsme již uvedli výše při obecné charakteristice, má PKŠ v této opozici blíže spíše ke komunikačně, textově orientované lingvistice.³³¹ Zároveň však pražské kognitivistky hovoří o třetí dimenzi (opět s odvoláním na de Saussura), o pojmu langage-řeč. Je přitom – upřímně řečeno – těžké nějak tuto pozici specifikovat, polemizovat s ní nebo ji vyvracet, neboť de Saussure o pojmu langage sám mnoho neříká. V několika zmínkách *Kurzu obecné lingvistiky* je tak označena obecná lidská schopnost řeči (např. ve smyslu možnosti tvořit langue a na jejím základě realizovat akty parole), soubor podmínek, jež z člověka dělají homo semioticus. V pojetí PKŠ lze tuto langage interpretovat prostřednictvím základních postulátů kognitivismu (ve vztahu k jazyku a jeho sémantice především): embodiementu, konceptualismu, encyklopedismu a konstruktivismu.³³² Z tohoto výčtu je zřejmé, že explanační ambice kognitivní lexikální sémantiky sahají daleko. Není jimi nic menšího než rekonstrukce konceptuálního systému (tj. struktur lidské mysli) prostřednictvím jazykové analýzy. My jsme si však vymezili kompetenční roviny prostřednictvím „skromnějších“ konstituentů: teorie kódu a teorie produkce. Zajímá nás, jak je model konstruován z hlediska explikace sémantického „stavu“, případně dynamiky významu v komunikaci, resp. jaké fenomény považuje ještě za lexikálně sémantické, aby je do svých struktur zahrnul.

V tomto ohledu mají modely PKŠ blíže k tzv. maximalistické teorii významu. PKŠ programově rozvolňuje pragma-sémantickou opozici (stejně jako opozici synchronie-diachronie, například), resp. si uvědomuje jejich neoddělitelnost. Realizace tohoto sémantického maximalismu v praxi má podobu popisu významu, který zahrnuje jak modelování jazykové konvence (strukturu

330 Částečně, v podobě mechanismů, je však takovým zachycením třeba právě metaforická konceptualizace. Ta je ale vždy prezentována jako ex post výkladový princip, nikoliv jako mechanismus, který by měl tvar typu: jestliže nastává podmínka P, užij k interpretaci mechanismus M, který generuje interpretaci I.

331 Viz obecné pasáže ve Vaňková a kol., 2005.

332 Pro stručné vymezení zmíněných pojmů viz Evans-Green, 2006, 156-162. Viz také kapitulu 3 této práce.

významu v podobě teorie kódu chápaného jako „nástroj“ produkce), tak modelování sice volné, přesto však specifikace komunikačně pragmatické. Široké pojetí významu umožňuje zahrnout do modelu parametry kontextové specifikace, tedy kódově „předvídat“ interpretace ve specifických situacích (kognitivní sémantika má ambici po co nejširším modelačním pokrytí užití výrazu v komunikaci, není tak selektivní jako sémantika strukturalistická). Zahrnuje tedy i kontexty, které strukturální modely považují za sekundární (a někdy je z popisu z důvodu větší abstrakce vylučují), případně segmentuje význam podrobněji.³³³ Menší abstraktnost a větší specifičnost sice činí modelování méně formalizovaným (viz např. srovnání kritérií pro stanovení denotace a kritérií stanovení konotace³³⁴). Spolu s tímto kódovým předvídaním formuluje teorie PKŠ také obecné mechanismy dynamiky významu. Pravda jen v relativně velké obecnosti (mechanismy metaforické konceptualizace), zato jak v diachronním, tak synchronním aspektu. Tyto mechanismy však nedosahují specifičnosti úrovně typu Pustejovského qualia structures nebo Ecova „aristotelsko-fillmorovského“ interpretačního modelu.³³⁵ V tomto ohledu se tedy naše kritika týká především homogenosti modelů PKŠ. Modely jsou na jednu stranu obsahově a specifičně velmi podrobné, na stranu druhou jich chybí jednotná struktura základních parametrů, která by modelovala význam formou „prohledávacích“ procedur (např. ve formě instrukční sémantiky). Rekonstrukce modelu, kterou jsme představili výše, byla spíš (stále ještě dost nekonkrétním) amalgámem různých modelačních procedur, jež můžeme v textech PKŠ nalézt. Otevřenost a neukončenost/nejednotnost jednotlivých interpretačních domén a kategorií poskytují modelům variabilitu, berou jim ale abstrakci a pozitivní schematičnost.

Kritika encyklopedická a konceptualizační: metajazyk a struktury

Poslední námitka předchozího oddílu může být v podstatě i hlavní námitkou oddílu stěžejního. O tom, co zahrnuje význam, jsme hovořili již při rekonstrukci modelu PKŠ: pražská kognitivní lexikální sémantika je encyklopedická (viz odvolání se na Bartmiňského).³³⁶ Axiomem encyklopedické sémantiky je zrušení rozhraní mezi jazykovým a nejazykovým, mezi specifickou slovníkovou informací a znalostí „světa“ (připomeňme Quinova a Davidsonova „dogmata“). Slovník-encyklopedické rozlišení je vnímáno maximálně jako provizorní, omezené perspektivou a kontextem, může mít probabilistický základ, je ale vždy dynamické a kulturně podmíněné, a především artificiální. Vaňková tuto perspektivní specifičnost ukazuje na příkladu modelování sémantiky lexému srdce: strukturální denotace pojatá jako primární význam (slovník) se v její

333 V tomto ohledu se jako instruktivní jeví srovnání analýzy polysémie slovesa crawl (Fillmore-Atkins, 1992) s Filipcovým komentářem k analýze jednotlivých významů polysémního slovesa lézt (Filipec, 1998).

334 K tomu Vaňková a kol., 2005, s. 88-89 a pak také Tokarski, 2007 a Tokarski 2010.

335 Pustejovsky, 2006a; Eco, 1984b.

336 Vaňková a kol., 2005, s.

analýze nekryje s kognitivním prototypem (ten je konstruován konotativně), který však podle ní slouží jako interpretační základ pro naše „většinové“ užití a rozumění lexému srdce v komunikačních situacích. Modely PKŠ jsou encyklopedické z principu – jestliže se v koncepci pražských kognitivistek sémantika týká denotátů (viz i zdůvodnění heideggerovské) a je především portrétováním věcí (Bartmiński), pak informace sytící významové struktury nemohou mít povahu jinou než encyklopedickou. Stejně tak je encyklopedický model významu úzce svázan s teorií metaforické konceptualizace, dalším pilířem sémantiky PKŠ.

Encyklopedické modely významu, jejichž síla spočívá v mohutnosti pokrytí při explikaci dat, jsou však vždy vystaveny několika rizikům: těmi hlavními jsou potenciální nekonečnost a snad i libovolnost sémů/příznaků/interpretantů (viz nekonečnou sémiózu Ecova modelu Q), což způsobuje ryze praktické problémy při modelování (např. při výstavbě počítačích modelů nebo při psycholinguistickém modelování)³³⁷ a problémy se strukturovaností takovéto – jen provizorně – ukončené množiny (jako systematizovaného souboru znalostí). Otázka potenciální nekonečnosti (neomezenosti metajazyka, viz níže) není pro pražské kognitivistky zásadní. Ve shodě se svým pojetím naivní, nedefiniční lingvistiky se vzdávají redukcionistických ambicí (společných jak strukturalismu, tak „kognitivismu“ Wierzbické, například). Problém ukotvení a bazálnosti, konceptuálního fundamentu odsouvají do axiomů teorie Lakoffovy a dále s ním nijak aktivně nepracují. Repertoár strukturujících principů (např. ve smyslu Langackerova strukturování encyklopedické sítě na „conventional, generic, intrinsic and characteristic“ type of knowledge)³³⁸ je pak v pojetí PKŠ nejednotný (byť elementárně konvergující). Primární strukturující princip založený na opozici denotace a konotace je vlastně jen přejatým strukturalistickým modelem a jeho komplementárním doplněním/rozvinutím. Denotace je pojímána jako nedostatečná, omezená, zavádějící z hlediska své hodnoty pro porozumění konceptualizace slova v jazykovém obrazu světa. Konotace jsou pak ty informační elementy (rysy), které se do denotace „nevešly“. Dalšími kategoriemi, které pak umožňují charakterizovat, subsumovat, organizovat encyklopedické vědění, jsou kategorie lakoffovského modelu (repertoár metaforických schémat, bazální kategorie jako vertikálnost), blíže teoreticky neukotvené onomaziologické kategorie pojmových polí (viz např. Klégr, Haller) nebo obecných sémantických struktur jazyka (Grzegorzcykowa), kategorie centra a periferie apod. Tyto kategorizační principy jsou však využívány fakultativně a fungují spíše jako inspirační vodítka než jako teoretické podklady pro abstrahující interpretaci jazykového materiálu. To ale v důsledku znamená, že v pozadí prací PKŠ stojí spíše než sémantická teorie produkující model jakási obecná sémantická perspektiva. Skutečný model jako výraz uspořádané pojmové

337 Program stejně jako lidský mozek musí pracovat s konečným souborem prvků a s konečnými procesy.

338 Viz Langacker, 2008.

explanační soustavy PKŠ zatím nenabízí.

Kritika evidenční

Pokud patří k základnímu postulátu pražské kognitivní lexikální sémantiky tvrzení, že významy jsou koncepty, pojmy lidské mysli (tj. nikoliv striktně jazykové entity, viz encyklopedické pojetí významu výše), pak samozřejmě vyvstává otázka po slovníku teorie a metodách ověřování charakteristik těchto mentálních objektů. V tomto konkrétním případě bychom nejspíš očekávali, že slovník a metody budou slovníkem a metodami kognitivní psychologie (resp. nikoliv nutně, mohly by být i slovníkem jiným, báзовým, ve kterém by byl slovník mentalistický interpretován).³³⁹ Nic takového však v kognitivní lexikální sémantice nenalezneme (a někteří kognitivisté empirickou interpretaci navrhovaných deskriptivních a výkladových mechanismů dokonce vyloženě odmítají). Jak je to možné a co je tedy zdrojem evidence a objektem popisu takové lexikální sémantiky?

Předpoklad, že významy jsou objekty kognice, tj. že jejich popis je popisem struktur lidské mysli, je v koncepci PKŠ opravdu jen předpokladem. Toto východisko je totiž argumentováno mimo samotnou teorii, je argumentačně odkazováno zejména do prací Lakoffa (2006),³⁴⁰ Lakoffa s Johnsonem (2002), zdůvodnění lze však nalézt také třeba u Langackera (2008) nebo Jackendoffa (1988).³⁴¹ Všechna jsou přitom založena především na přesvědčení, že jazyk, a to minimálně ve smyslu jeho sémantické komponenty (viz ale sémantičnost jazyka jako celku v kognitivismu), je třeba vnímat jako součást celku lidské kognice. Důvodem tohoto kognitivního postulátu je jak prostá evidence, že abychom jazyku rozuměli, musíme disponovat nějakým „sémantickým“ věděním (tj. že disponujeme znalostí významu, nějak jej reprezentujeme), tak rozpracovávaná reflexe snah vyložit samotný vznik významů (svého druhu sémantických konceptů) jako zkušenostní konceptualizační proces determinovaný naším percepčním systémem a fyziologickým ustrojením.³⁴² Domníváme se, že je to tato základní úvaha (porozumění je psychologickým aktem a významy, jež toto porozumění umožňují, tedy musí být psychologickými entitami), co lze považovat za motiv psychologického postulátu PKŠ.³⁴³ Jazyk je pak – v souladu s Lakoff-

339 Uvažujeme-li o naturalismu, mohl by to být fyzikalistický slovník, slovník neurovědy apod. Každopádně předpokládáme, že výklad v jiném slovníku je ospravedlnitelný jen tehdy, jde-li o slovník z nějakého teoretického důvodu považovaný za základnější, nebo tehdy, je-li stanovena nějaká „překladač“ příručka a vysvětlen důvod překladu.

340 Je ale třeba dodat, že zacházení s pojmem význam je i v kognitivismu velmi problematické. Srovnej např. pasáže v Lakoff, 2006, kde autor neztotožňuje význam s pojmem, ale chápe jej jako vlastnost pojmu!

341 Langacker však neztotožňuje významy s koncepty, ale spíš s procesy konceptualizace, viz Langacker, 2008, s. 30.

342 Viz např. již jednou odkazovaní Miller a Johnson-Laird.

343 Na problematiku „významů v mysli“ jsme již poukázali při připomínce Putnamova argumentu s Dvodou. Na problémovost psychologické interpretace významu poukázal u nás např. Peregrin, 1999. Snažil se ukázat, že sice nelze pochybovat, že lidé nějak významy v mysli „reprezentují“. To, co podle něj však význam charakterizuje, je právě jeho veřejnost (sdílenost ve společenství) – to je to, co umožňuje naučení se významu, dorozumění a vůbec fungování komunikace. Podle našeho názoru nepřiliš přesvědčivý argument proti této externalizaci významu přináší Langacker (2008).

Johnsonovou interpretací – „místem“, kde se vlastnosti tohoto konceptuálního systému projevují. Právě díky takto pojaté korelaci (jazykové jednání je externalizací pojmové roviny) je možné analyzovat konceptuální struktury analýzou struktur jazykových. Zdrojem evidence tedy není experimentální ověřování prostřednictvím psycholingvistického experimentu. Jsou jím textové výskyty, užití lexémů, jejich kolokace, jež jsou interpretovány v kvazipsychologických modelech teorie konceptuální metafory apod.

5.3 Česká mutace (neo)strukturalismu

Ve třetí kapitole jsme za přístupy klasického strukturalistického proudu označili ve shodě s Geeraertsovou klasifikací práce spadající do širokého časového období. Spadaly do něj jak díla ze třicátých let (Weisgerber), tak práce o třicet let starší (Greimas, Coseriu, Pottier) a otevřenou otázkou zůstává, jestli bychom k nim neměli počítat třeba i práce Nidovy z let sedmdesátých (což by bylo obzvláště zajímavé, když vezmeme v úvahu, jak dynamický a bohatě reflektující přístup v nich Nida nabízí). Zároveň Geeraerts použil ve svém přehledu i speciální přechodovou kategorii neostrukturalismu jako jakési novější, upravené verze strukturalismu, kterou jsme od něj převzali. Do této množiny spadaly přitom tak rozdílné přístupy, jako je Wierzbické varianta kognitivní lingvistiky a Bierwisch-Langovy formální modely nebo sinclairovská korpusová sémantika. V kapitole čtyři, při mapování československé lexikální sémantiky druhé poloviny 20. století jsme přitom mohli vidět, že strukturalismus se v čase přeci jen proměňoval, tj. že to, co bychom mohli označit za klasický český poválečný strukturalismus, se klasickému strukturalismu v pojetí Geeraertsově podobalo jen v některých aspektech, v jiných jej minimálně posouvalo z prototypických pozic do oblasti neostře periferie. Z hlediska časového navíc spadala většina námi analyzovaných modelů do období, kterému již ve světě začínaly dominovat právě neostrukturalní a kognitivní přístupy (na některé námi analyzované práce dokonce odkazovaly), o nástupu poststrukturalních a textově orientovaných teorií ani nemluvě. Jenomže s těmi zase česká strukturalní východiska příliš nekorespondovala. Situace je tedy mírně řečeno klasifikačně problematická.

Pokud tedy budeme v následující krátké podkapitole hovořit o existenci české lexikálněsémantické varianty neostrukturalního přístupu, bude takové vymezení veskrze provizorní. Přeci jen má ale své opodstatnění. Jeho nejvýraznější proponent, František Čermák, sice sám svůj přístup považuje za strukturalistický (a při osobním rozhovoru to zdůraznil), na druhou stranu se jednak vůči svým československým strukturalistickým předchůdcům kriticky vymezuje, jednak metodologicky (a možná ještě přesněji řečeno „nástrojově“) opravdu náleží spíš k jedné z

geeraertsovských neostrukturálních vln, korpusové lexikální sémantice.

5.3.1 Čermákova syntagmatická sémantika

František Čermák vstoupil do diskurzu lexikálněsémantického bádání v době, které u nás dominovala metodologie představená v podkapitole o strukturalismu. Je spoluautorem prototypické strukturalistické lexikálněsémantické práce tohoto období, *České lexikologie*, a svou metodologii vždy označoval za strukturalistickou. Už z období počátků je přitom zřejmá jak jeho tendence k určité formalizaci (nebo ještě lépe schematizaci) lexikálně sémantických modelů, tak k rozvíjení jistého, podle něj zanedbávaného aspektu strukturalistického pojetí – lexikálněsémanticky orientované syntagmatiky.

V posledních dvaceti letech se Čermákova práce soustředila především na oblast korpusové lexikologie a lexikografie, a to ve všech možných aspektech, nejen v oblasti lexikální sémantiky. Tu ale nikdy nespouštěl úplně ze zřetele a syntetického vyjádření se dostalo tomuto jeho zájmu v roce 2010 prostřednictvím monografie *Lexikon a sémantika*. O její text také opřeme naši kritickou rekonstrukci Čermákova modelování lexikálního významu.

Čermák představuje svůj „model“ významu nikoliv ve formě soustředěného, definičně budovaného výkladu nebo ve formě postupné jednotlicí deskripce, ale formou komentářů, příkladů, srovnání a polemiky, a nakonec proto vyznívá při rekonstrukci jeho pozice poměrně nejasně a vágně, místy i rozporně. Rekonstrukce je z tohoto pohledu proto velmi problematická.

Jako ostatně všichni jeho předchůdci poukazuje také Čermák na mnohoaspektovost pokusů o popis lexikálního významu a z toho vyrůstající hrozbu, že případný pokus o unifikující teorii skončí přetížen až k nepřehlednosti. Připomíná snahy definovat význam analytickým způsobem (např. Dokulil nebo Leech), pracuje s poměrně tradiční lingvistickou distinkcí významu a smyslu (strukturalismus), s nástroji denotace a reference, intenze a extenze (logika) atd., zmiňuje psychologizující teorie významu (Roschová, Lakoff), stejně tak vymezení filozofická (Wittgenstein, Carnap, Austin) i tradiční lingvistické pokusy (de Saussure, Hjelmslev). Toto Čermákovo letmé přehlédnutí lze považovat za instruktivní, protože otevírá mnoho problémů, které v debatách o významu za několik staletí vyvstaly (a už v nich většinou i zůstaly). Pozitivní modelující formulaci však tyto kritické poznatky pomáhají formovat jen volně. Čermák v textu na různých místech zmiňuje mnoho dílčích kritických zjištění, která desetiletí sémantického výzkumu a sémantické teorie přinesla. Je si tak vědom teoretické relevance faktu velké kontextové dynamiky významu (kterou pojímá jako proměny významu do textu vstupujícího a v textu následně pře- a dotvářeného). Stejně tak útočí na slabiny, s nimiž se potýkají pokusy o komplexní a vyčerpávající sémové analýzy

v přísně redukcionistickém a snad i univerzalistickém smyslu. Kritizuje proceduru komponentové analýzy (ve strukturalistické opoziční podobě) jako přeci jen omezený, hrubý a neuniverzální nástroj. A napadá rovněž představu o objektivně zjistitelné vnitřní architektuře těchto sémů uvnitř (re?)konstruovaného sémému. To se promítá i do jeho úvah o možnostech metajazyka (univerzálního, reduktivního).

Podle našeho názoru je mnoho těchto Čermákových zjištění (nikoliv však všechna)³⁴⁴ relevantních a poukazujících na opravdové nedostatky dosavadních pokusů. Při rozboru pozitivní formulace modelu významu však narážíme jednak na problémy pojmové (vztahy a vymezení důležitých pojmů teorie významu) a také na to, že námi sledované parametry v Čermákově modelu často (i z výše uvedeného důvodu terminologického) kolísají.

Architektura Čermákova modelu je navzdory uvedené kritice dosavadního lexikálněsémantického zkoumání veskrze tradiční. Mění se především akcenty, síla nástrojů a částečně i metajazyk. V součtu se ale přeci jen podoba významu v Čermákově přístupu explicitně proměňuje. Jádrem modelu tvoří strukturalistická opozice mezi langue a parole. Ta umožňuje Čermákovi vymezovat význam jako pojem systému (langue), což odpovídá strukturalistické tradici. Proti ní stojí v modelu jako parolový pojem smysl, který lze na základě některých pasáží chápat jako aktualizovaný (tj. oproti tomu systémovému „proměněný“) význam. Význam charakterizuje Čermák z několika hledisek. Podstatný je přitom pro něj relační (nikoliv entitativní)³⁴⁵ charakter významu (v tradičním pojetí také zdůrazňovaný). Relace, jež význam konstituují, jsou jak relacemi sémiotickými (ovšem není úplně jasné, které má Čermák na mysli), tak relacemi interně systémovými. V podobě výslednice (nebo součtu) těchto vztahů je pak význam charakterizován jako oblast s „proměnlivými, nejasnými a nezřetelnými“ hranicemi, jež „často přecházejí do potenciality“.³⁴⁶ Čermák varuje před představou významu jako diskrétní a jasně ohraničené jednotky (sám s ní ale nakonec v textu jako s „entitou“ pracuje). Pokud nějak pozitivně modeluje význam (sekundárně jako entitu), pak to činí v několikastupňovém schématu, přičemž vztahy uvnitř schématu jsou pouze naznačeny.

Model zahrnuje:

- 1) úroveň nociónální sestávající z denotativního jádra (vztah znaku a objektu), designativních složek (vztah formy a pojmu) a strukturních složek (paradigmatických a syntagmatických) a

344 Hodnocení teorie prototypů, nemožnost intenzionální definice významu na základě Carnapova modelu, kritika psycholingvistických přístupů, hodnota a vymezení konotací jsou příklady těch momentů, kdy Čermákova kritika vyznívá podle našeho názoru spíše povrchně.

345 Srovnej s podkapitolou věnovanou Filipcovu modelu.

346 Čermák, 2010, s. 46. Nutno ale dodat, že metafora „výslednice“ není přesná. Výslednice implikuje uzavřenost, hotovost, definitivnost, spočtenost. Podle Čermáka je však tato hypotetická totalita významu nepostižitelná!

- 2) úroveň pragmatickou (vztah k ustálenému typu sociálního úzu a normy, a to paradigmatický i syntagmatický).

Problémem je, že ani úroveň denotativní ani dezignativní Čermák nijak blíže nespecifikuje. Modelování denotativního jádra i dezignativní složky považuje za proceduru objektivně testovatelnou a dané složky významu za trvalé. Co jsou ale ony složky, jak vypadá jejich objektivní testování (a jak přispívá k „profilování“ významu) a jak se to má s jejich stálostí, není moc jasné. Stejně tak není jasné, jestli je počítat do významu, když je význam vymezován jako pojem langue, a tyto relace jsou relacemi k extenzi (objekty) a k pojmu (který lze koneckonců také chápat jako extenzi, záleží na teorii).³⁴⁷ Stejně tak není zřejmé, v jakém ohledu je význam charakterizován vztahem znaku a denotátu nebo jaký je vztah mezi formou a pojmem. Je totiž nezřetelné, co je a co není pro Čermáka znakem. Počáteční dojem, že je jím forma (unilaterální pojetí, několikrát zmiňované), je rozšířeno na pojetí dyadické (de Saussure) a vzápětí dovedeno až k pojetí triadickému (volné odkazování na Peirce). V triadickém pojetí by ale byl takto definovaný znak konstituován formou, významem a objektem, přičemž jako již z definice zahrnující objekt by se k objektu vztahoval a tím vymezoval (již však v sobě rovněž obsažený) význam.

Čermák dále uvádí, že tyto denotativní a dezignativní relace jsou tradičně vyjadřovány komponentovou analýzou, tu ale hlavně kritizuje jako omezenou, nevhodnou z hlediska metajazykového atp.³⁴⁸ Při objektivním testování vztahu znaku a denotátu se sice nabízí např. metoda Carnapova, tu ale nepovažuje Čermák za vhodnou z hlediska její rigoróznosti (zřejmě nepočítá s Carnapovými pojmy intenzionální a extenzionální vágnosti).³⁴⁹ Z tohoto ohledu není úplně jasný ani rozdíl mezi modelováním vztahu znaku (plauzibilně jen formy) k denotátu prostřednictvím sémantických rysů a modelováním strukturním paradigmatickým (které je dáno vztahem formy k ostatním formám). V obou případech stojí v pozadí paradigma, které vymezuje význam jako soubor vnitřních opozic, tj. je potenciálně zachytitelné jejich (strukturovaným?) „výčtem“. Na co Čermák klade velký důraz a co tvoří jádro jeho inovací, je modelování významu prostřednictvím analýz relací syntagmatických (valence a kolokabilita). V něm hraje ze sémantického hlediska u Čermáka výraznou roli kompozicionalita (srov. jeho na tomto pojmu založenou kritiku teorie prototypů).³⁵⁰ Modelování syntagmatických relací ustavujících význam se soustředí na sémantickou charakteristiku výrazu prostřednictvím sémantické kategorizace (na

347 A to proto, že vztah mezi pojmem a mimojazykovým objektem není v teorii vyjádřen (např. prostřednictvím vztahu denotace a reference).

348 Viz Čermák, 2010, s. 57. Je zajímavé, že Čermák hovoří o těchto rysech jako o těch, které skládají celý význam lexému. Jak tomu rozumět vzhledem k vícevrstvé povaze významu uvedené výše není už vůbec jasné.

349 Viz Carnap, 1968a. Na jiném místě textu (s. 252) však charakterizuje úhrn sémantických rysů uvnitř lexému jako logickou intenzi tohoto lexému, tedy model v nějakém ohledu akceptuje.

350 Sám však na příkladech ukazuje, že v jazyce tento princip rozhodně neplatí beze zbytku. Srovnej metaforická vyjádření, ale obecně princip aktualizace významu.

různém stupni zobecnění) jeho kolokátů. Principy této kategorizace však nejsou nijak specifikovány, Čermák používá určité makrotřídy. Jejich teoretický metajazykový základ však není vyložen.

Pokud hovoří Čermák o pragmatických složkách významu, pak tak činí v souladu s českou strukturalistickou tradicí (jde pro něj o jevy spíše okrajové, nestabilní, rychle se měnící, nikoliv nocionální) a de facto je ze sémantiky vyřazuje. Tím jen stvrzuje, že strukturalistické pojetí pojmu konotace je interpretačně (co do relevance a stability) velmi vzdáleno pojetí, o kterém hovoří kognitivní lingvistika.

Podobně nejasně se jeví situovanost oněch relací utvářejících podle Čermáka význam lexému. Čermák totiž minimálně dvakrát explicitně říká, že význam je mentální korelát formy, tedy že význam je mentální entita. Tím se hlásí k tradičnímu československému lexikálněstrukturalistickému mentalismu (srov. Dolník, Filipec, Blanár), ale zároveň tím přebírá jeho „problémy“. Stojí před úkolem vysvětlit, jestli je tedy daná systémovost významu (všechny možné relace, navíc neostré, vždy neúplné) opravdu reprezentována v individuálních myslích. Vzhledem k tomu, že o významu hovoří také jako o výsledku abstrakce z užití výrazů v komunikačních situacích, zahrnovala by znalost významu znalost všech možných užití slova, což je v případě individuální mysli pouze obtížně představitelné. Stačí jen vzít vážně Čermákovo srovnání významu odborného a s významem jazykovým (rozuměj obecným, nespecializovaným) u téhož výrazu.³⁵¹ Tato „dělbá práce“³⁵² odkazuje význam *in toto* spíš do prostoru komunikační praxe než do obsahu lidské mysli. Hovoří-li proto Čermák ve shodě s Apresjanem i názory PKŠ o naivním obrazu světa (sám ho označuje jako významový minimalismus), pak sám naznačuje, že vymezit význam absolutisticky jako soubor všech relací výrazu uvnitř systému a zároveň jej takto situovat do lidské mysli, je nejspíš nemožné. Otázka internalismu a externalismu v jeho pojetí zůstává otevřená a napětí mezi významem jako abstrakcí z objektivní šíře užití výrazů (entitou teorie) a významem jako minimalistickou znalostí „postačující ke komunikaci“ přetrvává.

5.4 Alternativní dynamický model

Podobně jako jsme kapitolu věnovanou strukturalismu doplnili o krátkou pasáž věnovanou Igoru Němcovi, také tento oddíl bude spíš krátkou zmínkou. Její hlavní náplní bude stručný výklad možné interpretace návrhu Jana Kořenského. Nepůjde o analýzu modelu ve smyslu odpovídajícím předchozím výkladům, protože Kořenský nepředkládá hotový model. Načrtává spíš velmi obecné

351 Např. voda, oblíbené zlato atp. Např. Blanár tvrdí, že jde o dva různé (!) významy (což by ovšem znamenalo, že jde o dvě různá slova).

352 Řečeno s Putnamem.

podmínky takového modelu.

Kořenského explicitní příspěvek k lexikologické problematice je velmi stručný a čítá v podstatě jeden článek a jednu krátkou reakci na vyjádření, které k tomuto Kořenského textu sepsal Josef Filipec. Přesto Kořenského text pozornost zaslouží, a to kvůli svému poměrně radikálnímu koncepčnímu rozchodu s celým paradigmatem, v němž jsou lexikálněsémantické modely československého strukturalismu budovány. Kořenského pozice v tomto textu koresponduje s jeho obecnělingvistickými názory, které shrnuje pod pojmem procesuálního modelování řečové činnosti a textu.

Obecné metodologické základy budování TLV vytyčuje Kořenský v souladu s výše uvedeným následovně:

1. Oproti jednotkovému, diskrétnímu myšlení staví koncept dynamického kontinua obsahových předpokladů (zahrnuje dimenzi sémantickou a pragmatickou, ale i obecněji normativní) a výrazových vyjadřovacích předpokladů. Odmítá tedy statickou „uzavřenost“ jazykového znaku v bilaterálním pojetí strukturalismu.
2. Oproti instrumentalistickému konceptu užívání jazyka jako selekce z předpřipraveného inventáře znakových prostředků (míněno opět bilaterálně) staví procesy aktuální formace prvků (sic!) obsahového kontinua do výrazové podoby. Pravděpodobnost takovýchto formací je v případě lexikálních roviny častokrát tak vysoká, že vytváří představu hotových jednotek (viz bod 1).

Mnoho bodů Kořenského textu by potřebovalo explicitnější formulaci (Kořenský na konci upozorňuje, že nejde o návrh TLV, ale o úvahu o metodologických rámcích). Něco je ale přeci jen zřejmé:

- 1) Kořenského teorie je v duchu Novákových³⁵³ úvah o vztahu uni- a bilaterálních modelů jazykového znaku zřetelně unilateralistická,
- 2) Kořenského teorie je značně dynamická a interaktivní,
- 3) Kořenského teorie likviduje langue-parolovou opozici, ale zároveň je i velmi liberální vůči sémanticko-pragmatické opozici a opozici slovníko-gramatické (Kořenský sémantizuje pragmatiku nebo pragmatizuje sémantiku a má zjevnou tendenci k sémantizaci gramatiky).³⁵⁴

353 Novák, 1978.

354 Viz jeho koncept gramatiky budované ze sémantické báze v Kořenský, 1984.

Jaký model tedy Kořenský načrtává? O podobě roviny sémantických předpokladů se toho mnoho nedozvídáme. Ze zmínek se nám však zdá zřejmé, že by mělo mít silně encyklopedickou, v širokém smyslu zkušenostně budovanou podobu báze znalostí, nikoliv striktně slovníkovou, „aristotelskou“ podobu jazykových „sémů“. Zahrnovala by zřejmě reprezentace v podobě schémat a scénářů atd. Tato rovina by sloužila jako permanentně (avšak se strukturovanou intenzitou) se aktualizující potenciál pro konstrukci významu v konkrétních řečových situacích. Vztah mezi výrazem a obsahem by měl tedy v duchu unilateralistické koncepce podobu aktuální selekce ve smyslu kontextově podmíněné aktivace znalostí a jejich následné formace do podoby řečového aktu. Jak bylo uvedeno výše, součástí modelu by byla i pravděpodobnostní korelace mezi strukturami obsahu a strukturami výrazu, nikoliv však v podobě uzavřeného bilaterálního znaku, ale spíš v podobě statisticky motivovaného vztahu mezi výrazem a typy hierarchií po způsobu modelů semantic networks. Kořenský sice tvrdí, že „uvedený systém nelze chápat jako pokus o modelování řečové činnosti“,³⁵⁵ toto vysoce interaktivní uspořádání (nic v sémantické bázi není „napevno“ spojeno s výrazovými strukturami) je však podle nás přesto výrazem snahy vytvořit model, který by byl schopen zachycovat právě onu specifickou řečových situací. Jde mu o nalezení funkční jednoty mezi významem jako potenciálem a významem jako užitím.³⁵⁶ Tedy mezi tím, co vždy představovalo bod napětí ve strukturalistické a neostrukturalistické teorii, jež bylo překonáváno prostřednictvím pojmu obsahu (jako entity přesahující význam), aktualizace, implicitních a potenciálních sémů atp. Kořenský pracuje se svým modelem v tomto pohledu jako některé kognitivistické teorie, které charakterizují vztah mezi výrazem a významem jako vztah mezi tzv. access point a encyklopedickou bází znalostí (např. ve formě sémantické sítě). Pro encyklopedickou interpretaci hovoří i Kořenského požadavek formulovat bázi obsahových předpokladů v jazykově neutrálním formátu. „Jazykovost“ modelu je tak dána pouze formačními pravidly a samotnou výrazovou stránkou.

Kritizovat Kořenského návrh prostřednictvím našich kategorií není úplně vhodné, na to je to návrh příliš obecný. Lze jej však jejich prostřednictvím klasifikovat. Jeho koncepce je unilateralistická, z hlediska kompetenční roviny má ambici obsáhnout v určité jednotě roviny kódu (ten je ovšem vnímán maximálně pravděpodobnostně, tj. je otázkou, jestli hovořit o kódu), i roviny produkce. V tomto ohledu je Kořenského návrh ovšem poměrně nejasný – není zřejmé, jestli by se jednalo o soubor procedur pro aktuální formace (produkce), nebo o pouze relativně ustálené uspořádané dvojice („kód“). Kořenského koncepce je podle našeho názoru silně encyklopedická. Z hlediska užitého metajazyka hovoří Kořenský o „informačním jazyce nezávislém na daném

355 Kořenský, 1992, s. 270.

356 Tamtéž.

přirozeném jazyce“.³⁵⁷ V tomto ohledu opět není příliš jasné, jak by daná reprezentace měla vypadat. Složitá je i rovina evidenční. Kořenský sice v článku hovoří o nutnosti reprezentace s ohledem na subjektivitu uživatelů, ale zároveň si je vědom nutnosti reprezentace v nějaké intersubjektivní formě. Zdá se tedy, že primárním zdrojem evidence při modelování lexikálního významu jsou jevy užívání jazyka (Kořenského model zachycuje permanentní restrukturuaci sémantických předpokladů), ale to vše se děje za účelem možnosti následně modelovat interaktivní operace subjektů na této předpokladové bázi. Sémantická část obsahových předpokladů (dává smysl to ještě takto rozdělovat?) je tedy podle našeho názoru pro Kořenského dynamickým sedimentem souboru komunikačních interakcí. Připomíná to, co Eco nazývá „dust of differentiae“, „turmoil of infinite accidents“ nebo „unrestricted galaxy of pieces of world knowledge“.³⁵⁸ Ovšem, podle našeho názoru, určitým způsobem dočasně strukturovaná. Kategorie této strukturace však Kořenského návrh nenabízí.

357 Tamtéž.

358 Eco, 1984b, s. 68.

6. Shrnutí

V této závěrečné kapitole se budeme věnovat shrnujícímu usouvztažnění zjištění, která jsme předběžně syntetizovali v oddílech jednotlivých podkapitol páté kapitoly. Cílem přitom je uvažovat na pozadí níže formulovaných relací o možnosti prolnutí jejich členů. Také z tohoto důvodu jsme zařadili do naší práce kapitolu tři, která poskytuje nejen instrumentárium pro komparaci, ale slouží jako inspirace možných syntéz. Nepokoušíme se o návrh teorie, univerzálního metajazyka apod., chceme spíš prozkoumat potenciál, který historie československé a české lexikální sémantiky pro takové případné budoucí pokusy nabízí.

V úvodu naší práce jsme charakterizovali stávající stav české lexikální sémantiky jako pluralitu konceptů, mezi nimiž neprobíhá výraznější debata, spolupráce a hledání kontaktů, dokonce ale ani extenzivnější koncepční konfrontace. Nástup kognitivismu sice doprovázelo vymezení vůči strukturalistické tradici (viz Vaňková a kol., 2005), ale tato konfrontace nebyla dle našeho názoru konfrontací se skutečným stavem tehdejšího strukturálního myšlení (šlo spíš o jakýsi historický ideál strukturalismu). Na druhou stranu např. Čermákova polemika s kognitivismem v *Lexikonu a sémantice* se netýká ani tak české kognitivně-kulturní sémantiky jako spíš jisté varianty teorie prototypů. (Zdaleka neúplná) pestrost přístupů představených ve třetí kapitole přitom podle nás dostatečně ilustruje, že moderní pozice v lexikálnésémantické teorii představují jakési konglomeráty, amalgámy rozprostřené na škále mezi extrémy a čerpající inspirace z různých oblastí. Nedomníváme se přitom, že by mělo jít o výraz eklecticismu, ale spíš o přirozenou reakci teorií na proměny vnitřních oborových i vnějších epistemologických podmínek.³⁵⁹

6.1 Tendence jako inspirace

Podívejme se nejprve na vývojové trendy světového kontextu, jak jej zachycuje třetí kapitola naší práce. Domníváme se, že tendence, kterými se vyznačují přední teorie posledních desetiletí, lze s určitou mírou neostrosti³⁶⁰ charakterizovat těmito pojmy, jež navíc vnímáme jako vzájemně motivované: **explicitnost**, **kognitivnost**, **komplexnost** a **dynamika**. Všechny teď stručně přiblížíme.

Tendencí k explicitnosti míníme širší modelační trend, který je výsledkem proměny

359 Viz už dávno Trnkovu stať o proměnách myšlenkové struktury doby v Trnka, 1948.

360 Samozřejmě nalezneme protipříklady. Zejména v oblasti tzv. počítačnické lexikální sémantiky lze narazit na limity praktických omezení, které se projeví v parcializaci výzkumného úkolu a instrumentální exploataci teorie. Ambice, které byly původně s počítačnickou lingvistikou spojovány, prošly po počátečním nadšení postupným vystřízlivěním (v praktické rovině provázeným např. i omezením dotací na výzkum) a vedly k formulaci méně ambiciózních, parciálnějších cílů. V souvislosti se současnou informační explozí a jejím komerčním potenciálem lze ale postupně pozorovat opět jistý posun ke smělejší vizím.

obecnějšího vědního paradigmatu směrem k formálnímu modelování, někdy metaforicky charakterizovanému jako matematizace vědy. Vliv rozvoje kybernetiky, informatiky, formální logiky (teorie informace, teorie grafů, množinově-teoretická logika) lze vidět nejen jako produkt hledání vědní exaktnosti, ale zároveň jako podmínku a stimul rozvoje mezioborového bádání (poskytuje mu univerzální metajazykovou platformu), tedy toho, co provází i moderní lingvistiku. V tomto ohledu lze vysledovat dané tendence i u lexikálněsémantických teorií představených ve třetí kapitole. Tato tendence k modelovosti není přitom modalitně jednodušší. Setkáme se zde s různými typy modelů (predikátový kalkul, stromové grafy, matice, ikonistická schémata aj.). Redukcionismus stejně jako zachycování sémantického prostoru prostřednictvím elementárních matic a stromů nacházíme v teoriích strukturální sémantiky nebo v generativistické sémantice. Prostředky kvazi- i formálně logické využívá teorie Bierwischova, o podobné pojetí formalizace se opírají i přístupy Jackendoffův a Pustejovského. Samostatnou matematizační kapitolu představují komputační modely korpusové nebo třeba model Melčukův. S jiným typem modelování se setkáváme v teoriích kognitivistických. Také zde kromě např. využití maticových schémat je silnou tendencí explicitní schematizace, častokrát ale ve formě ikonických schémat (souvisí to s teorií tzv. embodiementu). Tato schémata, v návaznosti na psychologická východiska, jsou doplňována i modelačními technikami „matematického“ typu, vyvinutými pro zachycování jevů kognice. Dokonce i model Anny Wierzbické, který se zdá být jasným příkladem neformálního zachycení významu, je v základu vystavěn prostřednictvím explicitně stanoveného sémantického inventáře a jeho syntaktického usouvztažnění (tj. je v základu velmi explicitní).

Tendencí ke kognitivnosti rozumíme úzce související trend započatý zhruba v šedesátých letech v rodícím se paradigmatu kognitivní vědy. To lingvistika nejen reflektovala, ale od samých počátků aktivně spoluutvářela.³⁶¹ Výrazným iniciačním počinem byla zřejmě slavná Chomského reakce na Skinnerovu knihu *Verbal behavior* (a s ní spojený Chomského pohled na lingvistiku jako na součást kognitivní psychologie). Kognitivistickou tendencí ale myslíme obecně zájem teoretické lingvistiky (a sémantiky!) o budování takových teorií, jejichž ambicí bude postihnout kognitivní rozměr jazyka, budovat teorii psychologicky adekvátně atp. Jde tedy především o perspektivu – o zohlednění vlivu lidské kognice, kognitivní „situovanosti“ jazykové schopnosti při budování modelu lexikálního významu. Kognitivní tendence znamená tendenci formulovat teorii tak, aby poskytovala minimálně potenciální interface pro svou interpretaci v širším modelu (tj. v epistemologickém rámci široce pojaté kognitivní vědy). Tyto tendence byly naplňovány různě, ale přesto v mnoha moderních modelech. Nacházíme je v původních ambicích generativistické sémantiky, u Wierzbické, pochopitelně v různých variantách kognitivních sémantik. Právě

361 Srov. Thagard, 2001.

zvýrazněním svého interface je zajímavý model Jackendoffův, na podobné bázi vystavěl dvouúrovňový model Manfred Bierwisch. Pustejovského model je v současné době rozpracováván i tímto „kognitivním“ směrem.

Tendencí ke komplexnosti míníme tendenci, kterou lze vnímat jako širší kategorii zahrnující i tendenci ke kognitivnosti. Tak jako v moderní lexikální sémantice lze vysledovat kognitivní tlak, otevírá se v mnoha teoriích lexikální sémantika ústředním dilematům naší práce – vztahu jazykového a mimojazykového a s ním související otázce po dělbě práce, tj. hranicích sémantické teorie. Zejména v souvislosti s komunikačně-pragmatickým obratem (teorie textu, teorie mluvních aktů, sociolingvistika atp.)³⁶² reagují TLV na problém, který jsme zmiňovali ve druhé kapitole. Na fakt, že pojmy jako rozumění, interpretace, které se stávají v jazykovědných teoriích klíčovými, je třeba pro potřeby analýzy aktuálních komunikačních aktů chápat jako svého druhu situační procedury. Sémantické teorie tak opět v různých podobách reagují na problém, jak/jestli inkorporovat tyto nově tematizované soubory faktorů a determinátorů do těla své teorie, nebo minimálně budovat své teorie tak, aby byly kompatibilní s modely, které budou dané fenomény postihovat a v kooperaci se sémantickou teorií poskytnou explanaci skutečných komunikačních aktů. Taková je teorie Bierwischova, s podobnou ambicí, ale na jiné úrovni formalizace a z jiné perspektivy se o to pokouší koncepce Langackerova, Fauconnierova nebo Fillmorova, vysoce ambiciózní model nabízí v tomto ohledu Eco a rovněž Pustejovsky.³⁶³

Dynamickou tendenci lze vnímat jako jednu z podob narůstající tendence ke komplexnosti sémantické teorie a komunikačně-pragmatického obratu v lingvistice. Lexikálněsémantické teorie se snaží čím dál častěji vyrovnávat s fenoménem tzv. meaning variation (z hlediska synchronního i diachronního),³⁶⁴ a to různými způsoby. Zároveň svým výrazným zaměřením na maximální datovou adekvátnost (v tomto ohledu je vhodným nástrojem právě korpus) budují takové popisy, které „předvídají“ tyto variace (uchovávají je enumerativně jako kontextově specifikované smysly, aktualizace), případně nabízejí skutečně dynamický, produktivní typ popisu. V tomto ohledu je výrazným představitelem Pustejovského generativní lexikon, jehož součástí je soubor procedur, které kontextové variace významu generují. Jako usage-based a meaning variations friendly se prezentují dost pochopitelně (v souvislosti s encyklopedickým pojetím významu) mnohé kognitivní modely (např. Langackerův, Fauconnierův nebo Allwoodův). Langackerův termín meaning construction (ve smyslu procedury) je nejspíš nejexplicitnějším zachycením procesů budování významu ve smyslu konkrétní situační interpretace. Modely Wierzbické nebo Jackendoffa jsou z

362 Srov. Helbig, 1991.

363 Viz např. zajímavé srovnání Langackerova a Bierwischova přístupu v Taylor, 2000, Ecovo pojetí viz především v Eco, 2004b a v Eco, 2011.

364 V případě některých kognitivistických teorií, jak jsme viděli, v rámci jednoho modelu.

tohoto ohledu spíš statické.

6.2 Sledované modely: kontakty a kompatibility

Když jsme analyzovali jednotlivé československé a české TLV, soustředili jsme se na ty aspekty, které jsme považovali za výraz obecných podmínek lexikálněsémantické teorie. To nám umožnilo zasadit je do teoretického a filozofického kontextu (kterým jsme tyto podmínky ve druhé kapitole opatřili) se všemi jejich problémy a zároveň jsme tak vytvořili předpoklad pro jejich porovnání dle stejných kritérií. Nyní můžeme tato specifika 1) promítnout na námi vysledované trendy a zároveň 2) zvážit, jestli lze kombinovat jednotlivé aspekty daných teorií tak, aby rámec potenciální TLV co nejvíce těžil z předností přístupů a zároveň identifikované trendy naplňoval.

Domníváme se, že ve všech námi sledovaných přístupech tu více, tu méně rezonují výše představené tendence. Přesto, kvůli svým východiskům, s různou intenzitou. Zatímco s modelační explicitností koresponduje spíše strukturalistické a neostrukturalistické pojetí, kognitivní aspekt zohledňuje teorie PKŠ. Z hlediska komplexnosti je situace dost komplikovaná. Zatímco hranice mezi jazykovým a encyklopedickým, sémantickým a gramatickým je rozpouštěna v kognitivním pojetí, korpusový přístup čermákovský formuluje sice nejspíš reduktivnější, ale zato strukturovanější podobu teorie (je zřejmě encyklopedičtější než původní Filipcův model, ale z Čermákova pohledu bude spíš jen adekvátněji slovníkový).³⁶⁵ Fenomén dynamiky stejně jako komplexnosti výrazně akcentuje teorie Kořenského, která odkazuje i k tendencím kognitivistickým. Co je podle nás společným jmenovatelem, je zjevná tendence všech přístupů směřovat v průběhu svého vývoje ke sblížení modelačních aparátů modelované skutečnosti. To je případ strukturalismu, který svůj programový redukcionismus zjemňuje a precizuje tváří v tvář rostoucímu datovému záběru, je to případ kognitivismu, pro který je to však téměř programovým požadavkem. Kořenského model je principiálně orientován k široce pojatému modelování konkrétní řečové činnosti,³⁶⁶ takže i v jeho případě jde o bohaté metajazykové instrumentarium, pro korpusovou lingvistiku je pak modelační jemnost a potenciálnost takřikajíc sémantickým postulátem (především kvůli aktualizaci významu v textu).

Zásadní otázkou zůstává, jak silně jsou vázány přednosti jednotlivých přístupů na zbytek svých parametrů, tj. jak jsou přenositelné. Je přitom zřejmé, že lze počítat se silnou kompatibilitou mezi strukturalistickým a neostrukturalistickým přístupem (viz však Čermákovy kritické komentáře). Primárně tedy zjišťujeme, jestli lze s těmito přístupy skloubit ambice kognitivistické a jestli přes zjevný rozchod ve východiscích můžeme zakomponovat do návrhu procesuální a

³⁶⁵ Viz návrh podoby hesla v Čermák, 2010, s. 84-85.

³⁶⁶ Viz např. Kořenský a kol. 1990.

dynamický aspekt návrhu Kořenského. Jako nejkritičtější místa modelu vnímáme: **vztah denotace a konotace (a báze znalostí)**, s tím související otázku **struktury, metajazyka a reduktivnosti definice a bilaterálnost-unilaterálnost jazykového znaku**.

Všimněme si nejprve nejslabších článků návrhů: je jím instrumentárium pro zachycování **dynamiky významu** v procesu komunikace. Všechny sledované teorie fenomén registrují (v různých úrovních na škále od predikovatelné aktualizace v podobě lexikalizované metafory po metaforickou interpretaci uměleckého textu), ale žádná zatím neuvažuje o procedurách, které by tuto dynamiku umožnily modelovat. Jedině Kořenského unilateralistická koncepce k takovému pojetí programově směřuje. Problémem ale je její nekonkrétnost. Kořenského návrh by musel obsahovat jednak specifikaci sémantické báze (např. její skladbu z hlediska obecnosti) a zejména procedury, které budou formovat konkrétní lexémové interpretace. Naznačené užití pravděpodobnostních modelů v kombinaci s modely užívanými v kognitivní vědě představují spíš jen – byť zajímavé a aktuální – návrhy. Jistý náčrt představil Kořenský v kolektivním textu *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*, ale ten zpracovával především jiné úrovně. Jak jsme uvedli výše, je alternativou k procedurálním mechanismům a la Pustejovsky a spol. zabudování predikovatelných variací významu do samotného kódu (tj. v podstatě do lexical entry), a to formou sémantizace jistých pragmatických elementů (elementů prostředí). V tomto ohledu jsou na různé úrovni již vybaveny všechny zbývající teorie. Nejopulentnější (avšak nejednotně systematizované) jsou návrhy kognitivistické, obsahují je však i strukturální a zejména neostrukturální modely.

Řekli jsme, že strukturální a neostrukturální lexikální sémantika vykazuje z námi sledovaných přístupů asi největší tendenci k jistému stupni **formalizace** (ve smyslu modelační explicitnosti a abstrakce). V případě strukturalismu to znamená zachycení sémantických jevů modelem, který disponuje ustáleným a redukováným inventářem jednotek a základní schematizací (typy jejich organizace). V případě Filipcově i Blanárově jsme mohli vidět, jak tato základní organizace vypadala (komponentové pojetí významu, soubory sémů, pravidla jejich selekce a hierarchizace, základní typy vztahů, rozlišení denotace a konotace atp.). Zároveň jsme však mohli vidět, že dané modely ztrácely svou uzavřenost, diskrétnost a explanační sílu v kontaktu s dynamickými, metaforickými a obecně aktualizacími a interpretačními fenomény jazykového užívání (viz výše) a také v kontaktu s nárůstem typů kontextů. Především Dolníkův a Blanárův model se v tomto ohledu snažil být co nejotevřenější a nejexplicitnější a reagoval na tuto ztrátu „elegance“ teorie rozlišením obsahu a významu, zavedením potenciálních a mimojazykových sémů, naznačováním mechanismů reorganizace aktivace sémů atp., tj. jakousi encyklopedizací slovníku. V této encyklopedizační tendenci přitom vidíme možný bod kontaktu s kognitivistickým přístupem:

domníváme se, že toto jednotkové instrumentarium není nevýhodným nástrojem modelování významu (redukcionismus je v tomto ohledu diskutabilnější). Eco (1984a, 2004b a 2011) podle nás přesvědčivě ukázal, že tento základní strukturalistický nástroj může být východiskem reprezentace sémantiky lexikální jednotky v encyklopedickém modelu. V podobě stromového zachycení a procedurálních instrukcí lze zobrazit kulturně fixované sémantické hodnoty bez redukcionistických postulátů. Základem takového modelu je především to, co jsme naznačili výše – expanze omezeného a reduktivního pojetí původního strukturalistického modelu směrem k zachycení obsahu slova v Dolníkově smyslu, tj. nikoliv zrušení, ale inkorporování podstatného konotačního aspektu do sémantiky dané lexikální jednotky. Věříme, že je to možné i při zachování sémového aparátu. Způsob, jak to z pozice strukturální sémantiky uskutečnit, naznačují kromě výše zmíněných návrhů také např. pokusy Němcovy, bohatou materiálovou základnu a jisté náznaky ukazují také studie korpusové. Musíme pochopitelně pominout neadekvátní status, který konotaci připisují strukturalistické modely (je kognitivně mnohem podstatnější, než připouštějí). Přehodnocení vztahu mezi denotací a konotací ve smyslu vyjasnění si užití obou termínů považujeme za řešitelný problém, který neovlivní základní intenci, a tou je rozšíření pojmu významu prostřednictvím mechanismu kognitivistické konotace.

Z kognitivistické pozice lze namítnout, že samotná sémová analýza je příliš slabá na to, aby poskytla tak komplexní reprezentaci, jakou předpokládá pro význam slova např. PKŠ. To je v jistém ohledu pochopitelně pravda. Proto je třeba vybavit reprezentaci dalšími nástroji (z nichž některé jsou opět přítomné v modelech strukturalistických). Základní strukturace může být doplněna repertoárem, který bude systematicky a schematizovaně reprezentovat to, co je hlavní silou kognitivistického přístupu – znalostní background. Ten poskytne dostatečné modelační opodstatnění navrhovaným inkorporacím konotací do modelu významu. Podstatné přitom je, abychom zvládli zachytit to, co zachycuje PKŠ neformálně, prostřednictvím určitého zobecnění. Takových modelů se nabízí mnoho: model ontologických a strukturálních metafor, modely teorie rámců a scénářů, teorie domén atd. Na jejich využitelnost upozorňují pochopitelně kognitivisté, ale některé z nich zmiňuje i Filipec.³⁶⁷ To znamená, že explicitně zachytíme ty okolnosti (jako typy), které považujeme za situační, že zkrátka sémantizujeme širší, nejen jazykový, kontext (a ten jazykový začneme pojímat šířeji, viz např. zpracování rhetorical relations do formálního modelu u Ashera a Lascaridese).³⁶⁸ Co představuje v kontextu expanze významu v takovémto novém směřování modelu problém, je strukturalistická snaha po udržení jazykové specifičnosti modelu. I v tomto ohledu ale vidíme možnost průniku. PKŠ pracuje s metaforou „jazykově-kulturních brýlí“, tedy se

367 Viz Filipec, 1994. Filipec tam však (podle našeho názoru nesprávně) poukazuje na jejich odvozenost.

368 Asher-Lascarides, 2005.

specifickou, jazykovým materiálem vykazatelnou hodnotou výrazů v korpusech textů, která je vázána na konkrétní jazykově definované society. Denotativní jazykově specifická hodnota ve smyslu strukturalistické teorie zůstává v modelu zachována (je v podstatě definována jako diference v rámci jednoho jazykového pole), zároveň je však tento pojem rozšířen o specifčnost, která rámec daného pole překračuje.

Tento pokus využít formalizačních tendencí strukturalismu a neostrukturalismu a přitom expandovat význam jejich tradiční hranice samozřejmě naráží na redukcionistický imperativ, který je pro strukturalismus jeden ze základních (Filipec, Blanár), pro český neostrukturalismus diskutabilní, ale v jistém ohledu nejspíš vítaný (zejména kvůli jeho silné lexikografické povaze).³⁶⁹ Domníváme se, že striktní redukcionismus bude zřejmě jen těžko udržitelný na vyšší úrovni než na úrovni jednotlivých definovaných sémantických polí. Zde je zřejmě vhodné z důvodů co největší přesnosti popisu uplatňovat nějaké základní opoziční členění, které poskytne v posledku soubor elementů, na které je možné inventář pole redukovat, v celku jazyka (vzhledem k počtu a otázce konečnosti výčtu sémantických polí) a vzhledem k jazykové dynamice bude asi taková redukce spíš nemožná.

Kognitivismus jako další trend podle našeho názoru nemusí znamenat kritický prostor při hledání nějakého zastřešujícího modelu. Jak strukturalismus a neostrukturalismus, tak kognitivismus, ale třeba i Kořenského přístup mají ve svých základech kognitivní postuláty (viz výše). Zatímco ve strukturalistických teoriích byly ale tyto mentalistické pozice spíš rozhraním mezi teorií kognice a specifickou teorií jazyka (měly zprostředkovat onen interface) a u Kořenského jde spíš o výzvu po takovém budování teorie než o model, kognitivismus ze své povahy buduje teorii jako teorii lidské kognice. V souladu s odlišnostmi ve fokusu jednotlivých teorií nabízí jejich modely zohledňování jiných aspektů pro případné kognitivní modelování (a pro všechny nacházíme v kognitivní vědě návrhy). Ať už jde o hierarchické uspořádání sémantické sítě (Collins-Quillian) na bázi základních sémantických vztahů analyzovaných ve strukturálních modelech, sémantický diferenciál a teorie scénářů (Osgood, Schank), na které se odvolává Kořenský, nebo teorii prototypů (Roschová), která je stěžejní pro kognitivisty (ale hovoří o ní i Filipec!). I v tomto aspektu (vzhledem k původní inspiraci kognitivně psychologických modelů v lingvistice a filozofii jazyka) lze najít jako vzor smíšené modely, které ukazují, že tváří v tvář větším souborům dat je třeba budovat flexibilnější modely významu. Ty většinou kombinují vlastnosti původně opozičně vyhraněných koncepcí prostřednictvím rozšíření, rozvolnění, škálovosti, konceptu centra a periférie atp.

Hledisko **komplexnosti** úzce souvisí s expanzí pojmu významu. Náznaky takového

³⁶⁹ Viz kritické stanovisko Čermákovo, který ale takové snahy zároveň nevylučuje.

komplexnějšího pojetí nacházíme podle našeho názoru ve strukturálních i neostrukturálních teoriích. Neděje se to přitom nijak výrazně na úrovni budování mechanismů pro teorii produkce (pouze v obecné rovině), byť jsou vnímány a rámcově popisovány, ale spíš na úrovni inkorporace do teorie kódu. Koncept potenciálních sémů a jejich textové aktualizace, příspěvky Němcovy pokoušející se část těchto procesů dynamiky významu schematizovat, Filipcovy kontextové sémy atd., stejně tak jako Čermákovy popisy kontextu, stylové markery a exemplifikace jsou podle nás náznakem, že v nich lze najít prostředky pro budování komplexnější reprezentace významu ve smyslu sémantizace širšího počtu elementů. Kognitivismus je v tomto ohledu méně schematizující, ale jinak reprezentuje stejnou tendenci. Domníváme se, že ani v této oblasti není prolnutí přístupů vyloučeno. V případě modelu Kořenského se s vysokou mírou komplexnosti popisu explicitně počítá. Jeho obsahová báze, pojímaná obecně jako strukturovaný komplex znalostních předpokladů, je primárně navrhována s tímto účelem. Vzhledem k tomu, že zároveň pracuje s pravděpodobnostně orientovaným popisem, vidíme možnost prolnutí jeho a ostatních přístupů v podobě, v jaké inkorporuje korpusové tendence a kognitivistické tendence do svých modelů Robert de Beaugrande.³⁷⁰

Jak je vidět ze sumáře jednotlivých přístupů, jde o hledání bodů kontaktu hovořit dokonce i v tak zásadní otázce, jako je vztah unilaterálního a bilaterálního pojetí. Viděli jsme totiž, že programový bilateralismus strukturalistického pojetí je rozrušován pod tlakem snahy nějak modelovat podmínky pro vysvětlení dynamických procesů řeči (byť je verbálně stále zachovávan a deklarován). Zrovna tak jsme viděli, že v případě Čermákově situace není úplně jasná (byť bude dle našeho názoru také tendovat – z důvodu veskrze tradičního pojetí langue a parole – spíš k programovému bilateralismu). Rovněž kognitivistické pojetí se sice nesměle, ale na některých místech přeci jen pokouší budovat ad hoc modely konstrukce významu takřkajíc on the fly, tj. připustit, že znaková relace nemá v užívání jazyka takové zakotvení, jak jej zachycuje klasický bilateralismus. A o Kořenského unilaterialismu již řeč byla. Domníváme se, že posílení úlohy Kořenského předpokladů k řeči jako sice dynamického, ale přeci jen nějak organizovaného sedimentu a zároveň posílení dynamizačních tendencí strukturalismu za přispění kognitivisty proponované a neostrukturalisty kvantifikované kontextové (v širokém slova smyslu) specifičnosti významu by vytvořilo podmínky pro budování adekvátního modelu TLV.

370 Srov. Beaugrande, 1996.

7. Závěr

Lexikální sémantika jako samostatný a moderní vědní obor má za sebou historii dlouhou něco málo přes jedno století. I za tak krátkou dobu se ale stihla rozrůst v teoreticky bohatý a podrobně propracovaný vědní obor. Věříme, že naše práce pomohla ukázat jeden z důvodů tohoto rozmachu – je jím univerzálnost a fundamentálnost otázky po zakotvení pojmu „význam slova“ a ruku v ruce s tím jdoucí dlouhá historie bádání o této problematice za hranicemi institucionalizované lingvistiky.

Cíle naší práce byly v tomto světle spíše skromné. Přesto si i jejich naplnění vyžádalo obsáhlý text, ve kterém zůstalo mnoho jen naznačeno, nedopovězeno, spíš letmo nadhozeno.

V naší práci jsme se pokusili zasadit do kontextu teorie lexikálního významu příspěvky československé a později už jen české lexikální sémantiky od druhé poloviny dvacátého století do současnosti. Primárně jsme se přitom soustředili na několik cílů: 1) identifikace základních teoretických parametrů lexikálněsémantické teorie; 2) rekonstrukce obecného kontextu filozofie jazyka; 3) typologizace moderních lexikálněsémantických teorií; 4) analýza námi zvolených primárních textů a v závěru 5a) typologizace tendencí moderní československé a české teorie lexikálního významu spojená 5b) s návrhem možné fúze vybraných aspektů analyzovaných teorií.

Ad 1: v práci jsme vymezili tyto základní parametry ve formě rovin: sémiotická rovina – pozice teorie (uni- a bilateralismus); kompetenční rovina – rozsah zvládnutých fenoménů sémantiky vzhledem k opozici teorie kódu a teorie produkce; hraniční rovina – rozsah sémantizace prvků znalostí (tzv. mini- a maximalistická teorie významu); rovina metajazyková – typ metajazykové reprezentace významu (imaginistická, komponentová atp.) a rovina evidenční – hledání oblasti evidence a oblasti, kterou teorie konceptualizuje (lidská kognice, jazyk, text atd.). Tímto jsme stanovili sledované parametry a vytvořili typologii pro konceptualizaci pojmu „význam slova v teorii X“.

Ad 2: na historickém podkladu, ale se zaměřením na moderní filozofické teorie z oblasti tzv. analytické filozofie jazyka jsme rekonstruovali fundamenty teorie významu využitelné v prostoru lexikální sémantiky. Zaměřili jsme se na dimenzi „lokalizační“ - sledovali jsme odpověď na otázky po ontologickém statusu (slovního) významu a s ním související hledání prostoru významu (mentální objekty, abstraktní objekty, komunikační entity atp.). Dále jsme věnovali pozornost problematice definice a tématu rozhraní mezi znalostí jazykové sémantiky a faktuálními znalostmi

(dogmata empirismu). Naznačili jsme také pozice v diskuzi o vztazích mezi sémantikou a pragmatikou. Tato část byla reflexí rozvrhu stanoveného ad 1 z pozic filozofie jazyka.

Ad 3: v tomto oddílu jsme předložili stručný, metodologicky orientovaný přehled předních lexikálněsémantických teorií, které vznikaly v moderní lingvistice dvacátého a jednadvacátého století. Tuto pasáž jsme připravovali jako prostor pro identifikaci trendů (kognitivismus, formalizace, dynamický „obrat“ a komplexnost), soudobou komparaci a jako zdroj bohaté evidence. Poté, co byla před dokončením naší práce vydána podobně zaměřená monografie Geeraertsova, zachovali jsme náš původní obsah, doplnili jej o poznatky obsažené v Geeraertsově monografii a přidrželi jsme se rovněž jeho základního typologického rozvrhu.

Ad 4: ve čtvrté a páté kapitole jsme pak představili z historicko-metodologického hlediska teorie lexikálního významu vzniklé v tehdejší Československu a od devadesátých let v Česku. Identifikovali jsme badatelské proudy, analyzovali je na základě typologie stanovené v první polovině práce a rekonstruovali jsme jejich modely významu. Soustředili jsme se především na postižení vnitřní dynamiky jednotlivých přístupů, na jejich specifickou (vzhledem ke světovému kontextu) a také na možnou provázanost, opozitnost. Cílem bylo prověřit prostupnost idealizované paradigmatické jednotlivých přístupů.

Ad 5a/b: Na základě identifikovaných parametrů TLV (ad 1) a vzhledem k rekonstruovaným tendencím ve světovém vývoji lexikální sémantiky (ad 3) jsme se pokusili korelovat tyto tendence s analyzovanými teoriemi (ad 4). Sledovali jsme, jak jsou tyto teorie kompatibilní s danými trendy, jaká je jejich modelační využitelnost z hlediska očekávaného vývoje v této oblasti. V tomto ohledu nás zajímalo, jak pevně je koncepčně zakotvena hypotéza, že v případě nástupu kognitivních sémantik došlo k zásadnímu paradigmatickému zlomu v lexikální sémantice (opozice k chomskyánskému formalismu). Na základě rozboru souvislostí jsme dospěli k závěru, že východiska jednotlivých analyzovaných teorií se opravdu místy výrazněji liší, ale tato odlišnost je odlišností spíše v oblasti akcentů (na parciálně vymezené perspektivy a fenomény). Vzhledem k vnitřnímu vývoji jednotlivých přístupů je možné uvažovat o možné konvergentní transformaci nástrojů jednotlivých TLV do podoby unifikované teorie lexikálního významu budované po vzoru tzv. lexicopedie.³⁷¹ Předběžný náčrt formy takové teorie není sice součástí naší práce, v tuto chvíli jsme zatím pouze naznačili jednotlivé konstrukční prvky.

371 Inchaurrealde, 2000.

8. Seznam použité a odkazované literatury:³⁷²

- ACHMANOVOVÁ, Olga. S. a kol. *Exaktní metody v jazykovědě*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1965.
- ALLWOOD, Jens. Meaning potentials and context: Some Consequences for the analysis of variation in meaning. *Cognitive Approaches to Lexical Semantics*. Hubert Cuyckens – René Dirven a John R. Taylor (ed.). Berlin-New York: Mouton de Gruyter 2003, s. 29-66.
- ARISTOTELEŚ. *Organon: O vyjadřování*. Praha: Academia, 1959.
- ASHER, Nicholas – LASCARIDES, Alex. Lexical Disambiguation in a Discourse Context. *Lexical Semantics. The Problem of Polysemy*. James Pustejovsky & Branimir Boguraev (ed.). Oxford: Clarendon Press, 2005, s. 69-108.
- AUSTIN, John Langshaw. Význam slova. *Organon F*. 1998, roč. 5, č. 3, s. 250-265.
- BAR-HILLEL, Yoshua. Argumentation in Pragmatic Language. *Aspects of Language*. Yoshua Bar-Hillel (ed.). Jerusalem, s. 206-221.
- BARWISE, Jon. On a Circumstantial Relation between Meaning and Content. *Meaning and Mental Representations*. Umberto Eco, Marco Santambrogio a Patrizia Violi (ed.). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1988, s. 23-40.
- de BEAUGRANDE, Robert. Funkce a forma v jazykové teorii a výzkumu. Vlna se obrací. *Slovo a slovesnost*. 1996, roč. 57, č. 1, s. 1-29.
- BLANÁR, V.: Dynamika lexikálního významu. *Slovo a slovesnost*. 1978, roč. 39, č. 3-4, s. 241-243.
- BLANÁR, Vincent. *Lexikálno-sémantická rekonštrukcia*. Bratislava: Veda, 1984.
- BRANIGAN, Holly P. – PICKERING, Martin J. – LIVERSEDGE, Simon P. – STEWART, Andrew J. – URBACH, Thomas P. Syntactic Priming: Investigating the mental representation of language. *Journal of Psycholinguistic Research*. 1995, roč. 24, č. 6, s. 489-506.
- CARNAP, Rudolf. *Introduction to Semantics*. Cambridge: Harvard University Press, 1942.
- CARNAP, Rudolf. Význam a synonymie v přirozených jazycích. *Problémy jazyka vědy*. Karel Berka (ed.). Praha: Svoboda, 1968a, s. 252-269.
- CARNAP, Rudolf. Významové postuláty. *Problémy jazyka vědy*. Karel Berka (ed.). Praha:

372 Vzhledem k teoretické a metodologické povaze všech zkoumaných textů není v tomto seznamu možné striktně rozlišit mezi prameny a sekundární literaturou. Texty, které byly na jednom místě předmětem analýzy, v některých případech posloužily na jiném místě jako zdroj pro analýzu textů jiných. Přísně vzato by bylo možné vymezit jako prameny všechny texty z poválečného období československé a české lexikální sémantiky a jako sekundární literaturu zbytek. Nevidíme v tom ale valného smyslu.

Svoboda, 1968b, s. 242-251.

- CLARK, Herbert H. - CLARK, Eve V. *Psychology and Language: an introduction to psycholinguistics*. Harcourt Brace Jovanovich, 1977.
- CRUSE, Alan D. *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- CUYCKENS, Hubert – DIRVEN, René – TAYLOR, John R. New directions in cognitive lexical semantic research. *Cognitive Approaches to Lexical Semantics*. Hubert Cuyckens – René Dirven a John R. Taylor (ed.). Berlin-New York: Mouton de Gruyter 2003, s. 1-28.
- ČEJKA, Mirek. *Česká lexikologie a lexikografie*. Brno: Masarykova univerzita, 1992.
- ČERMÁK, František. *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010.
- ČERMÁK, František – BLATNÁ, Renáta. *Manuál lexikografie*. Jinočany: H & H, 1995.
- DAVIDSON, Donald. *Communication and Convention. Inquiries into Truth and Interpretation*. Oxford: Clarendon Press, 1991, s. 265-280.
- DOLEŽEL, Lubomír. (ed.). *Teorie informace a jazykověda*. Praha: Academia, 1964.
- DOLNÍK, Juraj. Slovný význam a jeho explikácia. *Jazykovedný časopis*. 1978, roč. 29, č. 2, s. 112-122.
- DOLNÍK, Juraj. Obsah, pojem a lexikálny význam. *Jazykovedný časopis*. 1982a, roč. 33, č. 1, s. 11-19.
- DOLNÍK, Juraj. Sémový rozbor obsahových rovín slova a jeho dynamiky. *Jazykovedný časopis*. 1982b, roč. 33, č. 2, s. 9-18.
- DOLNÍK, Juraj. *Lexikálna sémantika*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 1990.
- DUCHÁČEK, Otto. Strukturální metody v současné sémantice. *Slovo a slovesnost*. 1969, roč. 30, č. 1, s. 40-49.
- DUMMETT, Michael. *Seas of Language*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- ECO, Umberto. *Semiotics and the philosophy of language*. Bloomington: Indiana University Press, 1984a.
- ECO, Umberto. Metaphor, Dictionary, and Encyclopedia. *New Literary History*. 1984b, roč. 15, č. 2, s. 255-271.
- ECO, Umberto – SANTAMBROGIO, Marco – VIOLI, Patricia (ed.). *Meaning and Mental Representations*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1988.
- ECO, Umberto. *Hledání dokonalého jazyka v evropské kultuře*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001.
- ECO, Umberto. *Meze interpretace*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2004a.

- ECO, Umberto. *Teorie sémiotiky*. Brno: Janáčkova akademie múzických umění v Brně, 2004b.
- ECO, Umberto. *Lector in fabula: role čtenáře, aneb, Interpretační kooperace v narativních textech*. Praha: Academia, 2010.
- ECO, Umberto. *Kant a ptakopysk*. Praha: Argo, 2011.
- EVANS, Vyvyan – GREEN, Melanie. *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
- FELLBAUM, Christiane (ed.). *WordNet: Electronic Lexical Database*. Cambridge: MIT Press, 1998.
- FILIPEC, Josef. Lexikálně sémantická výstavba hesla – ústřední otázka lexikografické práce. *Slovo a slovesnost*. 1957, roč. 18, č. 3, s. 129-150.
- FILIPEC, Josef. K úkolům české lexikologie. *Slovo a slovesnost*. 1968, roč. 29, č. 3, s. 259-276.
- FILIPEC, Josef. K otázce sémantického popisu lexikálních jednotek. *Slovo a slovesnost*. 1973, roč. 34, č. 1, s. 78-83.
- FILIPEC, Josef. K dialogu o české lexikografii a lexikologii, předpočítačové i počítačové. *Slovo a slovesnost*. 1994, roč. 55, č. 2, s. 132-140.
- FILIPEC, Josef. Lexém-sémém, oblast jeho užití a typy neurčitosti. *Slovo a slovesnost*. 1998, roč. 59, č. 2, s. 81-94.
- FILIPEC, Josef a HAVRÁNEK, Bohuslav. Lexikálně sémantická výstavba hesla – ústřední otázka lexikografické práce. *O vědecké poznání soudobých jazyků*. Praha: Academia, 1958, s. 177-190.
- FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František.: *Česká lexikologie*. Praha : Academia, 1985.
- FILLMORE, Charles J. – ATKINS, Beryl T. Toward a frame-based lexicon. The semantics of RISK and its neighbors. *Frames, fields, and contrasts. New essays in semantic and lexical organization*. Adrienne Lehrer a Eva F. Kittay (ed.). Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1992, s. 75-102.
- GEERAERTS, Dirk. *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- GLOMBÍČEK, Petr.: Lockův skromný návrh nauky o znacích. *Filosofický časopis*. 2005, roč. 53, č. 1, s. 67-83.
- HALLIDAY, Michael A. K. a kol. *Lexicology and Corpus Linguistics. An Introduction*. London-New York: Continuum, 2004.
- HELBIG, Gerhard. *Vývoj jazykovědy po roce 1970*. Praha: Academia, 1991.

- HJELMSLEV, Luis. *O základech teorie jazyka*. Praha: Academia, 1972.
- HORECKÝ, Ján. Sémantické příznaky, ich jazykový a myšlienkový základ. *Slavica Slovaca*. 1976, roč. 11, č. 1, s. 14-18.
- HORECKÝ, Ján. Sémiotické výskumy v československej jazykovede. *Slovo a slovesnosť*. 1982, roč. 43, č. 2, s. 134-138.
- HROMEK, Petr.: *Logika v příkladech*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 2002.
- CHOMSKY, Noam A. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: MIT Press, 1965.
- CHOMSKY, Noam A. *Syntaktické struktury*. Praha: Academia, 1966.
- CHOMSKY, Noam A. *Jazyk a zodpovednosť*. Bratislava: Archa, 1995.
- INCHAURRALDE, Carlos. Lexicopedia. *The lexicon-encyclopedia interface*. Bert Peeters (ed). Amsterdam: Elsevier, 2000, s. 97-114.
- JACKENDOFF, Ray. Conceptual semantics. *Meaning and Mental Representations*. Umberto Eco, Marco Santambrogio a Patrizia Violi (ed.). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1988, s. 81-98.
- JACKENDOFF, Ray. *Semantic Structures*. Cambridge: MIT Press, 1990.
- JANDA, Laura. Kognitivní lingvistika. *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Lucie Saicová Římalová (ed.). Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2004, s. 9-58.
- JOHNSON-LAIRD, Phil. How is meaning mentally represented. *Meaning and Mental Representations*. Umberto Eco, Marco Santambrogio a Patrizia Violi (ed.). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1988, s. 99-118.
- JUN, J. S. Lexical Conceptual Structure. *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Keith Brown (ed.). Elsevier, 2006, s. 69-77.
- KATZ, Jerrold J. – FODOR, Jerry. *Language*. 1963, roč. 39, č. 2, s. 170-210.
- KATZ, Jerrold J. – POSTAL, Paul M. *Celistvá teorie lingvistických popisů*. Praha: Academia, 1967.
- KOL. *O vědeckém poznání soudobých jazyků*. Praha: Academia, 1958.
- KOL. Teze předložené prvému sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. *U základů pražské jazykovědné školy*. Josef Vachek (ed.). Praha: Academia, 1970, s. 35-65.
- KOŘENSKÝ, Jan. *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha: Academia, 1984.
- KOŘENSKÝ, Jan. *Teorie přirozeného jazyka (interdisciplinarita, aplikace, prognózy)*. Praha: Academia, 1989.
- KOŘENSKÝ, Jan. K otázce procesuálního pojetí slovní zásoby. *Slovo a slovesnost*. 1992, roč. 53, č. 4, s. 265-272.

- KOŘENSKÝ, Jan a kol. *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. České Budějovice: JČÚ, 1990.
- KOŤÁTKO, Petr. *Interpretace a subjektivita*. Praha: Filosofia, 2006.
- LAKOFF, George. Interview with Herman Parret. *Discussing language*. Herman Parret (ed.). Hague: Mouton, 1974, s. 151-178.
- LAKOFF, George. Cognitive semantics. *Meaning and Mental Representations*. Umberto Eco, Marco Santambrogio a Patrizia Violi (ed.). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1988, s. 119-154
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002.
- LAKOFF, George. *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda, 2006.
- LANGACKER, Ronald W. *Cognitive Grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- LEECH, Geoffrey. *Semantics*. London, 1974.
- LEPORE, Ernest . What model theoretic semantics cannot do? *Synthese*. 1983, roč. 54, č. 2, s. 167-187.
- LEWIS, Clarence I. The Modes of Meaning. *Semantics and the Philosophy of Language*. Leonard Linsky (ed.). Urbana: University of Illinois Press, 1952, s. 49-63.
- LEWIS, David. Obecná sémantika. *Logika 20. století: mezi filosofií a matematikou : výbor textů k moderní logice*. Jaroslav Peregrin (ed.). Praha: Filosofia, 2006, s. 199-253.
- LUKEŠ, Dominik. O knize, jejím autorovi a kognitivní lingvistice. George Lakoff. *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha : Triáda 2006, s. 587-628.
- LYONS, John. *Linguistics semantics: an introduction*. Cambridge: CUP, 1996.
- MARVAN, Tomáš. *Otázka významu: cesty analytické filosofie jazyka*. Praha: Togga, 2010.
- MATHEISUS, Vilém. O potenciálnost jevů jazykových. *U základů pražské jazykovědné školy*. Josef Vachek (ed.). Praha: Academia, 1970, s. 5-34.
- MELČUK, Igor. Explanatory Combinatorial Dictionary. Giandomenico Sica (ed.). *Open Problems in Linguistic and Lexicography*. Monza: Polimetrica, 2006, s. 225-355.
- MODRAK, Deborah K. W. *Aristotle's Theory of Language and Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- MORPURGO-DAVIES, Anna. *Nineteenth-Century Linguistics*. London: Longman, 1998.
- NAGY, Marek. Kdo je to filozof jazyka (a jak ho rozeznáme od lingvisty)? *Filosofie dnes*. 2009, roč. 1, č. 2, s. 97-108.

- NAGY, Marek. Jak mluvit o lexikálním významu? *Kognice 2010: Reprezentace významu*. Josef Šlerka (ed.). Praha, 2010 (v tisku).
- NEBESKÁ, Iva. Voda v českém jazykovém obrazu světa. In: ŠLÉDROVÁ, Jasňa (ed.). *Obraz světa v jazyce II*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2007, s. 19-41.
- NĚMEC, Igor. Jazykové ztvárnění psychického odrazu skutečnosti v lexikální význam. *Slovo a slovesnost*. 1980, roč. 41, č. 1, s. 26-31.
- NĚMEC, Igor. Monografie o lexikálním významu a jeho analýze. *Slovo a slovesnost*. 1985, roč. 46, č. 4, s. 309-315.
- NĚMEC, Igor. Obrazné výrazy a jejich lexikalizace. *Slovo a slovesnost*. 1987, roč. 48, č. 2, s. 110-123.
- NĚMEC, Igor. Lexikální význam ve světle teorie Pražské školy. *Slovo a slovesnost*. 1996, roč. 57, č. 3, s. 218-225.
- NIDA, Eugene A. *Componential analysis of meaning: an introduction to semantic structures*. Hague: Mouton, 1979.
- NOVÁK, Pavel. Některé přednosti tzv. unilaterálního pojetí (jazykového) znaku. *Slovo a slovesnost*. 1978, roč. 39, č. 3-4, s. 215-217.
- PANEVOVÁ, Jarmila. Ke vztahu kognitivního obsahu a jazykového významu. *Korpus – gramatika – axiologie*. 2010, roč. 1, č. 1, s. 30-40.
- PARTEE, Barbara H. Integrating Lexical Semantics and Formal Semantics. Case Study I: The Dynamics of Adjective Meaning. Ling 310. The Structure of Meaning, Lecture 3. In: *University of Massachusetts Amherst* [online]. 2006 [cit. 2012-01-01]. Dostupné z: http://www.people.umass.edu/partee/NZ_2006/NZ3Adjbetter.pdf
- PEETERS, Bert (ed.). *The lexicon-encyclopedia interface*. Amsterdam: Elsevier, 2000.
- PEETERS, Bert. Setting the scene: Some recent milestones in the lexicon-encyclopedia debate. *The lexicon-encyclopedia interface*. Bert Peeters (ed). Amsterdam: Elsevier, 2000, s. 1-52.
- PEREGRIN, Jaroslav. *Význam a struktura*. Praha: OIKOYMENH, 1999.
- PEREGRIN, Jaroslav. Diskuse o analytičnosti v našem století. *Co je analytický výrok?* Jaroslav Peregrin a Prokop Sousedík (ed.). Praha: OIKOYMENH, 1995, s. 15-24.
- PEREGRIN, Jaroslav. *Úvod do teoretické sémantiky: principy formálního modelování významu*. Praha: Karolinum, 2003.
- PEREGRIN, Jaroslav. Wittgenstein a pravidla našich jazykových her. In: KIŠOŇOVÁ, R., VITÁLOŠOVÁ, V. & DÉMUTH, A. (ed.): *Wittgensteinovské skúmania*. Schola

- Philosophica, Pusté Úřany, 2008, s. 70-84.
- PETRILLI, Susan. Structure and structuralisms: Semiotic Approaches. *Elsevier Encyclopedia of Language and Linguistics*. Keith Brown (ed.) Amsterdam: Elsevier, 2006, s. 178-192.
 - PLATÓN. *Kratylos*. Praha: Jan Laichter, 1935.
 - PLATÓN. *Ústava*. Praha: OIKOYMENH, 2005.
 - PUSTEJOVSKY, James. (ed.): *Semantics and the lexicon*. Dordrecht : Kluwer Academic Publishers, 1987.
 - PUSTEJOVSKY, James – BERGLER, Sabine. *Lexical semantics and knowledge representation: First SIGLEX Workshop. Berkeley, CA, USA, June 1991 : proceedings*. Berlin: Springer-Verlag, 1992.
 - PUSTEJOVSKY, James. *The Generative Lexicon*. Cambridge: MIT Press, 1996.
 - PUSTEJOVSKY, James – BOGURAEV, Branimir (ed.). *Lexical Semantics: The problem of polysemy*. Oxford: Clarendon Press, 2005.
 - PUSTEJOVSKY, James. Generative Lexicon. *Elsevier Encyclopedia of Language and Linguistics*. Keith Brown (ed.) Amsterdam: Elsevier, 2006a, s. 138-147.
 - PUSTEJOVSKY, James. Lexical semantics: overview. *Elsevier Encyclopedia of Language and Linguistics*. Keith Brown (ed.) Amsterdam: Elsevier, 2006b, s. 98-106.
 - PUTNAM, Hilary. Is semantics possible? *Mind, Language and Reality*. Philosophical Papers Volume 2. CUP : Cambridge 1975a, s. 139-152.
 - PUTNAM, Hilary. How not to talk about meaning. *Mind, Language and Reality*. Philosophical Papers Volume 2. CUP : Cambridge 1975b, s. 139-152.
 - PUTNAM, Hilary. Význam slova "význam". *Logika 20. století: mezi filosofií a matematikou : výbor textů k moderní logice*. Jaroslav Peregrin (ed.). Praha: Filosofia, 2006, s. 259-323.
 - QUINE, Willard V. O. *Word and Object*. Cambridge: MIT Press, 1960.
 - RASTIER, Francois a kol. *Semantics for Description. From Linguistics to Computer Science*. Stanford: CSLI Publications, 2002.
 - ROSCH, Eleanor. Cognitive Representation of Semantic Categories. *Journal of Experimental Psychology: General*. 1975, roč. 104, č. 3, s. 192-233.
 - SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie. K jazykovému obrazu strachu v češtině. In: ŠLÉDROVÁ, Jasňa (ed.). *Obraz světa v jazyce II*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2007, s. 13-18.
 - SAINT-DIZIER, Patrick – VIEGAS, Evelyne (ed.). *Computational Lexical Semantics*.

- Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- de SAUSSURE, Ferdinand. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia, 1996.
 - SEARLE, John R. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
 - SGALL, Petr a kol. *Úvod do syntaxe a sémantiky: některé nové směry v teoretické lingvistice*. Praha: Academia, 1986.
 - SCHAFF, Adam. *Jazyk a skutečnost. 12 esejů o jazyce*. Praha: Mladá fronta, 1970, s. 157-174.
 - SCHWARZOVÁ, Monika. *Úvod do kognitivní lingvistiky*. Praha: Dauphin, 2009.
 - SINCLAIR, John. *Trust the Text. Language, Corpus and Discourse*. London-New York: Routledge, 2004.
 - SVOBODA, Karel. *Zlomky předsokratovských myslitelů*. Praha: Academia, 1962.
 - ŠMILAUER, Vladimír. *Zásoba slovní a význam slov*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1953.
 - TAYLOR, John. Approaches to word meaning: The network model (Langacker) and the two-level model (Bierwisch) in comparison. *The lexicon-encyclopedia interface*. Bert Peeters (ed). Amsterdam: Elsevier, 2000, s. 115-134.
 - THAGARD, Paul. *Úvod do kognitivní vědy. Mysl a myšlení*. Praha: Portál, 2001.
 - TICHÝ, Pavel. *O čem mluvíme? (vybrané stati k logice a sémantice)*. Praha: Filosofia, 1996.
 - TICHÝ, Pavel. Skandál v lingvistice. In: *Katedra filosofie FF MU Brno* [online]. [cit. 2012-01-01]. Dostupné z: <http://www.phil.muni.cz/fil/texty/skandal.html>
 - TOKARSKI, Ryszard. Konotace - prototypy - otevřené definice. *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Lucie Saicová Římalová (ed). Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2007, s. 13-25.
 - TOKARSKI, Ryszard. O tradycji w badaniach semantycznych - subiektywnie. *Człowiek, słowo, świat*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2010, s. 48-55.
 - TONDL, Ladislav. *Problémy sémantiky*. Praha: Karolinum, 2006.
 - TRNKA, Bohumil. Jazykozpyt a myšlenková struktura doby. *Slovo a slovesnost*. 1948, roč. 10, č. 2, s. 73-80.
 - VAŇKOVÁ, Irena. Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa. *Slovo a slovesnost*. 1999, roč. 60, č. 4 s. 283-292.
 - VAŇKOVÁ, Irena (ed.). *Obraz světa v jazyce*. Praha: Univerzita Karlova, 2001.
 - VAŇKOVÁ, Irena a kol. *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha:

- Karolinum, 2005.
- VAŇKOVÁ, Irena. Inspirace z Lublinu. *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Lucie Saicová Římalová (ed). Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2007a, s. 9-12.
 - VAŇKOVÁ, Irena. *Nádoba plná řeči: (člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha: Karolinum, 2007b.
 - WEIDEMANN, Hermann. Aristotle and the Stoic about Language. *Elsevier Encyclopedia of Language and Linguistics*. Keith Brown (ed.) Amsterdam: Elsevier, 2006, s. 471-473.
 - WIERZBICKA, Anna. *Semantics, Culture and Cognition. Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
 - WIERZBICKA, Anna. *Semantics: Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
 - ZÍSKAL, Alois. Příspěvky k lexikologické teorii a praksi. *Slovo a slovesnost*. 1938a, roč. 4, č. 1 s. 19-27.
 - ZÍSKAL, Alois. Další příspěvky k lexikologické teorii a praksi. *SaS*. 1938b, roč. 4, č. 3, s. 149-160.
 - ZÍSKAL, Alois. Závěrečný příspěvek k lexikologické teorii a praksi. *Slovo a slovesnost*. roč. 4, č. 4, s. 212-222.

9. Příloha

Anotace a abstrakt

Anotace v anglickém jazyce

Metaphors of meaning: conceptualization of the term meaning of word in the Czechoslovak and Czech lexical semantics from 2nd half of 20th century up to the present

The field this thesis deals with is that of lexical semantics, its concentration being reflective, historically methodological. Our aim is to present complex, philosophically and empirically well-researched methodological reflections on the development of the Czechoslovak and Czech lexical semantics from the fifties of 20th century to the present. We are trying to find out the answers to the following questions: which phenomena should be explained by the theory of lexical meaning, what is considered to be a research subject matter of lexical semantics by individual theories, what language theory is implicitly supposed / built, what epistemological positions of the given theories are etc. A matter of principle is the issue of metalanguages of individual theories and of the forms usually termed as semantic aspect of lexical entry, presentation of word meaning.

Abstrakt v českém jazyce

Metafory významu: konceptualizace pojmu význam slova v československé a české lexikální sémantice od 2. poloviny 20. století do současnosti

Oblastí, kterou se tato práce zabývá, je oblast lexikální sémantiky. Zaměření práce je přitom reflexivní, historicko-metodologické. Naším cílem je předložit komplexní, filozoficky i empiricky fundovanou metodologickou reflexi vývoje československé a české lexikální sémantiky od 50. let 20. století do současnosti. V práci se snažíme nalézt odpověď na otázky: jakou oblast jevů by měla teorie lexikálního významu vyložit, co považují jednotlivé teorie za badatelskou náplň lexikální sémantiky, jakou implicitně předpokládají/budují teorii jazyka, jaké jsou epistemologické pozice daných teorií apod. V základech tedy stojí otázka po metajazyčných jednotlivých teoriích a podobách toho, co se běžně označuje jako sémantický aspekt lexical entry, reprezentace významu slova.

Naši práci jsme rozdělili do dvou základních bloků a tyto bloky pak do několika částí/kapitol. První blok představuje širší rámec našeho výzkumu: rámec filozofický, obecně metodologický a historický. Vymezuje v něm obecné podmínky lexikálněsémantické teorie, sledujeme využitelnost linie filozofie jazyka a předkládáme přehled světového vývoje lexikální

sémantiky ve 20. a 21. století. Druhý – ústřední – blok se soustředí na přehled, analýzu a srovnání tematizovaných konceptů československého a českého lexikálněsémantického myšlení: strukturalistického, neostrukturalistického a kognitivního atd. Identifikujeme v teoriích klíčové oblasti stanovené v prvním bloku a typologizujeme tak jednotlivé přístupy. Závěrečná kapitola nastiňuje vztahy identifikovaných rámců z pozice hypotetického budování teorie lexikálního významu (TLV) a možné výhledy vzhledem k aktuálním trendům v dané oblasti. Práce tak ve výsledku přináší konfrontační pohled na modelační sílu a ambice jednotlivých teorií a hledá možné průniky.